

Vikerkaar

3/1994

R6

S. Spenderi ja W. H. Audeni luulet. Ehilvesti "Hädapidur", Kuigi "Rõõm", Niiluse "Narriid rannas". Täieline ülevaade eesti KIRJANDUSEST a. D. 1993 ja VIKERGALLUP. "Kirjanduse eesmärk ei või olla poliitika" - Spender. Hüpped modernismi poole. 1940. a juunimüüdi sünni seletus. Juske DIXI! Vestlus K.Kirdega. Vaatenurk. Kivimaa Kase-Tali-Viigi kunstist.

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri
Ilmub alates 1986. a juulist. 9. aastakäik.

Märts 1994. Nr 3

Sisukord

Stephen Spender *Luulet* 1
Jüri Ehlvest *Hädapidur* 2
W. H. Auden *Luulet* 8
Valentin Kuik *Rõõm* 10
Jaan Niilus *Narrid rannas* 11

Katrin Kivimaa 21
Stephen Spender *Kirjanduse eesmärk ei või olla poliitika* 23
Olev Rõmsu *Jutustajad, turukirjanikud, esteetid ja modernistid* 28
Tiit Hennoste *Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal* 41
Mircea Eliade *Okultne ja nüüdismaailm* 49
Andres Adamson *Müüdi süünd* 56
Arnold Hinnom *Suur heitlus* 62

Dixi

Andis Juske *Kui pikk on maa avangardismist totalitarismini?* 68

Meie intervjuu

Vestlus Kalju Kirdega 70

Vaatenurk

Led Seppel 78

Peeter Künstler *Tähekerjus tähekarjas* 79

Märt Velsker *Lennuraskused* 81

Ain Kaalep *See on eriti ehtne Raimond Kaugver* 83

Lahtisi lehti

Oskar Luts *Vähkmann ja Ko ehk majanduslik tõus* 86

Vikergallup

Eesti kirjandus 1993 91

Kujundus: Jüri Kaarma

Värvifotod: Toomas Kohv, Andres Tali

Esikaanel: Andres Tali. Fragment voldikust.

Tagakaanel: Urmas Viik "Naeratus". Kuivnõel. 1993.

STEPHEN SPENDER

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Ma üha mõtlen neist, kes olid tõesti suured,
Kes juba üsas mäletasid hinge eellugu
Valguse koridorides, kus tunnid on päiksed,
Lõputud ja laulvad. Kes kuumalt soovisid,
et nende huuled, tulega veel liitununa,
Kõneleksid pealaest taldadeni laulurõivas vaimust,
Kes kevadokstelt kogusid
Õitena üle ihu langevaid ihasid.

Haruldane on see, kui eal ei unustata
Ajatuist lätteist pärit vere süvarõõmu,
Mis murrab maa-eelsete maailmade kaljudest läbi,
Kui ei salata ta lusti lihtsal hommikul
Ega ta õhtueelset armastuse janu,
Kui ei lasta sekeldustel lämmatada
Kärra ja uttu vaimu õilmitsemist.

Vaata, kuidas lumeligi, päikseligi
Nende nimesid ülistab lainetav rohi
Ja valged pilveaurikud
Ja tuulesosinad kuulatavas taevas.
Nende nimesid, kes elades võitlesid elu eest,
Kes südames kandsid tuletuumas.
Nad, päikselapsed, rändasid viivu päikse poole
Ja nende hiilgus jättis kirkasse õhku jälje.

JÜRI EHLVEST

HÄDAPIDUR

Jõudsin hommikul kell kümme T linna. Helistasin kohe talle, "Tuhkatriinu, Sina!" hüüdsin, kui kuulsin tema häält. Me olime jälle koos! Vaid kuu, vahest paar, ja ma tulen T linna elama, tulen lõplikult tema juurde, oma Tuhkatriinu juurde, tulen veel enne suve! Küll see on hea. Saame kokku kell neli meie vanas kohvikus. Ikka sealsamas, Aafrikas! Tuhkatriinu oli tema hellitusnimi, Aafrika oli meie kohviku hellitusnimi (ühe filmi järgi).

Jooksin "Postimehe" toimetusse. Minust pidi saama kirjanik. Juba oli avaldatud minu mitu artiklit. Veel veidi ja ma pälvin tunnustuse. Ega siis Tuhkatriinu ei armastanud mind lihtsalt niisama, ta teadis, et ma olen midagi väärt! Toimetaja võttis minu paberid. "Anna kah" oli pealkiri. Toimetaja viskas pilgu peale ja andis tagasi. Ta polnud nõus avaldama, aga ta ju ei lugenudki seda, ta noppis vaid mõne fraasi, nagu see, et "vittu ja värki", ja andis kohe tagasi, ütles, et nende lehel on ju lugejad! Aga ta ju ei lugenudki. See oli ju vaimu ja võimu vahekorra. Olin nõrdinud. Enne järgmist tundi helistasin uuesti Tuhkatriinule.

"Ma ei jõua vist kella neljaks, teeme igaks juhuks kell viis! Pean preili Karini juures ära käima." Ma seletasin, et pean sõitma sellisesse kohta nagu P, kus Karin elas. Karin oli tunnustatud literaat. Karin oli mind alati soosinud. Ta oli väga erudeeritud. Temalt võis saada soovitusel toimetaja vastu, ta võis toimetaja pehme rääkida – ma pidin ju selle asja läbi suruma! P oli suvituskoht kena järve ääres. Rong läks kell kaksteist, viimane rong, mis mulle sobis, tuli tagasi pool viis.

Teivasjaamas P hüppasin maha. Rong sõitis kohe edasi. Lonkisin mööda loogelist rada järve äärde. Selle kaldal redutasid nipsasjalikult kaunid majakesed. Preili Karin oli kodus. Ta pakkus teed, luges mu artiklit ja nõrdis.

Ta võttis ühe Poe raamatu ja tahtis, et ma loeksin sealt selle lõigu:

"The brief moment in which I averted my eyes had been sufficient to produce, apparently, a material change in the arrangement at the upper or farther end of the room. A large mirror, it appeared to me, now stood where none had been perceptible before:"

"Mis sa arvad, mida Poe sellega öelda tahtis?" küsis Karin.

"Seda," vastasin mina, "et materia muutus."

"Kuidas!"

"Materia muutus, ma sain niimoodi aru."

"Huvitav, kas teile on tõesti tundmatu see sõna – allegooria?"

"Ei, sugugi mitte."

"Ja mida see teie meelest tähendab?"

"Kas see tähendabki materia muutumist?"

Karin pillas lusika, lehvitas siis mu teost ja ütles:

"Te peate ometi õppima end väljendama mitte nii rabavalt nagu seni, vaid subliimsemalt, peenetundeliselt, nii, et ka tavalised inimesed, nagu ütleb Poe'gi – *common sense* inimesed – , oleksid valmis teie mõtet vastu võtma, mõelge ometi lugejate peale! Mis jääks järgi Poe'st, kui tema "large mirror" asendada fraasiga "vv ja värk"?"

"Kas te tõesti ei saanud siis aru minu mõttest! Ma ju puudutan oma artiklis vaimu ja võimu vahekordi, mis oleks minu teose siht, kui ma asendaksin enda olulised mõtted fraasiga "large mirror", kui ma kirjutaksin, et "nemad võivad küll Eesti Televisoonis oma suurt peeglit näidata, ainult Matti ei või?", mitte keegi ei saaks just siis aru, küsimus pole ju..."

"Te olete lootusetu."

Ta võttis minu artikli, sirgeldas sellel oma pliiatsiga ja viskas paberid mulle. Vaatasin. Kõik vv-d olid maha tõmmatud ja asendatud sõnaga "keha".

"Keha," küsisin imestunult.

"Te olete lootusetu, teist ei saa kunagi kirjanikku, soovitan teil proovida kätt mitte millegi peenemaga kui poliitilised kommentaarid. Seal pole teil mitte mingisuguseid vv-sid, ka pole teil siis vaja mitte mingeid allegooriaid."

Sain aru, et mul oli aeg lahkuda. Enesetunne oli räbal. Muidugi, artikkel oli mul nüüd korras, nii lihtne oligi siis seda parandada! Vaid üks väike keha lahendas kõik probleemid. Ikkagi oli tunne räbal. Ka mitte sellepärast, et – nagu ma kindel olin – oli minu artikkel nüüd rikutud, isegi mitte sellepärast. Oli lihtsalt räbal. Viivitasin ukstel, ohkasin. Ta sai aru, ta halastas mu peale:

"Noh olgu, ehk pole te ka päris lootusetu," ta ei jätanud, vaid istus klaveritoolile, mängis midagi, ma ei olnud ikka veel lahkunud, ta nägi seda peeglist. Minule pilku pööramata lausus ta:

"Kui teil aega on, ma võiksin teile rääkida midagi allegooriast."

Pöördusin, jäin ootama klaverihelide vaikimist.

Jooksin otse üle aasa, rong juba vilistas. Kohe oli ta saabumas teivasjaama. Ta peatub seal vaid viivu, inimesed jõuavad vaevalt maha hüpata, ja need, kes on perroonil, peavad kohe peale kargama, siis lüüakse ukсед kinni ja rong sõidab minema. Niisiis jooksin, rong polnud veel ees, polnud peatunudki, aga mina jooksin nii kuidas sain. Keha lõi higiseks, artikkel laperdas käes, ma polnud jõudnud seda pöuegi toppida – liig hilja olin märganud, et hilinen. Olin märganud, et hilinen viimasele rongile, poole viiesele, viimasele rongile, millega võisin veel õigeaks ajaks jõuda. Rong oli peatunud, mina jooksin hoogu peatamata, ukсед avanesid, jooksin kogu jõust – nüüd mõtlesin ma ju veel vaid Tuhkatriinu peale, ainult teda tahtsin ma veel näha, mitte miski muu ei läinud mulle enam korda – ei minu kirjanikukarjäär, ei vaim ega võim. Uks minu ees oli lahti, tormasin edasi, ma polnud siiski hilinenud, kulub vaid pool tundi ja ma näed Tuhkatriinut!

"Hoia nüüd oma naise käest kõvasti kinni ja ära enam lahti lase!"

Hüppasin sisse, vaid viiv hiljem löödi ukсед kinni, rong nõksatas ja hakkas liikuma. Vaatasin aknast välja. Sel silmapilgul nägin ma kõike!

Paar tundi hiljem istusin tühjas kõrtsis, olin ükski, jõin maha oma viimase raha. Äng muljus rinda, Tuhkatriinust ei tuhkagi. Kas tõesti olin ma ta kaotanud? Milles olin ma süüdi! Kas tõesti vaid selles, et kuulsin rongile hüpates neid sõnu: "Hoiat nüüd oma naise käest kõvasti kinni ja ära enam lahti lase."

Helistasin talle iga poole tunni tagant. Tühjus. Nii torus kui minu hinges. Teda ei olnud kodus. Saabus öö. Ma ei helistanud enam. Jõlkusin tema maja akende all. Neis ei süttinud tuld. Läksin tagasi sellesse diskoteeki, mis oli hommikul kella viieni lahti. Istusin seal nurgas. Pühkisin soolaseid pisaraid oma näolt – kus ta küll on! Helistasin. Muidugi mitte mingit vastust, jooksin ta akende alla, pimedus, sinised tapvad tuled vilkuvad mu ümber, mingid tontlikud kogud võnkuvad aju läbistava mõrvarliku rütmi käes – olin tagasi oma diskoteegis. Lõpuks see suleti, mind visati välja. Esimene baar avati kolme tunni pärast, seisin see aeg tema akna all, külmast tardunud. Nuuksusin ja karjusin tühjade akende poole: "Tuhkatriinu!" Mingi vanamoorilõust heitis hommikuselt rõdult mulle vaibakloppimise tolmust läbi tolmuse pilgu. "Hoiat nüüd oma naise käest kõvasti kinni ja ära enam lahti lase!"

Ta seisis perroonil, ta tugevate reite ümber põimis kevadine tuul mõnusat puuvillast valget kleiti, ta ei vaadanud tagasi. Tema mees polnud veel maha astunud, ta oli just võtnud pihku kaks suurt punast kandekotti. Need olid tõesti väga suured! Mina sel ajal jooksin, vaatasin seda naist. Aga tema mind ei näinud. Vaid viivu jooksul olin taibanud, et nad olid tülis – naine ja see mees. Nad olid sõitnud siia suvituspaika, see oli kindlasti mehe idee, tema oli üürinud nädalalõpuks väikese maja järve ääres. Ta oli palju vaeva näinud, et veenda naist veetma see nädalalõpp koos – see oli tema viimane lootus. Viimane lootus paluda lepitust! Seda kõike olin märganud ja taibanud tormates üle aasa, mina mõtlesin vaid Tuhkatriinu peale, meie ei olnud tülis, meil oli kõik korras! Seda olin ma mõelnud, kui vaatasin seda kibestunud näoga naist, kes oli lasknud end pehmeks rääkida, tema olekus oli alistumust, kuid ta ei vaadanud oma mehe poolegi. Ei vaadanud veel, mees teadis seda, kuid oli ju lootus, et ta teeb seda õhtul kamina ääres, kui mees on avanud selle väga kalli prantsuse veini pudeli, mille ta nii kaua valides oli ostnud! Ja kui naine on lahti pakkinud kingitused, kui lilled on pandud vaasi, siis oleks naine vaadanud oma mehe poole. Ta oleks lubanud mõelda homseni, ta oleks ehk olnud nõus leppima!

Mina jooksin. Need suured punased kotid oli mees oma pihkudesse haaranud. Nende poeg hoidis käes väikest rohelist palli. Poeg, nelja-aastane vast, oli juba rongist maas, ta seisis ema kõrval. Mees oli närviline, ma nägin seda, aga see ei läinud mulle siis korda. Minul oli minu Tuhkatriinu, mina olin õnnelik, hoolimata sellest et minu artikleid ei tahetud trükkida.

Kell sai üheksa, ma helistasin talle tööle. Teda ei olnud! Teda ei olnud tööl, teda, minu Tuhkatriinut, kes ei hilineud kunagi, mitte kunagi, kus ta küll on!

Väristasin tühja klaasi laua peal veel tund, siis helistasin uuesti. See oli tema, Tuhkatriinu, ta oli ometigi elus!

"Tuhkatriinu, " karjusin torusse. Aga tema ei tahtnud minuga rääkida. Ega ma ka loll ei olnud. Rõõm tema elus püsimisest läks ju kohe üle. Taipasin sedamaid, et ega temaga polnudki midagi juhtunud. Taipasin kohe umbes sedagi, kus võis ta olla veetnud selle öö. Arvatavasti magusa öö. Arvatavasti kirgliku öö...

"Tuhkatriinu! Ma tean, et jäin hiljaks, aga vaid pool tundi, mitte rohkem, aga sa pead teadma, et... ma tean, et sa ei salli hilinemisi, aga sa pead mu ära kuulama, ütle, miks sa ometi ära läksid, miks sa mind ei oodanud!"

Ma anusin teda, ma lunisin teda. Lõpuks soostus ta rääkima. Ta nõustus rääkima, miks ta ei saanud mind poolt tundigi oodata. Aga ta andis mõista, et see ei muuda enam midagi, ta andis mõista, et meie vahel on kõik lõppenud. Ikkagi pinnisin ma talt neid sõnu.

"Sind ei olnud ju, mis ma pidin tegema, ma võtsin endale söögi ette, ma ostsin endale magustoidu, supi ja prae, viisin kõik lauale, vat nii oli lugu!"

Sellise tooniga ei olnud ta kunagi rääkinud, mis oli siis ometi juhtunud?

"Ma läksin ja riputasin enda mantli varna, vot nii, tulin tagasi oma laua juurde, ja sel ajal oli minu tooli peale istunud neeger!"

Neeger? Mida see küll tähendab.

"Ja ta oli võtnud minu supi ja sõi seda. Mina istusin tema vastu, vaatasin neegrile otsa, aga temal polnud mingit häbi!"

Nüüd pidin ma rääkima. Sain aru, et see viimane sõna "häbi" oli Tuhkatriinul mõeldud viimasena, mille ta mulle üldse lausub. Ma rääkisin talle kõik ära. Alustasin sellest hetkest, kui olin haaranud kinni hädapidurist ja seda juba mitu korda tõmmanud. Ma ei sisenenud kupeesse, otse minu kõrval oli hädapidur – punane kang! Vaatasin aknast välja, kõik oli korruga selge. Rong kaugenes üha perroomist, aega polnud hetkegi kaotada. Tõmbasin korra, aga traat hädapiduri küljes ei andnud järele. Ma ei võinud ju ometi hilineda Tuhkatriinu juurde! Ma ju teadsin, mis juhtub, kui peatan rongi. Pidin teadma, kui kaua võib minna aega, enne kui see uuesti liikuma hakkab. Tõmbasin teist korda, ikka veel polnud mul jõudu, kang pörkas tagasi.

"Mis hädapidur, mul ei ole aega, tund algab kohe," karjus Tuhkatriinu. Ei, ta pidi kuulama!

Ma jooksin ju rongile, ma teadsin, et ei tohi hilineda. Ja siis need sõnad: "Hoi a nüüd oma naise käest kõvasti kinni ja ära enam lahti lase."

"Aitab!" teatas Tuhkatriinu

"Ei, ei, kuidas sa siis aru ei saa, et pall veeres ju rongi alla! See väike roheline pall! Ja too naine ei vaadanud ju tagasi, mitte kordagi ei vaadanud ta ju tagasi!"

Ta ei pannud toru ära! Laps lasi ju oma ema käest lahti ja läks oma palli otsima. Mees karjatas, laskis kotid lahti ja hüppas rongilt maha, järgmisel hetkel rebis ta rongirataste vahele ukerdanud lapse välja! Naine ei märganud ikka midagi, tal oli ju nii palju endaga tegemist. Mees võttis lapse käe, pistis selle oma naisele pihku, ja ütles: "Hoi a nüüd oma naise käest kõvasti kinni ja

ära enam lahti lase!" Sel hetkel hüppasin ma rongi. Uksed sulgusid. Rong hakkas liikuma. Mehe kotid jäid ju rongi! Suured punased, ääreni täis kingitusi lapsele ja naisele, ääreni täis armuandmispalveid.

Ma vaatasin aknast välja ja nägin kõike! Ma nägin nende lugu. Mehe keelevääratus seletas selle mulle. Ta ju kokkus ise, ta taipas, et oli valesti öelnud, ta vaatas süüdlaslikult naisele otsa. Ta unustas sel tõe hetkel – tõde oli see, et ta oli pojale öeldud korranud kogu aeg ju iseendale –, sel hetkel unustas ta oma kotid. Rong hakkas liikuma, naine karjus midagi, vist et:

"No mida sa ometi passid!"

Tuhkatriinu ei karjunud enam minu peale. Ta pidi mõistma, et ma kõhklesin mitu korda, kui sikutasin hädapidurit edasi-tagasi. Aga mis oleks mu õnn olnud, kui oleksin kandnud endas seda pilti – üdini õnnetust mehest, kelle kõik lootused olid luhtunud. Tõmbasin otsustavalt, tõmbasin lõpuni, oh Tuhkatriinu, miks sa ometi ära läksid!

"Aga ta sõi ju mu kana ära!" Ta ei olnud toru lauale jätnud, ta rääkis minuga! No ja mis siis, mis tähtsust on ühel kanal, ühel kanasupil? Ja mis sa siis tegid?

"No mis mul teha jäi, mina sõin siis oma praadi, ma ei ütelnud midagi, mida sain ma teha ühe neegri vastu?"

"Jah," ütlesin mina.

"Nojah, siis võttis ta minu magustoidu ja sõi selle ka ära."

"Sõi selle ka ära?"

"Nojah, selle ka, ja siis läks ta minema..."

"Aga Tuhkatriinu, kui ta ära läks, kui see neeger ära läks, miks sa siis mind ära ei oodanud. Ma hilinesin ju vaid pool tundi. Ma ei teinud ju midagi halba. See mees jooksis peatunud rongile mööda liipreid järele, kargas kui hüpiknukk ühelt teisele, ma ei tahtnud ju midagi halba!"

"Jaa, jaa, aga siis ma hakkasin vaatama, kus minu ridikül on, ja seda ka ei olnud enam!"

"Kas neeger varastas siis selle ära?"

"Selles just asi ongi, ma hakkasin karjuma, kutsusin politseid, kõik läksid pabinasse ja hakkasid minu kotti otsima. See lebas ühes teises lauas toolikorjul. Ja sellel tühjal laual olid jahtunud supp, praad ja magustoitki."

"Ja siis!"

"Ja siis ja siis, kõik hakkasid ju minu üle naerma, ma ei saanud ometi sinna enam jääda!"

"Ja sellepärast sa pididki siis ära minema..."

"Jah, ma pea nüüd minema..."

"Oota, üks küsimus veel!"

Mul polnud enam midagi kaotada. Ma teadsin, et meie vahel polnud nüüd ju enam mitte vaid see kana, mille neeger ära sõi, meie vahel oli nüüd ka see öö. Ja see lugu oli ju tobe! Mu peas nõksatas midagi. Tuhkatriinu ei osanud ju valetada, ega ta ei valetanudki kunagi. Ja mis totter jutt see nüüd. Hullem kui keelevääratus. Või oligi see mõeldud vaid vihjena? Minu silme ette kerkis must

pilt, mustemast mustem. Kas ta tahtiski oma tobeda looga mulle seda öelda, tal polnud plaanis siis mind enam vähekegi säästa!

"Ainult üks küsimus veel," karjusin ma torusse. "Ütle, ütle Tuhkatriinu, kas sa täna öösel nikkusid tõesti neegriga?"

See oli mu viimane karje tema poole. Huvastijätukarje. Minu painete meeleheide. Ta ei visanudki toru ära. Veidi aega valitses vaikus, siis hakkas ta rääkima:

"Kas sa..."

Vaid kaks sõna ja ma sain aru, et temas oli toimunud muutus. Ta kõhkles viivuks. Kuulsin tasast sahinat. Mida ta tegi, kas ta itsitas? Ei, vist mitte. Ta polnud solvunud, kuid vaevalt saigi ta olla, sest kus oli ta siis see öö? Aga ikkagi armastasin ma teda, ei, seda ei suutnud ma endale salata. Ja nüüd oli tekkinud uus lootus, ootamatult oli midagi muutunud. Aga mis see oli, mis sundis teda ümber mõtlema, seda ei taibanud ma enne, kui ta oli oma küsimuse lõpetanud:

"Kas sa onaneerisid või?"

W. H. AUDEN

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

*

Mis ähvardav müdin see üle mäe
Siiani kostab valju, nii valju?
Vaid punakuub-sõdurid, sõbrake hää,
Ja neid on palju.

Oh, mis on see valgus sääl kaugel, näe,
Oh, mis sääl küll helendab kirkalt, kirkalt?
Vaid päiksehelk relvadel, sõbrake hää,
Kui nad marsivad virkalt.

Mis välja on ajanud kõik selle väe?
Kas aimad sa nende sihti, sihti?
See on vaid õppus, sõbrake hää,
Neid toimub tihti.

Oh, miks nad küll otsesuunas ei läe?
Miks teed mööda enam ei käi nad, käi nad?
Vist saabus uus korraldus, sõbrake hää,
Mispärast tõinad?

Ehk mõni on vigastand jala või käe?
Ega nad arsti pool peatu, peatu?
Ei, haavatuid pole neil, sõbrake hää,
Rivi näib veatu.

See on siis pastor, too valgepää?
Eks marsi nad sinna ju, on nii, kas on nii?
Ei, ohvitser sääl küll, sõbrake hää,
Ei peatand kolonni.

Kas naabrite poole nad samme ei säe,
Et vaadata, kas nad on kodus, on kodus?
Nad säält juba möödusid, sõbrake hää,
Ning jooksevad roodus.

Oh, kuhu sa tõttad, palun sind, jää!
Kas petta sain uskudes juttu, su juttu.
Ei, armastan ikka sind, sõbrake hää,
Kuid nüüd jooksmata pean ruttu.

Oh, nüüd on nad õuel, nüüd väraval,
Nad lõhuvad ukse eest tõkked, kõik tõkked;
Nende rasked sammud on põrandal,
Neil silmis on lõkked.

Epitaaf türannile

Teatavat laadi täius oli tema elusiht,
Ja värse, mis ta tegi, oli kerge mõista;
Igat inimlikku pahet läbi näha võis ta,
Ning tundis armeesid ja laevastikke üksipulgi;
Kui ta naeris, vappus kogu auväärt ülemkiht,
Ja kui ta nuttis, suri tänavatel lapsi hulgi.

VALENTIN KUIK

RÕÕM

Öösel helistati...

Keegi, kelle nime unine Edvard kõrvust mööda lasi, ütles end rääkivat Portlandist Läänerannikul. Seal pidavat juba viiendat päeva sadama nagu oavarrest. Tulvavesi olevat härra Kugelmani auto sõna otseses mõttes maanteelt minema pühkinud. Helistaja vabandas, et Edvardi öösel tülitab, kuid neil seal olevat keskpäev, pealegi olevat härra Kugelmani surm liiga tõsine asi, et viisakusest hoolida. Praegu olevat veel raske öelda, kuidas see kaotus firmade koostööst mõjutab – see sõltuvat ennekõike pärijaist –, kuid tema lootvat kõige paremat. Lõpuks küsis helistaja, kuidas edeneb tööstuslike suitsuahjudega seotud projekt.

Edvard ei saanud mitte millestki aru. Kuigi rääkija tundus olevat ehtne ameeriklane, arvas ta, et keegi teeb tema kulul nalja. Alles eile oli üks naljamees telefoni automaatvastajasse öelnud:

"Edvard, sa oled üks suur sulijärglane ja me paneme su kõige lähemal ajal kümneks aastaks istuma."

Edvard oli peaaegu kindel, et kohe lõpeb sellegi kõne viisakas-tseremoniaalne osa ja mõni maailmas ringiekslev tuttav purskab naerma, tervitab teda puhtas eesti keeles ning kukub kiitlema, kui hästi tema käsi käib ja kui mõnus on firma kulul kusagil Vahemere kandis päevitada. Kuni seda veel ei juhtunud, mängis ta vestluskaaslase rõhutatult viisakat tooni tabades kaasa ja avaldas härra Kugelmani surma puhul tema omastele sügavat kaastunnet.

Helistaja tänas. Tundus, et kõik on öeldud. Puudus vaid puänt. Edvard otsustas jutustamisele ise punkti panna. Ta teatas endisel ametlik-viisakal toonil, et temagi loodab firmade koostööst väga palju, kuna just äsja oli kadunud härra Kugelman end talle unes ilmutanud, öelnud, et kõik läheb suurepäraselt, ja jätnud esinduskuludeks suurema summa sularaha, mis praegu tema öökapi ülelugemist ootab. Ka suitsuahjudega ütles Edvard olevat kõik kõige paremas korras ja lubas helistajale selle kinnituseks hommikul faxiga ühe suitsukana saata. Lubadus näis helistaja hetkeks nõutuks tegevat, ometi jäi ta lõpuni korrektseks. See oli kummaline.

Kell oli pool kolm. Naine tuli magamistoast nagu somnambuul, läks kööki: külmiku uks paugatas tuhmilt. Naine oli viimasel ajal hakanud öösiti sööma. Ise arvas ta oma hundiisu kohta, et põeb buliimiat nagu printsess Diana. Kurat teab, võib-olla põdeski. "Härra Kugelman on surnud," ütles Edvard küsimusi ennetades, kui naine köögist tuli, kikkis sõrm leival singiviilu hoidmas.

"Kes?" küsis naine.

"Härra Kugelman," kordas Edvard. "Tead, millesse ta suri?"

"Noh?"

"Ta õgis end surnuks."

"Ei ole naljakas," ütles naine. "Surmaga ei naljatata."

Edvard pidi tunnistama, et naisel on õigus. Seda enam, et helistajal näis olevat tõsi taga. Aga tööstuslikud suitsuahjud? Kui see polnud pila, siis mis see oli? Ja kes ikkagi on või –

olgu muld talle kerge – oli härra Kugelman?

Edvard lasi silme eest mööda kõik viimasel ajal nähtud võõramaised näod, kuid ei lääne ärimeeste hulgas, kelle nimed ta tutvustamisel alati hoolikalt meelde jättis, ega energiliste noorte vene ettevõtjate seas, kes igal sammul visiitkaarte jagasid ja oma päevast päeva paremaks muutuvat inglise keelt emakeelele eelistasid, polnud härra Kugelmani.

JAAN NIILUS

NARRID RANNAS

Päikese kiired kuldasid puude latvasi nii et need olid justnagu kullatud ja linnud laulsid puude latvades ja kui nad ei oleks laulnud siis oleks seal kaunis vagane lugu olnud, aga nad laulsid ilusti, tuul kiigutas puid ja taevas oli sinine kui paja põhi ja puud rohelised. Koerad ei haukunud, miski ei mürisenud, ukсед-aknad seisid kinni ja kellaaeg oli kaunis varane ning mitte enam päris kõige varasem nagu aastaaegki, ja kohvikus oli palju laudu tühjad, ainult ühe laua taga istus kaks meest ja nende meeste nimed olid Peeter ja Paul. Nad ei olnud kumbki juba tükk aega sõnagi lausunud, nii et isegi nende lausunud jutt ei seganud seda vaikust, milles puud kiikusid ja meri eemal mühises. Peeter luges mingit raamatut, mis ta kodust kaasa oli võtnud, kuna Paul istus tegevuseta, jalad harkis ja käed kõhu peal, vaatas lindusi, kes laulsid nagu varesed laulavad, ja ta proovis ette kujutada, mismoodi oleks, kui peos toimuks mingi plahvatus või sööst kuhugi kõrgemale, piiridest välja. Ta ootas, et nii juhtuks, aga ei võtnud seda ootust isegi eriti tõsiselt, kerge postmodernistliku skepsisega. Tema ees oli laud ja selle laua peal vedelesid enam-vähem sümmeetriliselt üks suur valge papptopsik leige "Fantaga", suitsupakk, välgumihkel, tuhatoos, välgumihkel, suitsupakk ja teine papptopsik "Fantaga".

Siis kuulis Paul hääli, pööras pead ja nägi kahte naisterahvast majanurga tagant välja astumas. Need läksid mööda kiviplaatidest teerada putka juurde, seisatasid seal hinnakirja uurides ja kõnelesid vaikselt omavahel. Seejärel kummardus üks neist luugi juurde, ütles midagi putkas istujale, andis raha ja sai vastu kaks samasugust torbikut kui need, mis P&P laual. Teine, noorem, võib-olla esimese tütar, seisis sedaaegu kõrval ja libistas pilgu ükskõikselt üle tühjade laudade. Paul vaatas talle julgesti vastu. Torbikud kätte saanud, jalu-

tasid naisterahvad ühe laua juurde, istusid maha, viskasid ühekorraga jala üle põlve ja jätkasid keskustelu, mis neil ennist ilmselt katkenud oli. Paul jäi neid esiootsa suure huviga silmitsema, ent siis heitis noorem naisterahvas talle nõrдинud või väljakutsuva kõõrdpilgu, mis jõllitaja tagasi maa peale tõi, nii et see kiiruga suitsupaki järele küünitab ja seda keskendunult uurima asus, oma käitumise pärast häbenedes. Nüüd laskis Peeter, kelle seitsmes meel oli Pauli ebaloomulikult kiire liigutuse registreerinud, raamatul sülle langeda, tõstis pea ja ohkas.

"Noh, kuidas läheb?" küsis Paul, rõõmustades, et tal siin ilmas ikka sõpru leidub, kelle poole hädas pöörduda. Peeter vaatas talle irooniliselt otsa ega öelnud midagi.

"Kuidas raamat on?" päris Paul edasi, mõistes, et retooriliste küsimustega juba naljalt vestlust ei alusta.

"Mis sul hakkas?" vastas Peeter ärritatud häälega, "loe ise, kui teada tahad." Peeter oli nähtavasti tujust ära. Miks? Kas pidi selles süüdistama raamatut, mida ta luges? Ei usu, raamatud ei riku kellelgi tuju nii ära, et ta oma parima sõbra vastu jämedaks muutuks. Ehk oli teda vahepeal haaranud seletamatu metafüüsiline äng? Aga ei, selleks oli ta liiga tark, et mingil juhuslikul meeoleul lasta end rööpast välja lüüa. Tüdimus? Võib-olla, aga tüdimus millest ja miks just nüüd? Või oli ehk tegemist mõne parapsühholoogilise nähuga, äkki jäi Peetri ema selsamal hetkel Tallinnas auto alla? Täiesti võimalik. Igatahes Paul tõusis püsti, nii et sellest võis solvumist välja lugeda, ent võis ka mitte lugeda, võttis oma limonaadi pihku ja kõndis (ise veel täpselt teadmata, kuhu või miks ta läheb) naisterahvaste juurde. Küsis viisakalt luba, istus nende lauda maha ja alustas hooletut kohvikufilmi. Esimesed sõnad, mis ta lausus, olid: "Tere päevast". Edasi läks kõik ladusalt.

Mõnda aega flirtinud, vaatas ta pooljuhuslikult üle öla tagasi Peetri poole ja nende silmad kohtusid. Nüüd oli Peetri pilk alandlik, hüsteeriline, paluv, Pauli oma hajameelne ja üleolev. Ega see, kui su ema auto alla jääb, ei tähenda veel, et sa võid käituda, nagu pähe tuleb. Tema on nüüd sealpool head ja kurja, aga sina mitte. Hea küll, hea küll, mõtles Paul armulikult, tõusis püsti ja läks oma lauast suitsu tooma. Tagasi tulid nad juba kahekesi, nii et episoodi lõppedes istus kohvikus ühe valge laua ümber neli inimest, kaks paari, ja peale nende ei olnud seal lähikonnas kedagi – kui välja arvata anonüümne putkas istuja, kelle vastu polnud põhjust huvi tunda.

Niimoodi, juhuslikult, möödaminnes, aga mitte päris, sai alguse Peetri & Pauli tutvus Kristiina & emaga, kes elasid toas number 124. Nad olid kõik ühest kohast pärit ja ühesugused. Sel hetkel ei teadnud neist neljast ükski, kas on tegemist algusega, pöördepunktiga nende saatustes, või ainult hetkelise hälbimisega joonest – aga me võime arvata, et see neid huvitas, sest igapäevaste buvitab see tee, mida mööda ta kõnnib, või kui ei kõnni, siis liigub tee tema all nagu lint ja see teeb lõpuks sama välja, liikumine käib, või kui ei liigu, siis ei liigu keegi ja oma asi, kuidas sa mõtled või millest, aga vahel nad tahtsid teada, milline ta on ja kuhu n-ö välja viib, *que sera*, teiste jaoks oli tähtis, kus

ja millal ta lõpeb, *alas I know not when*, aga mõni teeb näo, et ei viitsi pabistada, kui ei ole pabistamiskalduvusi nagu meil, kuigi oletatakse, et mõni on sündinud homoseksualistiks või sõdalaseks ja mõni ei ole kellekski või ei saa aru, kelleks ta on, mis teeb palju erinevust ja võib viia faasinihkesse, mis võib jälle lõppeda olematusega, nii et eelnevad küsimused langevad ära – nad lähevad õhe ega tule tagasi ega jõua ka kuhugi ja pärast kõlab: oli siis või mitte, on küsimus ja muud pole, nagu meie kohta vahel öeldakse, kui me tulime hommikul sealt Aasiast ja Aafrikast, mida me mäletame nagu minevikku, maid ja öid ja jõgesid, kust enamiku ülemised sügavamad kihid pärinevad, mis neil võimaldab näiteks rääkida, kuidas tramm sõidab linnas ringi, mis on üks lähenemine, ja kuidas kujundid kristalliseeruvad, kujunevad kristallid, mis on teine, ja kokku peaks midagi moodustuma, mingi ilgelt suur hunnik, mille tagant keegi või miski tuleb välja nagu järgmine päev:

mil nad jälle istuvad. Näha on, et nad lõpetasid 20 minutit tagasi hommikusöögi. Kõik neli, ühes lauas. Nad tõusid püsti ja viisid nõud ära, kõndisid läbi ukse, kõnelesid ja jalutasid aeglaselt üle platsi. Pauli näol oli ilme, et teda ei huvita mitte miski. Peeter käis tagapool, käed rusikas. Ta vaatas pidevalt Pauli ja Kristiina selga. Kristiina emal oli ajakiri näpus. Tema oli nagu ema või juht või kasvataja, aga igal juhul leebe, mõistlik, neutraalne, ja igauks suhtus temasse erinevalt. Tema suhtus igauhte distantsiga.

Nüüd istuvad nad terrassil. Nende ees on samasugune valge ümmargune laud nagu eile, aga nad ei moodusta selle ümber ringi, sest Kristiina ema tahtis näoga päikse poole olla. Ta loeb oma ajakirja. Riides on kõik suviselt, aga mitte rannariiete väel. Järjestus (eestvaates paremalt vasakule): Kristiina ema, Kristiina, Peeter, Paul.

Paulil on kõht täis ja ennelõunase päikse käes mõnus. Ainult kaks asja segavad tema seedimist: et tema kõrval istub Peeter ja et ta ei söanda Kristiina ema kõrval istuda. Ta kardab, et ei oskaks midagi öelda. Seepärast on ta silmad sulgenud ja toolis lösakile vajunud ning nüüd jutustab ta meile oma hedonistliku fassaadi tagant järgmise loo:

"Kaartidel on kõik väga lihtne: ühel pool meri, enamasti sinine, teisel pool maa, ja nende vahel terav kriips. Rand. Piir. Aga kui sa kusagil kohtad sõna "rand", siis meenub sulle kõigepealt hoopis see liivane või kivine ala, mis tegelikult ranna kõrval asub, see, kus päevitatakse, palli mängitakse ja ringi jalutatakse – rannamõnud. Samuti võib sõna "rand" tähendada mingit keskonda, olekut, kus sind ümbritseb hulganisti katmata inimkehi, kus alati paistab päike ja puhub jahe tuul, lõhnab päevituskreemi järele ja liiv krigiseb hammaste all. Näiteks Florida inimesed ei kujuta elu ilma *beach*'ita ettegi, aga mongoollase jaoks on rand kauge ja imelik maa, mida võib televiisorist näha. Eestis leidub inimesi, kes randa vihkavad, see põhjustab neuroosi, nad istuvad parema meelega kodus või peesitavad kusagil metsalagendikul või heinamaal. Ent see kõik on ainult üks ranna aspekt. Vagabundi või sopajoodiku jaoks tähendab rand ööbimispaika, randlasele peatoidust, nudistile piiramata vabadust, meremehele kojujõudmist, poeedile emotsionaalset seisundit, merehädä-

lisele elu, kunstnikule avarust ja looduse ilu, romantikule romantikat ja piiri-valvurile kriitilist tsooni. Rannas surrakse südamerabandusse või uppumissurma ja samas sigitatakse uusi elusid. Rannas saadakse põletushaavu, päikesepistet ja nahavähki. Lehmad käivad end rannas pesemas ja poisid mootorrattaid proovimas, paleontoloogid leiavad sealt kivistisi, rannavaht teenib ranna valvamisega raha. Randa tullakse tutvusi looma ja inimeste eest pakku, rand võib olla elustiil või kättesaamatu unistus. Ka kirjandusliku kujundina on randa palju kasutatud, eesti kirjanduses ei leidu naljalt autorit, kelle loomingus see sõna puuduks (pealkirju: "Tühirand", "Tuuline rand", "Lähenevad rannad", "Rannajutud"). Rannast lauldakse laule ja maalitakse maale, rannas korraldatakse häppeninge, katsetatakse lennumasinaid jne jne. Rand on tähendusi ja sümboolsust nii paksult täis, et tema tuum, kriips, mis rannast ranna teeb, vajub selle müriaadi all hoopis olematuks, peale vana paadunud kartograafi ei mõtle keegi ranna puhul rannajoonest. Rannas valitsevad binaarsed opositsioonid: meri-maa, kuiv-märg, tahke-vedel, sirge-kõver, seisev-liikuv, oma-võõras, hele-tume. Vanasti tähendas rand maailma lõppu ja ka tänapäeval on see ohtlik paik, piirsituatsioon. Rannast minnes ei ole sa enam see, kes sa randa tulles olid.

Küllap teate seda kõike isegi – ja nüüd jutustan teile loo, mis veenvalt näitab, kui ettearvamatult rand inimesele mõjuda võib. Minu loo peategelasteks on kaks Tallinnast pärit noormeest, Peeter ja Paul, ja juhtus see kõik üsna hiljuti.

Nimelt eile kella ühe-kahe paiku pärast lõunat kõndisid Peeter ja Paul randa. Terve hommikupooliku olid nad sealse hotelli kohvikus istunud ja naistega lobisenud, nii et nüüd kulus värskendav suplus marjaks ära, seda enam, et tüdrukutel samuti villand sai ja nad kuhugi ära kadusid.

Rannas vaatasid noormehed sobiva paiga välja, koorisid hilbud seljast ja lidusid ülepeakaela vette, mis nende kuumad kehad lahkelt vastu võttis, jahutust ja kosutust pakkus. Poisid kümblesid kaua ja mõnuga, ujusid nii kaugele, et mõte nende all laiuvast jääkülmast sügavikust ajas Paulile hirmu peale, siis pöörasid tagasi, mõnulesid veidi rannaäärses leiges vees, lonkisid väsinult oma riiete juurde ja räntsatasid liivale. Seal istusid nad mõne minuti sõnatult hinge tõmmates ja inimesi vaadates, kellest rand kirju oli – neid leidis seal kõigis võimalikes sugudes ja vanustes, ilusaid ja koledaid, pakse ja peenikesi. Siis lausus Peeter nagu muuseas, justkui poolelijäänud jutu jätkuks: Kuule, kas sa oled kunagi esimesest pilgust armunud olnud?

Paul oli rabatud. Sääraseid tühje klišeesisid oli ta harjunud ajaleheintervjuudest lugema ega uskunud, et keegi, saati veel tema hea sõber Peeter, tõsimeeli millegi sellisega lagedale võiks tulla, seepärast ei osanud ta esimese hooga muud vastata kui: ei tea. Uuesti tekkis vaikus. Peeter ootas, et Paul midagi küsiks, ja Paul mõtles Peetri küsimuse üle. Kellesse ta armunud on?

Kristiina, ütles ta siis nagu teemat vahetades, meenutab natuke Anu Lampi, eks. Ei-ei meenuta, naeris Peeter, ei, minu meelest ei meenuta. Kas sa temasse oledki armunud, jätkas Paul sõbra lõbusast meeleolust innustust saades. Jah, tõsines Peeter ning lisas pühalikult teisele otsa vaadates: nii see on. Seejuures

ajas ta silmad punni ja nägi päris naljakas välja. Paul proovis mõistatada, kas sõber teeb nalja või räägib tõsiselt, aga ei osanud midagi arvata, talle näis, et Peeter irvitab tema üle. Tal oli piinlik, nagu oleks teda reedetud. Ta võttis peoga liiva ja lasi sellel läbi sõrmede niriseda. Peeter uuris teda nõudlikult, ilmselt ootas reaktsiooni. Tõsi või, pobises Paul, nojah. Palju õnne või tunnen kaasa või mis siis. Nüüd hüppas Peeter püsti ja viskas kaks hundiratast, mis tal ootamatult hästi õnnestusid. Paulile tundus, et ta punastab üle keha, ta oleks tahtnud minema minna, aga Peeter istus otse tema ette liivale ja kukkus õhinal seletama: Tead mis? Ma olen täiesti lootusetult armunud, minu elul pole enam muud mõtet kui minu armastus. Usud sa mind? Mõistad? Tead, mida see tähendab? Paul vaikis, talle näis, et kas on sõbraga midagi juhtunud või ei ole ta ise millestki aru saanud. Kuidas saab keegi äkki selliseid sõnu rääkida? Peetri silmad põlesid, tema suul tuksles naeratus. Ta meenutas Paulile usufanaatikuid, elusõnalasi, süüdimatuid inimesi, kelle nägemine tekitas Paulis alati väljakannatamatu tunde, nagu peaks tema maailma ja jumala ees vastust andma, kes need on ja miks. Ja nüüd – Peeter. Paul ei teadnud, kuidas olla. Peeter rääkis edasi: Noh, mis sa arvad? Ära vaiki, ütle midagi: Paul vaikis. Ahaa, tead mis? Sina oled mu sõber, sina pead mul aitama Kristiina armastust võita!

Misasja? küsis Paul, nagu poleks ta korralikult kuulnud. Kuidas? Ja-jaa, jätkas Peeter, kuulsid küll. Sa pead mind aitama. Sa ei saa mind alt vedada! Sa ei tohi! Kuidas ma pean sind aitama, küsis Paul arglikult ja vastutahtsi, nagu tänaval mõne tüütu tülitajaga rääkides. Mida ma pean tegema? Kust mina tean! hüüatas Peeter, mul ei ole aimugi! On sul ehk mõni plaan? Ma usun, et sina suudaksid midagi välja mõelda, minu pähe ei mahu praegu muud kui mu armastus Kristiina vastu! Ma põlen, tõesti, kas näha ei ole. Ma loodan sinule. Sa ei tohi alt ära hüpata!

Jäta järgi, idiot, mine persse, käisid sõnad Pauli peas ringi ja palju ei puudunud, et ta need välja oleks öelnud. See oli nii ootamatu ja groteskne, Paul ei teadnud ikka veel, kas ta sõber on päikesepiste saanud või lollitab niisama. Kui kogu lugu tõesti nali oli, siis igatahes täiesti enneolematut laadi ja väga veenvalt esitatud. Paul ei saanud aru, kas selline nali talle meeldis. Peeter puuris teda pilguga. Misasja sa tahad, mis sul viga on, pidi Paul karjuma, aga Peeter jõudis ette: Palun mõtle järgi, eks. Saad aru, ma loodan sinu peale. Ma lähen jalutan natuke, siis sa saad rahus mõelda. Äkki tuleb midagi pähe? Ja ma ei suudaks niikuinii paigal istuda. Hüppas püsti ja oligi läinud. Paul saatis teda solvunud pilguga.

Ma ei hakka kirjeldama kõiki mõtteid, mis Pauli peast järgneva pooltunni jooksul läbi käisid, ja samuti ei taha ma teid tüüdata sellega, kuidas ta edasi toimis. Piisab, kui ütlen, et ta istus oma toas voodil ja kaalus tõsimeeli, kas ei peaks asju kokku pakkima ja salaja ära sõitma, kui Peeter jällegi teda ennetades uksest sisse tormas. Ahaa, siin oled, hüüdis ta häälel, mis hoobilt hävitas kõik Pauli lootused. Kuule, tead mis? Mulle tuli endale päris hea plaan: Shakespeaare'i oled lugenud, "Hamletit" näiteks? Seal on sarnane situatsioon, Hamlet tahab teistele oma mõtetest teada anda, aga ei julge või ei saa otse välja öelda,

küllap teab, et teda ei võetaks tõsiselt. Ja ta korraldab asja nii, et näitlejad esitavad Claudiuse, kuninganna ja õukonna ees näidendi, mis tõe nii selgelt ilmsiks toob, et kõik seda mõistavad. Taipad? Kunsti kaudu! Meil pole küll näitlejaid kusagilt võtta, aga – mis me siis ise muud oleme kui näitlejad sel suurel laval, mis maailma nime kannab? Meile endile ei maksa väike näitemäng ju midagi. Võtame Hamletist eeskju, teeme Kristiinale etenduse, mis talle näitab, kuidas asjalood on. Noh, mis sa arvad? Paul ei saanud sõnagi suust. Mul on üldjoontes isegi näidend valmis mõeldud, jätkas Peeter teise vaikimisest välja tegemata, see ei olegi mingi näidend, lihtsalt veidi liialdatud ja etteplaneeritud elu ise, saad aru, me ainult mängime neid, kes me tegelikult oleme. Mitte midagi teatraalset, vastupidi. Kõik on väga lihtne ja suures osas improvisatsioon. Õhtul läheme otsime nad kusagilt maja pealt üles, ajame juttu ja siis kutsume baari. Ja seal, noh, kindlat stsenaariumi polegi vaja. Peab ainult juttu umbes sel teemal hoidma, armastusest, kui ilus ja hea see on, ja sina räägid minust, et ma olen mõnus mees. Ära naera, sa võid ju seda öelda oma sõbra heaks. Ma teen sulle välja, kui tahad. Esitad küsimusi ja – ühesõnaga aidad atmosfääri luua. Vahepeal jääd näiteks Kristiinaga üksi ja vihjad – aga väga kaudselt, jumala eest, et ta aru ei saaks – minu ammustele vägevatele armulugudele... näiteks Erika Salumäega. Või ei, see poleks ehk hea. Eks vaatame, kõik sünnib kohapeal, ma usaldan sind. Ja edasine jäta minu hooleks. Eelhäälestus on oluline. Saad aru? Ja vigu ei tohi teha, üle ei tohi pingutada. Noh, mis sa arvad? Ütle!

Paul maigutas suud, kehitas õlgu ja pomises, et peab mõtlema. Mõtle-mõtle, naeratas Peeter lahkelt, muidugi, paar süžeed võiks valmis olla. Mitte seda, vaidles Paul vastu. Ma ei ole päris kindel, kas see on hea plaan. Kas sellest tuleb midagi välja. Miks? küsis Peeter jahmunult ja siis leidis poiste vahel aset pikk vaidlus, mida ma ei hakka siinkohal ümber jutustama. Või siiski, üks stseen, millele tagasi mõeldes Paul hiljem veidrat üllatuse ja piinlikkuse segu tundis (enda osavõttu vaidlusest oskas ta põhjendada ainult asjaoluga, et Peetri agressiivne veiderdamine oli tema kriitikameele pihuks ja põrmuks teinud): Kunst ja elu, kunst ja elu, tänitas Peeter, mõtle ka, mida sa räägid! Siin ei ole ju mingit kunsti, puhas elu ju! Pealegi on teatri kaudu ennegi tõeni jõutud – võta eesti kirjandusest näiteks Mati Undi "Via regia" või Mihkel Muti "Hiired tuules", noh? Appi, see ei tõesta ju mitte midagi, karjus enesevalitsemise kaotanud Paul, see on tautoloogia! Peeter jäi vait. Ta oli südamepõhjani solvunud. Ta peaaegu nuttis. Nii et Paul oli sunnitud järele andma.

Pärastlõuna pikad tunnid möödusid sõpradel vaikides ja sisimas teineteist kirudes, alles õhtusöögi ajal tegi Peeter uuesti oma plaanist juttu. Resigneerunud kuulas Paul teise innukaid monolooge, noogutas aeg-ajalt ja soostus kaasa mängima, ehkki tema umbusk ajapikku pigem kasvas kui kahanes. Siis jõudis õhtu kätte.

Paulil oli õigus: hoolikale ettevalmistustööle vaatamata kujunes õhtust baaris haletsusväärne farss, mida tagantjärele piinlik meenutadagi oli. Kõik selgus vähem kui kahe tunniga. Oma vaikimise, tobedate muiete ja valjul häälel

suust väljapaisatud totrustega õnnestus noormeestel Kristiina ja ta ema nii põhjalikult ära tüüdata, et need lausa demonstratiivselt haigutades ringi vahtisid ja ainult omavahel rääkisid. Peetri näol püsis puine irve, ta niheles, mudis närviliselt sõrmi ja küsis iga natukese aja tagant, kas keegi soovib midagi. Siis jooksis ta tualetti ja jäi sinna kahekümneks minutiks, tagasi tulles pilgutas ta Paulile silma, nii et kõik seda nägid, ja maha istudes pidi laua äärepealt ümber ajama. Paul, kes algul oli kangelaslikult üritanud juttu ettenähtud radadele viia, mõistis peagi, kui lollisti kõik välja kukkus, ning keeldus edasi narri mängimast. Vähe sellest, et nad iseendid Kristiina ja tema ema silmis lõplikult ja lootusetult lolliks olid teinud, nende käitumine oli lausa solvav – ja ilma mingi mõistliku põhjusega. Paar korda arvas ta nägevat, kuidas Kristiina ja ta ema mõne Peetri repliigi peale mõistmatuid pilke vahetasid, ja ta mõtles, kas ei peaks kogu loo naljaks pöörama, Peetri reaktsioonist hoolimata kõik ära rääkima. Saaks vähemalt nalja. Aga säärase suurte otsuste langetamine nõuab aega ja enne, kui ta esimesed sõnad valmis jõudis mõelda, ilmus kusagilt keegi noormees, keda Kristiina vist varem tundis, ja palus tüdruku tantsima. Kristiina ema istus veel natuke aega, vabandas, et tal pea valutab, ja lahkus. Pool tundi hiljem, kui paistis, et Kristiina ei kavatsen enam nendega ühineda, läks ka Peeter sõnagi lausumata minema. Paul sõimas, kirus ja needis teda maapõhja, kuni talle meenus, et tema, Paul, pole milleski süüdi. Kõik läks täpselt nii, nagu pidigi minema. Ehk võtab Peeter nüüd mõistuse pähe. Paul jõi end rahumeeli tasapisi purju ja veetis suurema osa õhtust kahe seitsmeteistaastase tütarlapse seltsis lõbusasti juttu puhudes. Tüdrukute nimed olid Maarika ja Britta – näe, mõtles Paul, ühe päeva jooksul tutvud kolme tüdrukuga ja kõigi kolme nimedes on ainult need kaks täishäälikut: i ja a, kõige kõrgem ja kõige madalam. Kella kahe paiku, kui baar kinni pandi, jättis Paul nendega hüvasti, kakerdas oma tupa ja heitis magama. Peeter oli juba voodis.

Esimene asi, mis järgmisel päeval juhtus, oli see, et Peeter ajas Pauli üles ja hakkas rääkima: Tead mis? Ma sain aru, mis me eile valesti tegime. Liiga palju tegevust. Seda ei saa kontrollida, see on juhuslik. Kui seda sinise pintsakuga tolgust poleks tulnud, oleks kõik korda läinud. Aga seda me ju ei võinud ette näha, et ta tuleb, eks. Nii et on tarvis midagi, mis täielikult meist sõltub. Ja ma tean, mis see on.

– Minul ei ole küll midagi vaja, kulla mees. Kas sa tõesti kavatsed täna edasi jaburdada, kas sulle eilsest õhtust ei piisanud. Mis sul viga on?

– Midagi ei ole viga. Kuula mind palun ära. Ma olen tükk aega mõelnud. Teater oli vale – õigemini meie lähenemine. Tegevus tuleb miinimumini viia ja ainult rääkida, saad aru? Nagu Dekameron, lihtsalt istud ja jutustad ja teised kuulavad.

– Mida sa siis jutustad?

– Selles asi ongi, et sa võid ükskõik mida rääkida. Kõneleja päralt on tohutu võim! Sa kontrollid tegevust täielikult, kõik sõltub sinu fantaasiast ja jutustamisoskusest. Juhuse osa kahaneb ja koos sellega vea tõenäosus.

– Ja sa tahad nüüd öelda, et mina pean välja mõtlema ja esitama loo, mida kuuldes Kristiina sinusse armub?

– Midagi umbes sellist jah. Sõnasta seda kuidas tahes.

Paul ei uskunud oma kõrvu. Peeter oli tõepoolest hulluks läinud, see ei saanud enam nali olla. Hommikust peale. Peab ettevaatlik olema, mõtles Paul hirmuga, kui ma ta nüüd kuradile saadan, tuleb ta mulle kallale. Nojah, ütles ta valjusti, eks ma siis räägin, kui midagi pähe tuleb. Vaatame. Seda kuuldes istus Peeter rahunenult oma voodisse tagasi. Paul tõusis üles, käis pesemas ja nad läksid alla sööma. Varsti kohtasid nad Kristiinat ja tema ema. Paul märkas, et tema suhtumine neisse kahesse oli pärast eilset õhtut muutunud. Talle näis, et tema vastas istuvad kaks täiskasvanud naist, need polnud ema ja tütar, vaid sõbrannad, kes omavahel hästi läbi saavad. Nende maailm oli kauge ja väärikas, Paul tundis end nende ees pisikese tatische poisina. Ja veel üks tähelepanek: Kristiina meenutas tõepoolest Anu Lampi, selles polnud mingit kahtlust. Armastus teeb pimedaks, mõtles Paul ja võpatas. Appi, Peetri agarus on nakkav!

Kuna naistel algavaks päevaks plaane polnud tehtud, nõustusid nad (ükskõikse, viisaka lahkusega) P & P seltskonnas terrassile jalutama. Seal istuti maha ja sigines vaikus. Peale Kristiina ema polnud keegi öösel korralikult välja maganud (Peeter mõtles!) ja Pauli, võib-olla ka Kristiina puhul lisandus unisusele veel kerge pohmelus. Lained lohisesid liivale, inimesed rannas killkasid ja mängisid lendava taldrikuga, kusagilt kostis muusikat. Aga Paul ei saanud rahulikult istuda, ta pidi mõtlema sellele, et tema kõrval istub Peeter nagu tiksuv pomm, mille kohta ei tea, millal ta heaks arvab plahvatada. Nagu must auk, vaakuum, ohtlik ja vägivaldne. Paul kartis. Ta ei teadnud, mida peaks tegema, kuidas käituma. Äkki läheb kõik ise korda? Eile ajas rand ta sõbra hulluks, ehk teeb täna terveks tagasi? Ta proovis keskenduda, oodata, mõelda, meenutada mõnda anekdooti või juttu, mille rääkimine ei naeruvääristaks teda Kristiina & ema ees ja mis rahuldaks Peetrit, aga see oli lootusetu ettevõtmine. Talle ei tulnud mitte midagi meelde. Ta istus ja ootas, mis edasi juhtub. See on kõik. Kuidas see lugu lõpeb, ma ei tea."

Paul avab silmad, ent hoidub teiste poole vaatamast, võtab sigareti ja süütab selle. Tema ees laiub liivane rand, merelt puhuv tuul liigutab ta juukseid. Mere ja taeva vahel on terav kriips. Silmapiir. Öhk virvendab, hakkab palavaks minema. Kümnekond meetrit eemal seisab karvase rinna ja süsimustade juustega kaukaaslase moodi mees, üks käsi puusas, ja suitsetab. Ta teeskleb, et seisab niisama ja mõtleb, aga kiired pilgud, mida ta vargsi terrassil istujate poole läkitab, näitavad, et nelik huvitab teda millegipärast.

Peetril on kulm kipras. Ta muigutab suud ja mõtleb:

Hakkab jutustama või ei hakka, hakkab, ei hakka, hakkab, ei hakka, hakkab, ei hakka. Lase tulla, mees, ma olen sinu pärast nii palju vaeva näinud. Sa pole seda väärt, kui sa nüüd vaikid. Loen aeglaselt tuhandeni ja kui sa suud lahti pole teinud, tõusen püsti ja lähen selle grusiini juurde. Äkki see räägib midagi. Tal on pikk ja põnev elu seljataga. Teda on kergem rääkima panna.

Peeter sirutab jalad välja ja alustab numbrite loendamist. Silmad vajuvad vägisi kinni. Päike paistab läbi laugude, punane ja soe. Peetri keha on nii lõtv, et ta kujutleb, kuidas ta mööda tooli alla voolab. Uni kipub kallale, ta on öö otsa üleval istunud – Pauli tulekut ta ei mäleta, aga väljas vaevalt hahetas, kui ta lambi süütas ja kotist paberit otsis. Ta oli valmis mõelnud, kuidas järgmisel hommikul Pauli terroriseerimist jätkata, ja siis olid igasugused süžeed talle pähe tikkuma hakanud. Neid oli nii palju, et Peeter keskendus ainult paaridele – see ja see, see ja see. Und ei tulnud ja ta otsustas paarid üles kirjutada. Varsti kerkis süžeesid tähistavate nimede vahele ka ajaloolisi isikuid, pealkirju, sümboleid. Hommikuks sai leht täis, 88 paari. Ta pani paberi sahtlisse ja pesi hambaid. Seejärel harjutas ta peegli ees hullumeelse pilku, ajas juuksed rohkem sassi ja läks Pauli äratama.

Jätame need neli tegelast nüüd päikese kätte istuma, siin ei juhtu midagi. Peeter pole veel neljakümnenigi jõudnud ja jääb enne tuhandet kindlasti magama, Kristiina ema loeb süvenenult oma ajakirja, kaukaaslane seisab ja suitsetab. Meie tõuseme õhku – ja teeme ranna kohal paar tiiru ehk kaheksat, et vaadata, kuidas nad seal all tillukesed paistavad nagu tinasõdurid, õhk on mere kohal jahe ja soolase maiguga ja läigib vastu nagu meri isegi, maa peal kuldavad päikse kiired puude latvasi näe liiga kaua ära liugle sest tuul kannab edasi nagu kajakat vastu tormivoogudele üle mägede, aga tegelikult tahaks enne minekut veel seda paberit näha, mis ta öösel kirjutas, kui teised magasid – P&P elavad toas nr 108, mere poolt vaadates paremalt neljas aken teisel korrusel. Pehme vaip maas, kaks voodit, laud ja ukse juures kraanikauss. Seinal pilt. Voodid on tegemata, muidu on tuba üsna korras, siin ei olegi midagi segamini ajada. Peetri voodi on vasakpoolne. Tõmbame tema öölaua ainukese sahtli lahti ja siin see paber on:

Aadam & Eeva Kain & Abel Taavet & Koljat
 Soodom & Komorra Simson & Deliila Juudit & Olovernes
 Troilus & Cressida Aucassin & Nicolette
 Pojad & armastajad Tristan & Isolde Daphnis & Chloe
 Daphne & Apollo Orpheus & Eurydike Baucis & Philemon
 Tööd & päevad Flore & Blanchefleur Paolo & Francesca
 Dante & Vergilius Romulus & Remus
 Don Quijote & Sancho Panza Gargantua & Pantragrueel
 Romeo & Julia Venus & Adonis Antonius & Kleopatra
 Tsirkust & leiba Rosencrantz & Guildenstern
 Hälin & raev Goethe & Schiller Torm & tung
 Dichtung & Wahrheit Salakavalus & armastus
 Mozart & Salieri Marx & Engels Dobroljubov & Tšernõševski
 Byron & Shelley Uhkus & eelarvamus
 Jacob & Wilhelm Grimm Ilf & Petrov
 Arkadi & Boris Strugatski Egon & Vaike Rannet
 Kivid & leib Paolo & Vittorio Taviani Tokko & Arrak

Hans & Grete House & Garden Kultuur & elu
Maa & rahvas Männid & suits Kirves & kuu
Kuu & kuuepennine Tõde & õigus elu & surm
Andres & Pearu Tatikas & Vesipruul
Wordsworth & Coleridge Deleuze & Guattari
Vladimir & Estragon Tarkus & saatus Hirm & värisemine
Kuritöö & karistus Bonnie & Clyde Alandatud & solvatud
Sõda & rahu de Gaulle & Adenauer Molotov & Ribbentrop
Punane & must Tööline & kolhoositar kukk & kana
Sirp & vasar Sunday Night & Monday Morning
Yves Montand & Simone Signoret Rudolf & Irma
Simon & Garfunkel Mel & Kim Chang & Eng yin & yang
Kastor & Pollux Laurel & Hardy
Tom Sawyer & Huckleberry Finn Prints & kerjus
Platero & mina Mattias & Kristiina Linnad & aastad
Les mots & les choses Benson & Hedges
Pelléas & Mélisande Tom & Jerry Vanamees & meri
Tigris & Eufrat Trinidad & Tobago

See viimane on Kariibi meres, sinna võiks nüüd edasi minna,
vaatame, mis seal juhtub.

KATRIN KIVIMAA

I. Traditsioon

Informatsiooni kuhjumine praeguses kunstisituatsioonis eeldab stabiliseeriva faktori olemasolu: pidevatel äärmuslikel UUE otsingutel suureneb olemasoleva, vana – TRADITSIOONI ununemise oht. Traditsioon kannab endas inimkonna mälu. Kunstitradsioon on selle teadmised kodeerinud visuaalsesse teksti – erikujulistesse üksikeist dubleerivate ja täiendavate märkide ja kujundite süsteemi. Selle mosaiigitaolise struktuuri katked Eve Kase, Andres Tali ja Urmas Viigi grupinäitusel Tallinna Kunstihoones annavad vaatajale teadmise traditsioonilisest ja arhetüüpsest, kuid uue informatsiooni agressiivse kuhjumise tõttu sageli unustatust. Visuaalse teksti kui traditsiooni kandja sõnum peab saama lahenduse vastuvõtja isikus, tema kollektiivse alateadvuse aktiveerumise või taassünni protsessis, inimese kui mikromaailma taasühenduses ümbritseva makromaailmaga.

II. Jumalad, kangelased ja teised

Mütoloogilise diskreetne võlu võiks olla metafoor, mis märgistab Eve Kase ja Urmas Viigi kunsti meelsust. Kuigi Kase "Tootemid" – antropomorfised ebajumalakujud – on pigem tõeliste tootemite varjukujud, siluetid, sümboliseerides vaid nende kunagist väge. Samas on sisse toodud mängu motiiv: rivistuvad tootemid moodustavad justkui ringmängu, milles osa neist asetub pea peale. Mängureaalsus saab oma vabaduse kaudu siin aga tõelisemaks, kui "valetootemite" tõeliseks muutmise katse seda oleks.

E. Kase mütoloogilises ajastus tegutsevad tollase maailma vägevad – hiud, tuliinglid, võlurid ja maagid. Nii muutub pilt (graafiline leht või kollaaž) pelgalt kunagist maailma illustreerivast kujutisest uue maagilise reaalsuse taasloomise tunnistuseks. Taaselustades maagilise maailmanägemuse väljundid muudab E. Kask oma tegevuse – kunsti loomise – maagiliseks tegevuseks, mis omab reaalselt väge ka näituse kontekstis. Kask ei vaatle ainult maagilisakraalset aspekti kirjeldatud mütoloogilises maailmas, vaid ka inimest – tema üksindust ("Maastik") või tema androgüünsust (Jung) – meheliku ja naiseliku pooluse eksisteerimist inimeses ("Animus", "Anima"). U. Viigi zoo- ja antropomorfised jumalakujud näivad pärinevat muistsest indiaani pühapaigast. Ometi tundub, et neil on säilinud võime oma uhkes üksinduses ja ükskõiksuses valitseda vaatajate meeli ja südameid ka praeguses reaalsuses (*resp* objektiivses reaalsuses). Samas jäävad nad hirmutavalt ükskõikseks neid kummardava inimese – vaataja suhtes.

U. Viigi graafilistel töödel valitseb mütoloogilise kangelaste ajastu meelsus. Tema tegelased, nii mees- kui naiskujud, esindavad vana võimast, samas üksildast, kuid uhket kangelase või amatsooni tüüpi ("Meeste Laud", "Kuu – päike – kuu" jt). Nad kuuluvad orgaaniliselt kokku jumalakujudega, seda nii

oma sõltumatuses kui üksinduses ja ükskõiksuses. Kui Jumal lõi inimese oma näo järgi, siis kas kangelased löid jumalad oma näo järgi? Olles jumalatest küll sõltuv, pole kangelane ometi täielikult nende meeevallas. Arhetüüpne kangelaskuju Viigi loodud maailmas annab vaatajale võimaluse projitseerida sellele oma sisemine "paganlik, ürgne mina" ning luua selle ümber individuaalne mütoloogiline ruum.

III. Igavene kulgemine

Andres Tali kunst erineb kontseptuaalselt Kase ja Viigi omast: kui viimased on loonud arhetüüpsetest kujunditest ja sümboolikast (või ka vastavast meel-susest) lähtuvad isikliku mütoloogiaga maailmad, siis Tali tegeleb igavese ringkäigu protsesside – sünni ja surma, loomise ja hävimise abstraheritud kujutamise-ga. Tali dokumenteerib skemaatiliselt nende protsesside kulgu, nende erinevaid faase, püüdes fikseerida liikumiste ja muutumiste üksikuid hetki. Ta kujutab ühe protsessi algust, kulgemise faase ja lõppu ning purustab järgmises pildis "lõpu" kui näivuse, muutes selle millegi uue alguseks. Kunstnik esitab igavese kulgemise ahela tööde seerias "Väljumine", "Purunemine", "Ülesehitus" ja "Häving", mida võiks jätkata lõpmatuseni analoogsete protses-side või sama ahela kordumise näol. Vastandlike, kuid üksteisega lahutamatu-lt seotud protsesside vastandumises peitub omamoodi dialektiline analüüs ahe-lana tees–antitees–süntees, mis Talil jääb küll konkreetse lahenduseta – sünteesita või õigemini muutub süntees uueks teesiks, millele järgneb antitees jne.

Igavese ringkäigu ja kulgemise idee, sünni ja surma näivus, kõigi materia protsesside näivus ja üksteiseks üleminek paigutab Tali tööde vaimsure ühte budistliku maailmanägemisega. Kuigi Tali esitab vaid progresseeruva kasva-mise kõrgusesse (teispoosusesse), kandes samad ideed üle kolmemõõtmelisse ruumi – installatsiooni, on vaatajal hoolimata koonuste järjestatusest väikse-mast suurema poole vabadus näha ka siin vastupidist protsessi – kahanemist. Õigemini tundub, et erinevalt graafiliste tööde ahelesitusest on installatsioonis mõlemad vastandlikud nähtused väliselt eristamatuna sees. Vastandkatego-riate filosoofilise käsitlusega haakub ka probleem vormi ja sisu vahekordadest ("Vorm ja sisu"), mille kujutamises Tali esitab vaatajale asja iseendas.

Tali graafilistes töödes eksisteerib ka teistsugune meeleolu – viide millelegi vanale (traditsioonile), kuid hävinule ja unustatule. Nii meenutavad tema kalligraafiliste fiktiivsete tekstidega tööd ("Tiivad", "Kindlus") lehti vanast, unustatud keeles kirjutatud käsikirjast, meenutusi kunagi õitsvast, nüüdseks vaid salapära ja teadmatuse katte all asuva(te)st kultuuri(de)st.

IV. Sõnum...

...on üks ja lõputult varieeruv. Ta on olemas meie kõigi sisemaailmas. Ta teadvustub meile, kontakteerudes teise sõnumiga. Mis on ikka seesama SÕ-
NUM.

STEPHEN SPENDER

KIRJANDUSE EESMÄRK EI VÕI OLLA POLIITIKA

Adelbert Reifi vestlus inglise luuletaja Stephen Spenderiga

Mr. Spender, te olete viimane, kelle najal püsib legend, nimelt legend Audeni generatsioonist. Kui te nüüd sellele ajastule, see tähendab eelkõige 30.aastatele tagasi vaatate, milles näete te ise selle generatsiooni põhi-jooni?

Spender: Sellele generatsioonile on iseloomulik, et sinna kuulunud kirjanikud Wyston H. Auden, Christopher W. Isherwood, Cecil Day Lewis, Louis MacNeice ja mina alustasime publitseerimist 1928. ja 1930. a vahel, seega umbes 10 a pärast I maailmasõja lõppu. Meile eelnev luuletajate generatsioon, kes oleks 1930. aastal saanud umbes kolmekümneseks, sai Esimeses maailmasõjas surma. Seega ei eksisteerinud vanemat autorite generatsiooni, kellega meid oleks võidud võrrelda. Kõigi jaoks, kes ootasid midagi uut, kirjastajate ja lugejate jaoks olime uued kirjanikud. Ja iha uue järele oli tollal tõesti suur. Kui te silmitsete selle aja ajakirju ja antoloogiasid, märkate peaaegu kõigis pealkirjades sõna *New: New Verses, New Writing, New Voices* jne.

Teatud mõttes oli see meie jaoks suur õnn, sest meile langes osaks ootamatu tähelepanu. Teiselt poolt polnud see kahtlemata õnnelik asjaolu: oli ju Esimene maailmasõda kohutav katastroof. Need vähesed kirjanikud, kes selle sõja üle elasid, nagu Robert Graves, Edmund Ch. Blunden, Siegfried L. Sassoon, hakkasid 1928\29 sõjast kirjutama. Kümne aasta jooksul olid nad šokist niivõrd toibunud, et suutsid oma sõjaelamusi kirjanduslikult töödelda. Ka meie kandsime seda sõda oma teadvuses. Aga meie käsitlesime seda teemat teistmoodi. Meie eeskujude hulka kuulusid vanemad autorid, kes polnud rindel võidelnud, kuid oma teostes sellegipoolest käsitlesid sõja õppetunde ja kelle meelt täitis ahastus lääne tsivilisatsiooni pärast. Nende hulka kuulus niisugune mees nagu T. S. Eliot, kelle luuletus "Ahermaa" eriti meie tähelepanu paelus. Pärast seda sõda ja talle järgnenud

majanduskriisi, mis oli meie silmis otsekui suur sümptomaatiline katastroof, mis läbi kapitalism lõplikult kokku varises, tundsimme end ellujäänutena.

Kuigi oleks võinud oletada, et Esimese maailmasõja sündmused viivad moraalinormide lõdvenemisele Suurbritannias, midagi niisugust ei juhtunud. Kirjandus- ja kunstitsensuur oli järeleandmatu. Kuidas te hindate Audeni-generatsiooni osa liberaliseerimisprotsessis?

Spender: Meie osa oli kahtlemata oluline. Teadlikult "noorte" kirjanikena võtsime vabadust kui oma enesestmõistetavat õigust. Ka oli meile teada, et sõja ajal või vahetult pärast sõda tekkinud kirjandus jutustas väga vabalt kõigest elus ettetulevast. James Joyce näiteks tahtis oma "Ulysses'es" kirjutada *kogu* elust ja *kõigest*. Mainimata ei tohtinud jääda midagi, mis elus juhtub. Me tundsimme, et elava kirjanduse eesmärgiks on arutleda kogu mitmetahulise inimelu üle. Tsensuur aga takistas meid selles. Nagu teada, ei tohtinud "Ulyssesest" Inglismaal ei trükkida ega müüa. Sama kehtis ka David H. Lawrence'i "Lady Chatterley armukese" ja Margaret Radcliffe Halli "Üksilduse kaevu" kohta. Seksuaalsusest ei tohtinud midagi kirjutada. Kui noor kirjanik toona jutustas, et kaks inimest lähevad koos voodisse, et armastada, teatas kirjastaja kohe, et vastavad kohad või leheküljed peab ta oma raamatust maha tõmbama. Isegi minu raamat "Tempel", mille käsikirja Virginia Woolf 1931. a luges ja millest ta võlutud oli, ei tohtinud omal ajal ilmuda. Olukord oli tõesti kummaline. Kui kujutleda, et miljonid britid olid sõjas käinud, kaitsekraavides massimõrva märklauaks olnud ja ei suutnud arvatavasti öelda ühtki lauset ilma "neljatähelise sõnata", nagu Lawrence seda nimetas, siis tundub lihtsalt absurdseks, et need mehed pöörduvad koju tagasi ja peavad aktsepteerima ühiskonda, kus ei tohi seksuaalsusest rääkida.

Kas 60. aastate nn "seksuaalset revolutsiooni" võib võrrelda Audeni-generatsiooni mässuga 30. aastatel või on siin märgatavaid erinevusi?

Spender: Erinevus on kindlasti selles, et 60. aastate generatsioon võttis enesestmõistetavalt paljusid asju, mille eest meie pidime võitlema. Ka arvan ma, et minu generatsioon nägi kogu probleemi rohkem kirjanduse valguses. Me võitlesime eelkõige sõnavabaduse eest. Me võitlesime esmajoones tsensuuri vastu. Inglise noorema põlvkonna jaoks saabus pöördepunkt siis, kui "Penguin Books" 1960. a otsustas "Lady Chatterley armukese" lühendamata kujul ära trükkida ja turule paisata, isegi siis, kui kirjastus selle eest kohtusse kaevataks. Ja kirjastus kaevati tõepoolest kohtusse, toimus protsess. Sellest silmapilgust peale, kui see protsess võideti, võisid kõik kirjanikud kõigest kirjutada. Tee oli lõpuks vaba.

Teie noorusaastaid kujundas Saksamaa-alamus. 1929. aastal, suure majanduskriisi aastal, külastasite esmakordselt Saksamaad. Oma romaanis "Tempel" kirjeldate, kuidas teile ja teie sõpradele Audenile ja Isherwoodile Saksamaa "tundus paradiisina, kus puudus tsensuur ja noori sakslasi rõõmustas ebatavaline vabadus"...

Spender: Jaa, Saksamaa, kuhu me 1929. a tulime, oli uus Saksamaa, Weimari vabariigi Saksamaa. Poliitilises mõttes oli Weimari vabariik loomulikult katastroof: niivõrd prominentsete poliitikute nagu Matthias Erzbergeri ja Walter Rathenau mõrvamine, aga ka Stremmanni surm olid tragöödiad. Keskpunktis oli aga vaidlus Versailles' rahulepingu ümber. Natsidel oli hea poliitiline vaist, kui nad oma propaganda tulipunkti seadsid lepingu, millest kujunes Weimari vabariigi languse ja Hitleri tulevase tõusu peapõhjus. Lisandus majanduskriis ja selle tulemusena töötus. Kui ma olin Berliinis ja Danatpank läks pankrotti, oli "Völkische Beobachter" is pealkiri: "Kõik variseb kokku". See lause oleks tookord võinud seista loosungina kogu Saksamaa kohal.

Kultuuri osas aga oli tollaegsel Saksamaal vaba eneseväljendust soosiv õhkkond. Vastandina Inglismaale puudus seal tsensuur, elustiiliski oli uutmoodi vabadust. Me olime tunnistajaks uuele arhitektuurile, uuele maa-

likunstile ja uuele kirjandusele, mis samal ajal olid järjepidevalt ühendatud mineviku kunstivooludega ja olid kooskõlas inimeste elutundega. Meie jaoks oli see Saksamaa tõesti "a change of heart", nagu Auden seda nimetas. Auden viibis aastal 1928 mõned nädalad Magnus Hirschfeldi Seksuaalteaduse Instituudis Berliinis ja nägi tookord Saksamaad kui riiki, kus on võimalikud kõik vabanemise, mitte ainult seksuaalse vabanemise imed.

Oma autobiograafias "Maailm maailmas" kirjeldasite natsionaalsotsialistide esimesi valitsusaastaid Saksamaal nõnda: "Arvutu hulga inimeste, ka minu jaoks oli tähtsaim sündmus Euroopas aastail 1933 – 1936 diktatuuri triumf ja raev, mis kasvas koos sellega. Nagu paljud teised nii nägin ka mina, et need põhjalused, millel näis seisvat Euroopa vabadus, pühiti jalust."

Millega Te tookord, 1933. a, selle suure kultuurilise vabaduse õhkkonnas, seletasite natsionaalsotsialistide ja Hitleri diktatuuri võitu?"

Spender: Tegelikult ei puudu selles ka teatud koomika, et noor inglane läheb Saksamaale otsima vabadust, mis puudus 1930. a Inglismaal, ja et siis 1933. a see Saksamaa muutub diktatuuriks. Ma tunnistan, et 1933. a kogemused olid täiesti vapustavad. Me identifitseerisime end tookord sakslastega, keda see katastroof tabas, ja nende hulka kuulusid eelkõige paljud kirjanikud ja kunstnikud, keda me tundsim. Kuigi me võitlesime omaenese vabaduse eest, tundsim ometi, et seda individuaalset vabaduspüüet võis identifitseerida kõigi nende inimeste vabadusega, keda natsid koonoduslaagrisse saatsid. Meile oli täiesti selge, et seesama saatus võib tabada ka meid. Nagu Auden kord väljendus, oli meie positsioon eriline – me kuulusime generatsiooni, kelle elu võis lõppeda koonoduslaagris. See oli reaalsus. Palju hiljem sain ma teada, et minagi olin Hitleri "mustas nimikirjas", mindki oleks pärast Inglismaa okupeerimist Saksa vägede poolt kohe tapetud. Kui Saksamaa poleks kaotanud, oleksid Audeni sõnad võib-olla tõeks osutunud.

Te jälgisite aastail 1933 – 1945 pidevalt arengut Saksamaa sees ja ümber. Kuivõrd läks täppi teie hinnang Saksamaa ja sakslaste

kohta? Mida mõeldi Inglismaal tookord sakslastest?

Spender: Ma tundsin tookord tõesti elavat huvi Saksamaa arengu vastu. Aga ajalehed edastasid ainult negatiivseid uudiseid. Kuid palju uudiseid ka summutati, eriti tegi seda Londoni "Times".

Ma arvan, et brittide hinnangud Saksamaa ja sakslaste kohta Esimese ja Teise maailmasõja ajal erinesid suuresti. Esimese maailmasõja ajal vihkasid inglased südame põhjast sakslasi ja kõike saksalikku. Inglismaal oli üsna võimatu elada neil, kellel oli sakslastest sugulasi. Taunitav oli mängida Beethovenit või Wagnerit ja inglise intellektuaalid kirjutasid artikleid kurjusest Nietzsche ja isegi Goethe teostes. Toimus üldine rünnak kogu saksa kultuuri vastu. Saksa sõna "kultuur" kujunes kõige saksaliku sõimusõnaks.

Teises maailmasõjas esines samasugust vaenutunnet äärmisel juhul rindesõdurite hulgas. Väljaspool armeed vaadeldi sõda pigem kui midagi, mis tuleb ära teha ja mis on sakslastele niisama koormav kui inglastele. Isegi valitsuse ametlikul propagandal õnnestus vaevu äratada sakslastevastast viha.

Pärast Teist maailmasõda tegite Välisministreeriumi poliitilise luure osakonnale uuringuid natsismi mõjust saksa haritlastele. Kas te iseloomustate saksa haritlasi kui eriti vastuvõtlikke totalitaarsele ideoloogiale, võrreldes teiste maade haritlastega?

Spender: Kui ma tulin pärast sõda okupatsiooniar mee koosseisus Saksamaale, seisnes üks mu ülesanne selles, et hinnata saksa professorite hoiakuid natsionaalsotsialismi suhtes. Mulle jäi mulje, et kõik nad ei olnud natsid – ka siis, kui mõned neist võisid olla natsid olnud –, pigem oli neil väga vähe arusaamist poliitilisest vastutusest. Akadeemiline haritlaskiht, keda ma tundma õppisin, käsitas ennast kui mingit "kõrgemat kasti", mis seisis tavalistest inimestest ülalpool, vaadates neile teatava põlgusega alla, samuti seisis ta kõrgemal poliitikast. See kiht tundis end natsirežiimi poolt alistatuna ja ei arvanud, et ta oleks end selle režiimiga eriliselt sidunud. Et professorite enamik õpetas aineid, millel polnud reaals poliitikaga midagi ühist, uskusid nad, et neil on igati õnnestunud kõrvale hoida poliitika madalusest.

Ma vaatlen haritlaste positsiooni üldiselt – seejuures ei tee ma endale erandit – kui üht meie aja suurimat tragöödiat. Tavaliselt tõmbavad ideoloogiad haritlasi väga kergesti kaasa. Nii on ka seletatav, et paljud natsivas-tased pöördusid teise totalitarismi, nimelt kommunismi poole. Kommunism andis neile võimsa intellektuaalse süsteemi, mis juba oma põhilustelt oli nende jaoks veenvam, kuna ta kuulutas vastandina fašismile ja natsionaalsotsialismile sügavat humanismi. Mina ise olin antikommunist. Aga Hispaania kodusõja ajal oli ka minul lühike ajajärk, mil ma olin kommunismi poolel. Siis aga sai minust Hispaania sündmuste mõjul antikommunist. Minu käsi käis samuti nagu George Orwellil, kes polnud küll kunagi kommunist, aga alles Hispaania kodusõjas jõudis oma ägedale antikommunistlikule positsioonile.

Ometi mängis just teie elu esimeses pooles märkimisväärset osa kommunistliku utopia üksikasjalik selgitamine. Oma mälestustes kirjutate ühes kohas: "Lõhestunute" kirjandusliku põlvkonna suurim nõrkus oli nende seotus ajaga. Nad olid asetanud kõik n-ö sellele ühele kaardile, et juba nende eluajal tekib rahu ja õigluse maailm, ja see kaart kaotas..." Kas see, mida te ütlete toonase "lõhestunute" generatsiooni kohta, kehtib tänapäeval samavõrd ka lõplikult kokkuvarisenud kommunismi intellektuaalide, luuletajate ja kirjanike kohta?

Spender: Minu arvates võib seda nii võtta küll. Meile järgnenud kirjanike generatsioonis oli palju marksiste. Suur osa neist sai Hispaania kodusõjas surma. Aga ka ellujäänute eksistents oli traagiline, sest kui su ideoloogia on hävitatud, tundub, nagu oleks röövitud sinu jumal, sinu suurim pühadus. Midagi sarnast võivad nüüd tunda paljud kirjanikud, kes uskusid, et kommunism on maailma õnnistus.

Audeni, Isherwoodi, minu enese ja teiste meie põlvkonna kirjanike kohta käis konstateering "lõhestunud" vähem, sest me olime alati seisukohal, et kirjandus peab olema poliitikast sõltumatu. Meie poolt imetletud kirjanikud olid T.S. Eliot, James Joyce, Virginia Woolf ja Henry James: kõigi nende kirjandusekujutlusel polnud poliitikaga midagi ühist. Oma teostes löid need autorid imaginaarseid maailmu, mis asusid kaugel poliitikast. Kui

me pöördusime fašismi ja natsionaalsotsialismi vastu ja nägime end korraga poliitikasse mässituna, siis mitte sellepärast, et me oleksime pidanud *nüüd* kirjanduse eesmärgiks poliitikat, vaid et poliitilised asjaolud meid selleks sundisid. Me pidime lihtsalt asuma antifaašismi positsioonile, sest läbinisti anti-humaanse süsteemina raputas fašism humanismi põhialuseid ja ähvardas vabadust. Humanism ja vabadus on aga eeldused selleks, et vaba apoliitiline kunst üldse saaks tekkida ja toimida.

Kas te oleksite kunagi uskunud, et näete marksistlik-leninliku ideoloogia krahhi ja kommunistliku võimu lõppu?

Spender: Viis või kuus aastat tagasi ütlesin ma oma sõbrale Isaiah Berlinile, kes oli sama vana kui mina: asi, mida ma veel näha tahaksin, on kommunismi kokkuvarisemine Venemaal. Berlin, kes on Baltikumis sündinud, oli minuga päri, lisas aga juurde, et seda ajaloolist sündmust meie silmad enam ei näe. Ka Henry Kissinger, keda ma seitse või kaheksa aastat tagasi Prantsusmaal ühel dineel kohtasin, tundus olevat küll veendunud, et kommunism Venemaal kord kokku variseb, arvas aga, et see toimub umbes kolmekümne aasta pärast.

Vaatamata rõõmule, mida ma nüüd tunda võin, et olin ikkagi selle sündmuse tunnistaja, tahaksin ma ometi hoiatada, et kommunismi kokkuvarisemises ei nähtaks kapitalismi triumfi: tegelikult on nimelt mõlemad süsteemid kui ideoloogiad kokku varisenud. Ja kuigi ma ei karda demokraatia püsijäämist pärast tulevikus, siis astume ometi kohutavate kriiside ajajärku, sest kommunismi kokkuvarisemisele korrespondeerivad kohe kapitalismi perioodilised kriisid.

Stephen Spender on legend. 1909. a Londonis sündinud luuletaja, romaanikirjanik ja esseist õppis 1920. aastate lõpul Oxfordis, kus ta õige pea võeti vastu temast kaks aastat vanema üliõpilase W. H. Audeni ümber kogunenud ringi. Oxfordist sai alguse luuletajate generatsioon, kes püüdlas uute väljendusvor-

mide poole ja analüüsis oma aja suuri sotsiaalseid ja poliitilisi probleeme. Sinna kuulusid grupi juhtivate protagonistide Audeni ja Spenderi, Louis MacNeice'i ja Cecil Day Lewise kõrval ka sellised kirjanikud ja literaadid nagu Christopher Isherwood ja John Lehmann. Ja Londonis elades õppis Spender tundma mitmeid tähtsaid kirjanikke ja kunstnikke, nagu Edith Sitwell, Virginia Woolf ja Bloomsbury ring, Aldous Huxley, D.H. Lawrence ja Graham Greene.

1929 külastas Stephen Spender esmakordselt Saksamaad ja sellest kujunes tema noorusaastate mõjuvaim elamus. Olles võlutud Saksamaa provintsslikust mahajäämusest ja 20ndate aastate Berliini särast, mida Isherwood oma romaanides on jäädvustanud, tundsid Auden, Isherwood ja Spender end vabanenuna Inglismaa kitsendustest. Poliitika aga rikkus "saksa idüllit". Euroopas kujuneva fašismi tõttu tundis Spender end üha rohkem sotsialismiga seotud olevat. Pärast lühiajalist kuulumist kommunistlikusse parteisse võttis ta "Daily Workeri" kirjasatjana osa Hispaania kodusõjast ja kuulutas koos André Gide'i ja André Malraux'ga oma solidaarsust Franco-vastastega. Pärast Hispaania kodusõda põhjendas ta koos Arthur Koestleri, André Gide'i ja Ignazio Silonega seljapööramist kommunismile kuulsas raamatus "The God that Failed" ("Äpardunud jumal"). 1953 asutas ta koos Irving Kristoliga antikommunistliku ajakirja "Encounter". Kui sai teatavaks, et seda toetav Kultuuri Vabaduse Kongress saab raha CIA-lt, kuulutas Spender 1967 oma koostöö lõppenuks.

Alates 60ndate aastate lõpust oli Stephen Spender, kes oli abielus pianist Natasha Litviniga, inglise kirjanduse professor eelkõige USA ülikoolides. Ka tegi ta pikki reise läbi Ameerika ja Euroopa, osalt koos Christopher Isherwoodiga. Selle kõrval on ta ikka jälle esinenud publitsisti ja tõlkijana (mh Rilke, Büchner ja Lorca).

Saksa teadusajakirjast "Universitas" 1993, nr 10 tõlkinud Tiina Lias

OLEV REMSU

JUTUSTAJAD, TURUKIRJANIKUD, ESTEEDID JA MODERNISTID

(1993. aasta kirjanduse ülevaade)

1.

Mu ees laual on ilusasse torni seatud tervelt 90 raamatut, nii luulet kui proosat. Torni kõrguseks on peaaegu meeter. Imestan isegi, et olen mitmesuguses süvenemistasmes kogu selle toodanguga tuttav, aga nõnda see tõesti on. Vahel nõudis edasilugemine suurt pingutust, uudishimu ja esteetiline huvi asendusid kohustusega. Kahtlesin, kas ma suudan teosele, mis on, hambad ristis, läbi puretud, õiglast hinnangut anda. Ma ei oska sellele küsimusele vastata praegugi. Probleem on tegelikult ammune, ja teisiti sõnastatult kõlab see nõnda: kui palju sõltub arvustuse toon arvustaja momendimeeleolust, mille omakorda on põhjustanud tuhanded teosevälised asjaolud?

Ei tea, ei tea. Ja ma ei taha olla ka nõnda lihtsameelne, kes rõhutab enese üliobjektiivsust ning ilmeksimatust. Võib-olla tõesti on magamatus ja väsimus ning neist pärit tusk muutnud hinnangu karmimaks kui teos väärt. Olgu siinkohal esitatud ette minu vabandused. Ent ma tean, et ühe arvustuse kirjutaja, kes just klaköör ja äraostetu pole, teenib endale ühe vaenlase. Aastaülevaate tegija võib arvestada mitmekümne vaenlasega. Niisugune on juba kriitiku elukutse eripära, ja parata pole siin midagi.

Kõiki torni seatud teoseid ühendab üks formaalne asjaolu – need on 1993. aastal väljaantud eesti kirjanduse minu kätte jõudnud esitrukid. Kohe kindlasti on ilmunud raamatute hulk suurem, ju hakkab veel 1994. aasta algupoolel tulema üllitisi, mille tiitelhel on mullune aastaarv, aga ka selle kao puhul on tegemist paratamatusega. Nõukogude ajal, raudse tsensuuri tingimustes jõudis iga raamat (välja arvatud salastatu) keskhoidlasse. Olukorras, kus igamees võib kirjastada seda, mis tal vaid pähe tuleb, kus nii mõnedki trükikojad kui kirjastajad täidavad võrdlemisi lohakalt sund- ehk mälueksemplaride mää-

rust, jääb mõni raamat ikkagi kahe silma vahele, see on üks vabaduse paradokse.

Kas mu vaateväljalt võib olla kõrvale jäänud ka mõni geniaalne teos? Või mõni selline, mis mu alljärgneva liigituse pihuks ja põrmuks teeks, mu lähenemise asjale üldse sobimatuks kvalifitseeriks?

Võib-olla, võib-olla.

Aga ma ei väsi kordamast, et autorid võiksid ka ise huvi tunda, kas mõni eksemplar nende teosest jõuab Rahvusraamatukokku, autorid võiksid oma teoseid Rahvusraamatukokku lausa saata või tuua (EE0100 Tõnismägi 2, Tallinn), ja miks mitte pühenduse või vähemalt autogrammiga? Isesaatmine garanteerib, et teos ei jää märkamata, et teos hakkab ringlema kultuuriprotsessis ning jääb igavesti kultuurimällu. Kas tõesti leidub autorit, kes seda ei sooviks?

Ent juba üheksakümmendki on kaunis suur arv. Mõelda vaid – sadakond rahvusliku algupärandi esitrukki! See peaks olema rekord ning ei luba rääkida eesti kirjanduse hukkumisest või allakäigust. Juttu saab olla üksnes muutumisest, muundumisest, vanade struktuuride kadumisest, nende asendumisest teistega. Inimene, kel vanasti oli mõnus, kelle isiklik heaolu sõltus nõukogulikest kirjastamistavadest ning kellele partei keskkomitee lubas auhindu anda, lööb häirekella, kuulutab, et enamus ilmünust on puhas praht. Inimene, kes avanenud võimalusi kasutades on kultuurist kaugenenu, ärisse või poliitikasse siirdunud, ütleb, et plats on puhas teise- ja kolmandajärguliste autorite jaoks, ja need on varmalt asunud tühja kohta täitma.

Demokraatlik ühiskond ja vabadus lisavad kõigile ja kõigele energiat, olles nagu jumalikud igiliikurid, entroopiaseaduse eirajad. Eriti hoogu satuvad sisepidureita, kriitika meeleta inimesed, meie teemas grafoomaanid. Jah, nende mullune toodang oli kahtlustäratavalt suur, ent ometi ei ilmesta nad kogu aastat.

Mullu oli ka aasta, mis tõi uue teose Jaan Krossilt, Ene Mihkelsonilt, Sass Suumanilt, Hasso Krullilt, Albert Trapeežilt, Indrek Hirvelt, Mats Traadilt, Nikolai Baturinilt koguni 3 teost.

Minu meelest toimub meil praegu kultuuri ümberorganiseerumine, kultuuri pihustumine. Ühtse sotsialistliku hoonemüraka asemele tekib õige mitu maja. Need majad on erineva väljanägemisega, erineva suuruse ja arhitektuuriga, nende tähtsuski on erinev, ka võivad nad üksteisest võrdlemisi kaugel asuda. Ent mõned neist on päris mõnusad ja elamisväärsed, teised aga märksa viletsamad kui too sotsialistlik betoonkarp, kus elamine oli väga odav, peaaegu täiesti tasuta. Praegu võime me öelda, et me ei taha neid viletsaid hurtsikuid, mis meile häbi teevad. Kummati ei saa me keelata hurtsikute rajamist, me ei saa ka olemasolevaid lammutada, sest sel juhul hakkaksid nende elanikud trügima mõnusatesse majadesse. Aga selleks, et kõik ilusasti koos ära mahuksid, oleks vaja jälle üht tohutu suurt hruštšovkat või brenjovkat.

Graafiliselt võime asja kujutada ringidega. Varem oli üks suur ring, nüüd mitu väiksemat. Enamik väiksemaid ringe omavahel kokku ei puutu, mõned aga siiski lõikuvad, nõnda tekib kattuvaid segmente, kahe ringi ühiseid territooriume.

Ühest vastanduvast ja lõikumatust ringipaarist oligi eespool juba juttu, need oleksid amatöör- ja professionaalne kirjandus, grafoomanid ja tipud.

Amatöörkirjanduse ringiga lõikub regionaalse kirjanduse ring, nende mõlemaga religioosse kirjanduse ring. On ju religioosne kirjanduski omamoodi regionaalne kirjandus, ainult et too region ei asu siin ilmas.

Pisike osa religioosest kirjandusest katub professionaalse kirjanduse ringiga.

Võrdlemisi eraldi ja iseseisev on laagri luule ja laagriproosa. Peaaegu kõigi juba nimetatutega lõikub ajalugu ümberhindav poliitiline kirjandus ja hõiskav isamaaluule.

Aga vähe sellest!

Teoseid ringide sees võime omakorda ja-gada kergemini ja raskemini loetavaks, st püüda oletada nende edu ja müüdavust turumajanduse tingimuses. On raamatuid ja autoreid, kes on kas teadlikult või ebateadlikult tootnud üsna massikultuuri produktide sarna-

seid teoseid. Neis on stereotüüpseid karaktereid, standardkirjeldusi, lihtsaid ja leierdatud faabulaid. Luules esineb stampe, mis on pärit eelmisest sajandist. Ja ikka ei tüüta need ei kirjutajaid ega lugejaid!

On ka vastupidist nähtust – täielikku ükskõiksust ja hoolimatust müügi vastu. Keegi noorhärä Led Seppel viljeleb suisa antikirjandust, püüaks oma luulega nagu tappa poeesiat ja kirjandust üldse. Jaak Kärdi ja Priit Uringu unenäoline maailm vaevalt et paelub paljusid. Võimsad ja raskesti loetavad on Ene Mihkelsoni ja Nikolai Baturini uued teosed.

Nõnda on sellestki aspektist vaadatuna kõik korras – leidub igat, leidub nii seda kui teist, kõik võimalused on kasutatud nagu korralikus kultuuris kombeks.

Asume nüüd neid ringe ja nende kattumisi lähemalt vaatlema.

2. Regionalistid

Kaua vaagisin, kuidas nimetada kirjanikke, kelle kunsti mõju ei küüni kodupaigast kaugemale. Kõhklesin kohaliku ja lokaalse vahel, ei valinud lõpuks kumbagi. Võib-olla ma eksin, kuid minu meelest sisaldavad mõlemad pisut madaldavat hinnangut, vastandavad kirjeldatavat nähtust pärikirjandusele, mis otseku liikumulikult sünniks üksnes tsentrum(e)is. Ei, mulle ei meeldi pealinna(de) kultuur, ma ei arva sugugi, et kõik, mis tekib väljaspool Tartut ja Tallinna, oleks esteetiliselt just väga primitiivne, külaelu idiotismist nakatunud.

Jäin peatuma terminitele *regionalism* ja *regionalistid*, usun, et need on tunduvalt neutraalsemad, ei sisalda hinnangut *eo ipso*.

Ma olen teadlik, et selle mõistega piiritletakse möödunud sajandi saksa kirjanduse teatud haru, samuti kasutatakse seda aeg-ajalt Ameerikas eristamaks kirjandust väljaspool New Yorki. Kuid see kõik ei sega meid mitte üks raas.

Regionaalkirjanduse teoseid on väga vaevaline kätte saada. Vahel jääb mulje, et kui asi nõnda edasi läheb, on meie tulevik üpris kõditav – nagu pole ühtset euroopa kirjandust, nii pole varsti ühtset eesti kirjandust. Kes aga soovib põhjalikult tutvuda võru,

mulgi, rapla, aegviidu jne kirjandusega, peab kohale sõitma, nagu sõidetakse Prantsusmaal prantsuse ja Hispaaniasse hispaania kirjan- dust uurima.

Siiski on selline paralleelitõmbamine vist pisut liialdatud. Euroopal pole ju (veel?) pea- linna, Eestil on see aga ilusti olemas, pealin- nas peaks olema kättesaadav ka kogu eesti kirjandus ja sellist nõudmist ei tohiks pidada regioonide diskrimineerimiseks.

Kes siis oleksid mullused eesti regionalis- tid?

Hiiumaal on kirjastus "Hiidlane" välja andnud **Ann Hiiussaare** luulekogu. Kahjuks ei tabata kümnesse ning kogu ei kanna peal- kirja "Mu armas Hiiumaa", ehkki sisuldasa oleks see loomulik ja sobiv. Hiiussaare nagu kõik regionalistlikud poeedid ja poetessid laulab armastusest oma kodupaiga vastu, vannub truudust pühale kodumullale, ja see on kaunitult kavatsatud, puhtast ja lihtsast hingest tulnud, rõõmsa südamega paberile pan- dud. Ma ei tea, kas Hiiussaare on või ei ole varjunimi, ent nii või teisiti on tore. Kogu pealkirjaks on minu pakutu asemel "Valgus akna taga" üsna proosalisel põhjusel – autor püüab olla originaalne, ta ei taha kasutada seda, mida varem on kasutatud. Ja kirjandu- ses ei tohiks kellelegi ette heita soovi teistest erineda.

Kodunurga ülistamine jääbki regionalisti- de pärusmaaks.

Oleks ju suti ke veider, kui mõni Tallinna kutseline poet treiks pataka honorari eest austuslaulud kõigile maakondadele, kuulu- taks – ise "Kuku"-kõrtsist lahkumata –, et tema tahab tolele ja tolele mullale suud anda.

Ants Tosin on Aegviidul kirjastanud kaks kogu – "Vihmahalin" ja "Kalkvelolek". Neist esimene koosneb nagu kahest pooldest – lehe- külje ülaossa on trükitud luuletus, alla tšas- tuška, kusjuures tšastuškad on pärisluuletusist tunduvalt paremad ja origi- naalsemad. Siinkohal tahaks hüüatada: här- rad, proudad ja preilid luuletajad, haarake söakamalt kinni eksootilistest anritest ja vor- midest, see rikastab meie kultuuri! Kogus "Kalkvelolek" on luuletus, mis on pühenda- tud Mart Mägrale, kirjutatud tema surma pu- hul. Kuna minulgi on sellest isepäi minejast ja vastuvoolu pürgijast kõige paremad mäles-

tused, siis lubatagu siinkohal seda salmi tsi- teerida: "Mu tasu hiljaks jäi/ nii nagu elus ikka/ kus headus/ rumalus/ ja kurjus läbisegi./ sa minust tegid/ inimese rikka/ nüüd millest/ pakkuda võin teistelegi!"

Regionaalse kirjanduse sünd, areng ja pü- simine sõltubki eelkõige organiseerivast jõust, eestvedajast, klubi või koondise juha- tajast, ja neid inimesi maanurkades vahel jät- kub. Potentsiaalne valmisolek ootab vist kõikjal, tarvis on mootorit, mis asja käima lükkaks.

Nagu ärkamisajal nõnda tänagi paistab agarusega silma Mulgimaa. Viljandis tegut- seb kirjastus "Sakala", see annab välja kogu kogu järel, peatselt jõutakse toodangu mahu ja kvaliteedi poolest Lõuna-Eesti ja Setu fän- nidele kandadele. "Sakala" raamatud on heal paberil, harilikult kaaneümbrisega, illustree- ritud rohkete fotodega, pildistatud on nii autorit kui tema kodukohta, ei puudu autori- (enese)tutvustus. **Ingrid Põldsaar** ("Tolmu- kübemeid ja päikesekiiri") ütleb tagakaane sisepoolle enda kohta, et värsside kirjutamine on tal juba "perekonna viga", sellega on usi- nalt tegeldud vähemalt kolm põlvkonda enne teda, ning ikka ja jälle oma lõbuks. Kena. Sel moel, lüli lülis kinni, sünnibki kultuuri järje- pidevuse kett. **Elle Eha** kirjanduskoondisest "Sakala" laulab armastusest ("Päikese pal- vel"), ja tema pole ainus, kes seda teemat viljeleb.

Kui vahvalt on meil vedanud, et loodus või vanajumal on inimeste puhul soojatkami- se funktsiooni täitmise varustanud sellise ka- vala ja mesimaguse peibutisega, nagu seda on armastus! Võin päris suure summa peale kih- la vedada, et kui poleks armastust, poleks ka kultuuri, vähemalt suurt ja populaarset osa sellest. Meenutame: kreeka ja egiptuse, araa- bia ja hispaania lembelüürika, Petrarca ja Kristjan Jaak. Aastatuhandetega on meil ko- gunenud raamatukogutäied teoseid, mida on inspireerinud armastus.

Ja täpselt sama tuli, mis põletas suurte eelkäijate südameid, lõõgab ka meie regio- naalpoetides.

Kummati leiame neilt vajakajäämisigi. Oma hinges tehakse küll korralik revisjon, ent kaeblemise adressaat – vastassugupool – jääb ähmaseks, tihti ei selgugi, kas too üldse väärib luuletaja tähelepanu, talle armastuse

kinkimisest rääkimata. Ei armastaja ega armastatuga ei juhtu midagi tõsist, pole tõelist traagikat, tihti asendab kirge lääge sentimentaalsus, mida väljendatakse banaalsete fraaside kaudu.

Regionaalkirjanduse puhul pole tegu päris uue ilminguga, mille tegi võimalikuks tseensuuripidurite kadumine taasiseseisvunud Eestis. Varem, kui kogu kirjastustegevus oli juhtimise ja kontrollimise hõlbustamiseks tsentraliseeritud Tallinnasse, oli raamatute väljaandmine mujal mõeldamatu. Ometi ilmusid nn rajoonikeskustes koledate nimedega ajalehed ning kohalikud poeedid ja poetessid avaldasid nende veergudel oma toodangut. Aga juba tsariajast pihta on maakonnalinnades publitseeritud ilukirjandust, nõnda et praegune regionaalkirjanduse buum on põline eesti traditsioon, mis on vaid tuult tiibadesse saanud.

Ajaleheluule ei või kuidagi mööda minna tähtpäevadest, olgu Toompeal ükskõik misugune valitsus. Varem laulsid regionaalluuletajad "Elagu!" Suurels Oktoobri-le, töörahva rahvusvahelisele solidaarsusele, ka vapratele piirivalvuritele ja tankistidele nende päevade puhul. Küllap oleksid laulnud ka kuulipilduritele ja granaadiviskajaile, kui noilgi asjameestel oleksid olnud oma päevad. Nüüd on ajalehed saanud endale viisakamad nimed, tähtpäevadki on teised, kuid nende tähistamine on jätkunud ning suuresti teeb seda sama autorkond, kes Leninit ja Kremli ülistas.

Regionalistide proosa puhul võib tihti küsida: järsku see polegi "puhas" kunst, äkki on tegemist vaid memuaaridega? Võib-olla pisut belletriseeritud, kuid ikkagi ainult mälestustega? Sarnanevad need romaanid ja jutustused ju suuresti (auto) biograafiatega, kuna on kirjutatud tihti minavormis, kirjeldatakse sündmusi, mille vahetuks pealtnägijaks ja osavõtjaks on autor olnud. Eristamaks romaani memuaaridest tuleb kasutada teinekord päris kirjandusväliseid teid, otsustada, kas isiku- ja kohanimed on reaalsed või välja mõeldud, kuigi ilukirjanduslikuski teoses võib esineda reaalseid nimesid. Just selle printsibi järgi julgeksin ma näiteks **Hans Grossi** ja **Alli Järviku** kahasse kirjutatud raamatut "Saareaua talu algus ja lõpp" ("Keld", Trt) pidada mälestusteks, ent **Aili**

Viitari "Kummelimuru" (AS "Lehtline", Rapla) romaaniks. Mõnikord leiab otsusele tuge järelsõnastki, nagu sellelgi juhul. Aili Viitar ütleb: "Ma ei pea ennast kirjanikuks, vaid ainult kirjanduse õpetajaks..." Ta ei märka, et kirjanduse õpetaja ei tähenda üksnes pedagoogi. Ja edasi: "'Kummelimuru' on elust maha kirjutatud romaan. Pääaegu kõikidel tegelastel on prototüübid ja pääaegu kõik sündmused on tegelikult aset leidnud."

Autor teab, mis lugejale meeldib. See tekst asub reklaami kohal ning peab raamatu käes-hoidjat ja sirvijat ahvatlema ostma.

3. Laagri- ja religioosne luule

Siia alajaotusesse kuuluvad teosed on tavaliselt varustatud põhjalike erudeeritud inimeste kirjutatud järelsõnadega. Neist tõusevad omaette pärlitena esile **Ilmar Ontoni** (August Laagrist) luulekogu "Ebakõlad" ("Anamnees", Tln) lõpetav **Viljar Ansko** essee laagripoeesiast ning **Arved Pauli** luulekogu "Ja nutan tuuldetallata vaid karjamaid" (EELK Konsistooriumi kirjastamis- ja informaatikaosakond, Tln) järelsõna, mis sisaldab luulekommentaare ja autori eluloo ning mille on kirjutanud **Toomas Paul**. **Benno Laanemi** kogule "Rist ja kroon" ("Eesti Kristlik Kirik") on silmapaistva selgituse kirjutanud Vana Testamendi professor **Evald Saag**.

Järelsõnadest saame teada, kui traagiline on olnud autorite saatus ja kui imepärasel moel on tihti säilinud luulekogu käsikiri, hoolimata sellest et seda on püüdnud hävitada NKVDlased, KGBlased, vangivalvurid ning mõnikord isegi autori omaksed ja sugulased, et vältida halvimat. Kartis ju totaalne reii sõna, eriti vaba sõna. Järelsõnades iseloomustatakse ka teose anri ja eesmärki. Kahtlemata on niisugune ammendav informatsioon huvitav ja vajalikki, ent lugejale endale pole jätud avastamis- ja hindamisvõimalust, kõik on puust ette tehtud, teos projitseeritud kindlasse taustsüsteemi, klassifitseeritud harilikult poliitilise ja didaktilise paradigma järgi, ehkki tõlgendamisvõimalusi oleks mõnikord teisi. Raske on fikseerida oma vahetut elamust ja hinnangut, tahes või tahtmata hakkad

seda võrdlema järelsonas öelduga, viimasega kas nõustudes või sellele vastu vaieldes.

Aga äkki ei vajagi religioosne luule hinnangut? Benno Laanem ütleb, et luule on Jumala armust antud nägemus ning vaimulik luule on puhtal kujul Jumala and. Mis õigust ongi mittemaist päritolu värsside kallal kriitikul naerda? Parem imetlegu **Helve Poska** ("Tuulte ristteel", "Pärnutrükk") sonette ja isegi sonetipärga, tajudes, kuidas sellest jumalikust vormipuhast luulest hoovab armastuse käsu täitmist. Hing avatakse Jumalale, värss on emotsionaalselt täpne, vaga ja selge. Kõiki vaimulikke luuletajaid vaevab elu- ja surmaküsimus, otsitakse teed igavikku. Hirmu ja rõõmu vaekausil kaalub Arved Paulil rõõm üles hirmu, olgu saatus ükskõik kui ränk ja ülekohtune.

Taoti on tegu tarbeluulega, vaimulikke värssse on viisistatud, neid on kasutatud jumalateenistuse osana. **Ardi Tedrekin** ("Teel koju") on seadnud oma luule ülesandeks juhtida inimesed Jumala juurde, seda tehakse pisut titatsedes, vagatsevate üldkeele fraaside abil.

Laagriluules tõusevad Ontoni "Ebakõlade" kõrvale **Venda Sõelsepa** "Narilaulud" ("Anamneesia", Prn), mõlemad esitavad poliitilist luulet selle paremas osas – sõnum on aus ja eetiline, värss tehniliselt vastuvõetav. Saame dokumentaalse pildi rängast laagrielust, otsedeklareeringud kuulutavad autori sümpaatiad ja antipaatiad, mis on eestimeelset ja demokraatlikud.

Huvitav on seegi, et kui ENSVs oli vormiekperimentidel teatud osa liikumisel totalitaristlikust umbsusest välja, avarama ja vabama mõtteviisi poole, siis samal ajal sündinud (ent alles praegu ilmuv) laagri- ja religioosne luule on rõhutatult realistlik, sarnanedes sellepolest ENSV ametliku, kommunistlike võimurite poolt kõrgelt hinnatud poeesiaga. Keel ja kujundimaailm enam-vähem kattuvad, sõnumgi on analoogne, vaid sõnumi märk (pluss või miinus) erineb 180 kraadi võrra. ENSV poliitilise luulega on asi selge – too oli rämps, teadlik vale, sündinud soovist isamaareetmisega kannuseid teenida. Kaunis ei tohi valetada, mitte-eetiline ei ole kunagi esteetiline.

Aga mida öelda toonase ateistliku luule kohta, võrreldes tänase vaimuliku poeesiaga?

Kas see, kumb on parem ja tõesem, sõltub sellest, kas Jumal on olemas või ei ole? Sel juhul jääkski ju lõplik tõde selgumata, hinnang kvaliteedile andmata. Ometi on olemas veel subjektiivne tõde, autori tõde, määramatuselgi on oma esteetika. Ateistlik luule oli kalkkühl tellimustoodang, oli prostitutsioon, tihti satiiriline, tihti pamflett. Ateistlik luule ei sündinud looja südames, ei mõjunud lugejalegi. Religioosne luule ei valeta, me üksnes ei tea, kas ta tabab märki või ei, kas ta kuulutab tõde või ei, aga me teame, et keegi autoritest teadlikult ei peta. Ja sellest piisab, et pretendeerida kohale kultuurimälus. Ateistlik luule jääb aga kurioosumiks, selle loojad häbenevad tehtut. Ateistlik luule on ka ühe-laadne, religioosne luule aga jaguneb veel uskkonniti, mis on täheldatav mulluseski saagis. Kahtlemata on Poska, Pauli ja Laanemi jumalad veidi erinevad. Võib-olla on meil peatselt oodata veel katoliiklikku, budistlikku ja miks mitte ka muhameedlikku luulet.

4. Alustajad

Võib-olla on õigus optimistidel, kes mett moka peale määrdes kuulutavad, et kirjandus ei kao kuhugi. Isegi tekkivas varakapitalismis leidub veel inimesi, kes kirjandusest lugu peavad, kes kultuurist hoolivad, ehkki kultuur kihutatakse elu ääremaadele. Tuulenuusutajad ja rahamaiad ongi juba kultuurile selja pööranud, kultuuri asemel tegeldakse märksa prestiižikamate asjadega, nagu äri, poliitika, sahkerdamise ja šlikerdamisega.

Kirjandus on oma tähtsust jäädavalt minemas. Meie, eestlased, oleme luterlastena olnud sõna-kesksed, sõna on olnud meile olulisem kui pildid (näiteks kiriku interjööris), kui ruumi ja mahtude mäng (näiteks kiriku arhitektuuris), olulisem kui etendus (näiteks liturgia puhul). Muide, ka kommunism oli sõna-keskne, siit kõrvalepõikena järeldus, et eestlasele sobisid poliitloengud ja brošüürid paremini kui paraadid ja näitagitatsioon.

Nüüd kaotab kirjandus kunstiliigina oma juhtoina positsiooni meie kultuuris, teda asendavad mitmesugused atraksioonid ja harituma publiku jaoks moodne kujutatav kunst.

Sellises olukorras on tervitatav iga debüüt.

Milline võiks olla aga kirjandus, mis vabamajanduse tingimuses turgu leiaks ning millest võiks elatuda? Kahtlemata peaks see olema proosa, paraja pikkusega ja kindla kompositsiooniga (ekspositsioon, sõlmitus, dispositioon, kulminatsioon jne) karakterromaan, põnev ja tänapäevane.

Ja on meeldiv tõdeda, et just debütantide hulgas on inimesi, kes sellest juhendist ei hooli, vapralt pea tulle pistavad ning avangardismimaigulisi tekste loovad.

Jaak Kärdi "Valitud unenäod" ("Eesti Raamat", Tln) on täielik antipood turumajanduse maitsele, sisaldab ilma faabulata ja tegelaskonnata lühipalasisid. Aga sedalaadigi kirjanduse vastu valitseb huvi valitud esteetide ringkonnas, teos on teeninud väga palju arvustusi, vist isegi kõige rohkem. Võib-olla tuleks sellise raamatu väljaandmise eest kiita kirjastuse omakasupüüdmatust ja kultuuri-teenerlust, ent ma tean, et teinekord nõuab "Eesti Raamat" autorilt teose ilmutamise eest suurt raha, et kindlustada end võimaliku kahjumi vastu. Mul pole küll aimu, kuidas talitati "Valitud unenägede" puhul. 1. aprilli "Postimehes" peab Aivar Kull teost baroksete eufemismidega erootiliseks omamütoloogiks, millel ei ole läbivat programmi ja ideoloogiat (tähendab: lühipalasisid ei saa lahti muukida Freudi, Jungi ega mõnes muus võtmes) ning mis pole kannatanud seetõttu, et käsikiri vedeles kirjastuses aastaid. Niisugused teosed ei vanane, need on ajatud ning seetõttu võivad Kärdi jutud veel aastate ja aastakümnete pärast huvi äratada.

Teine hilisdebüt, **Priit Uring** ("Sa tulistasid unenägu", "Kupar") sekundeerib Kärdi-le jõuliselt veidi pikemate lugudega ning oma armsa ja vanamoelise modernismiga, mis on mõjutatud sümbolismist.

Keegi **Led Seppel** on maailmatajumisrõõmu ja mängu pungil kogu "Vari valge I" ("Yhing"/"Ööleht", Tln) autoriks. Mõtlesin, kas sellise pseudonüümi taga peitub poiss või plika, nooruk või neiu, ätt või moor? Ja siis selgus, et vastusel sellele küsimusele pole mingit tähtsust, autori identifitseerimatus on programmiline, sest Led Seppel pole oma ülesandeks seadnud ei vähemat ega rohkemat kui kirjanduse tapmist, seega soovib ta likvideerida ka autorlust kui institutsiooni. Tore. Ent too, kes siirdub kirjandust tapma, võtab

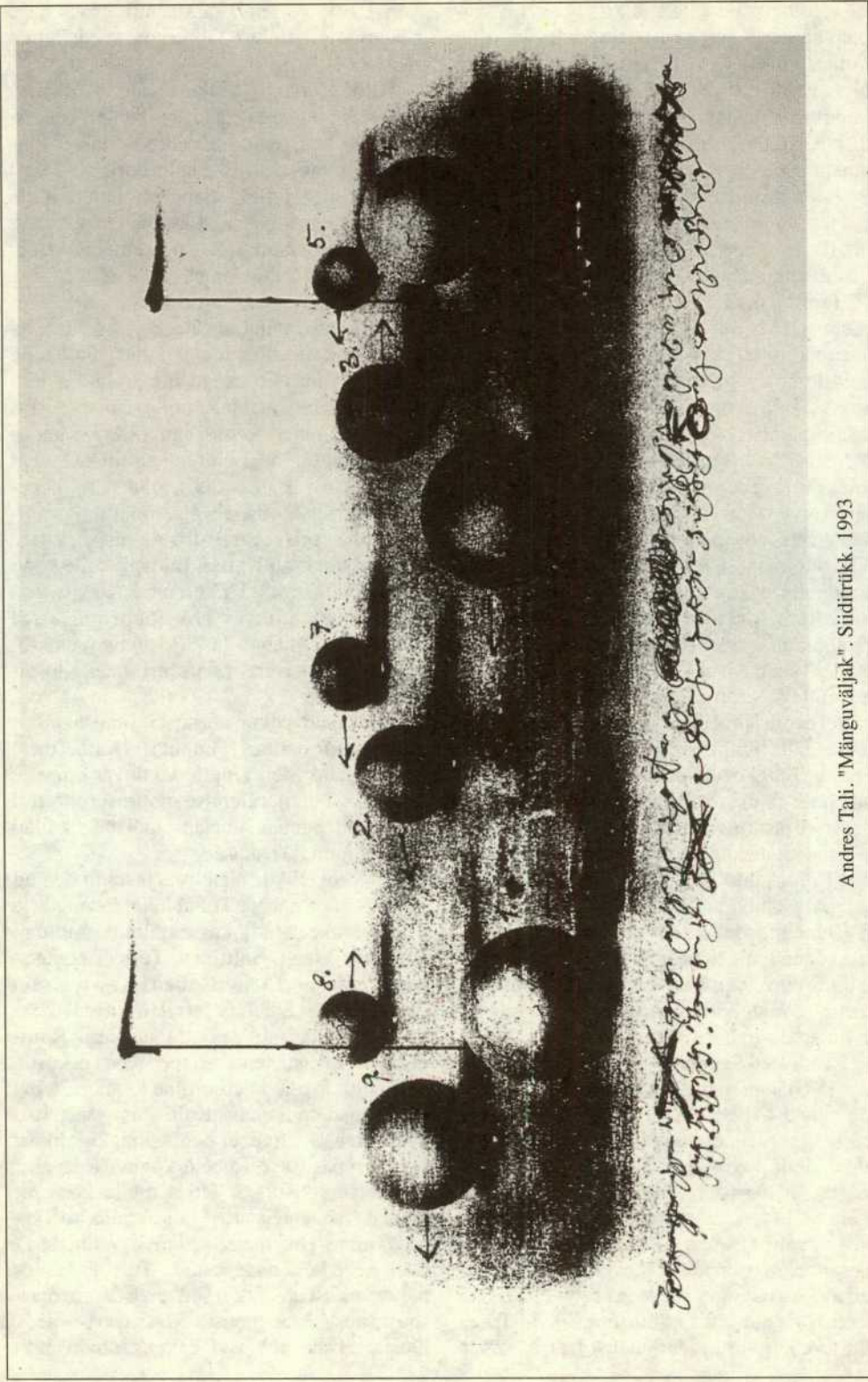
asja ju kole tõsiselt. Ja aasta, mil sooviti niigi hääbuvat kirjandust tappa, on kordaläinud aasta.

Külli Kõivugi "Vaikuse valu" ("Maarjamaa Raamatukogu", Tln) on kantud soovist olla dekadent, seevastu **Veiko Belials** ("Vihmaste õhtute nukrus", autorikirjastus, Trt) viljeleb meeolult niisugust luulet, mida minu kooliskäimise ajal kirjandusõpetaja ja -õpik kõrgelt hindasid – sügis, melanhoolia, eleeegilisus ja muud hingelised kvaliteedid.

Meeli Õunapuu ("Sinust ja minust", Rapla) on Eesti Luuleliidu täieõiguslik liige ja elupõline pedagoog, luuletamine pakub talle siirast rõõmu, luulekogu ilmumine on tõenäoliselt suursündmus, mille tähistamisest võttis osa vahest kogu suguvõsa. Kirjandusesse suhtub ülitõsiselt teinegi hilisdebütant **Magda Univer** ("Lootus"), tema ei salli keerutamist, tema viljeleb otsesõnumit, kuulutab, mis talle meeldib ja mis mitte. Hilisdebütant on **Katrin Laurgi**, kelle kogu "Sõnad" ("Kunst", Tln) oli oma mahedas vabavärsilises siiruses ehk lõppenud aasta meeldivaim üllatus. Ja kui kaunis raamat – vorm vastab sisule! (Kunstnik Jaan Klõšeko.)

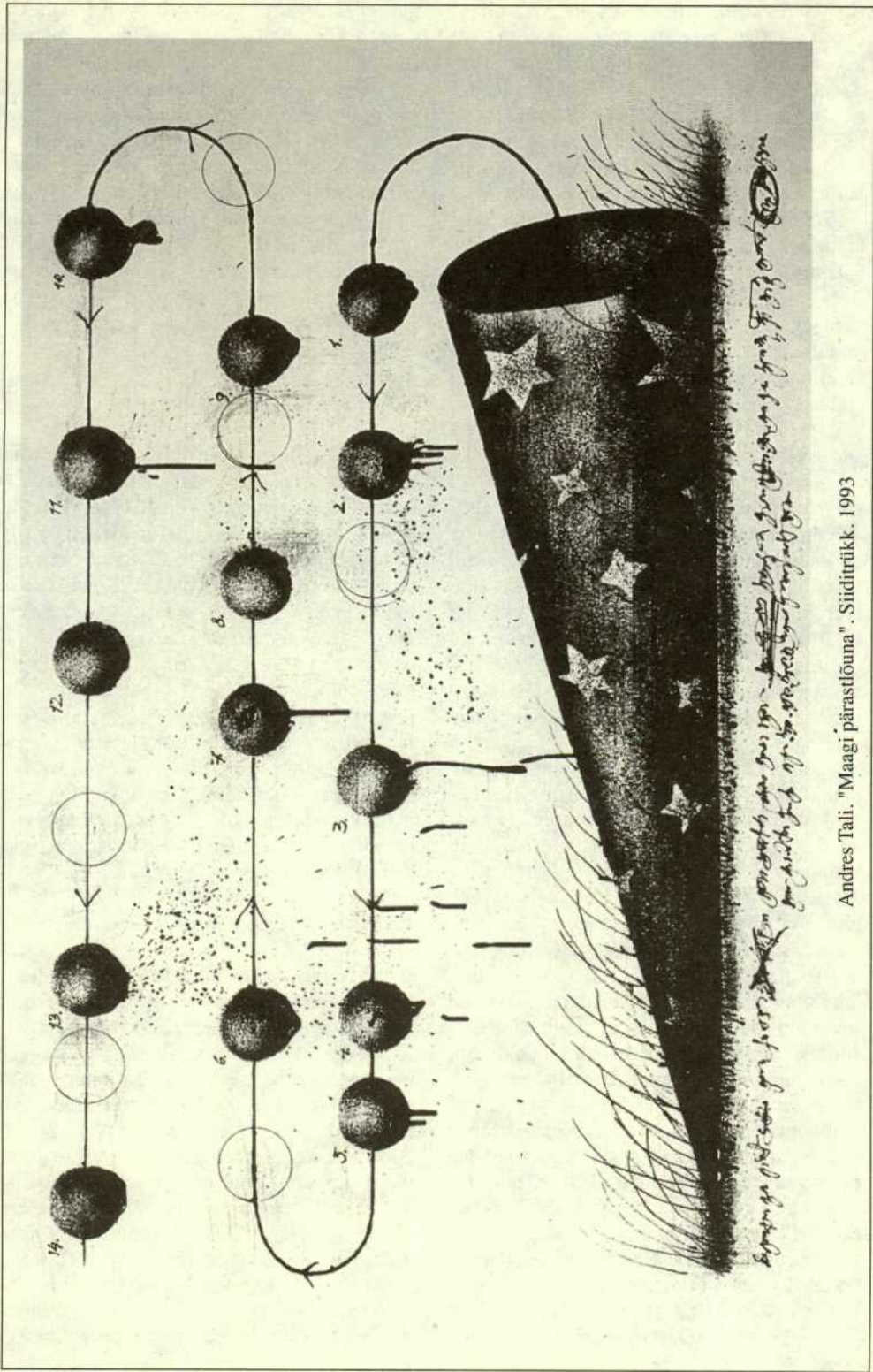
Alustajaid jätkub teisteski vanuseklassides. **Eero Johannes** ("Linnud", "Katherine") on korranud Mati Undile kuuluvat omaette raamatuga väljatulemise nooruserekordit. Faabulaid punuda imelaps mõistab, küllap tulevad muudki oskused.

Kõik sovetlikud algatused ja traditsioonid ei olegi väga pahad. Tollal käimapandud (ja pärast ärakeelatud) kassett ilmus mullugi, autoreiks **Meelis Salujärv**, **Tõnis Leemets**, **Ain Prosa** ja **Aarne Ruben**. Kas ma sain õigesti aru, et Salujärv tervitab surma? Leemets meenutas mulle noort Paul-Eerik Rummot, arvatavasti nende eluteed siiski ei kordu ega kattu. Prosa on erootiline kibelega, tema laulusõnad on luulena avaldamist väärt. Ruben üritab olla tige, ei hooli silmakirjalikust armastamiskäsust. Rubeni kogus "Raevule" on luuletus "Kulg": "Ütles mulle kord hr. Novod,/ sõnameister:/ "Jäta rahule vaenlased,/ minu ehk meie/ armatud vaenlased./ Olen neile kõik andestanud./ Tule, ja mõtlemest armastust uhkavaist südameist,/ õrnemast soost,/ aususe sangareist." Ma tsiteerisin seda luuletust kahel põhjusel. Esiteks soovin taga-

Andres Tali. "Mänguväljak". Siiditrükk. 1993.

Andres Tali. "Mänguväljak". Siiditrükk. 1993.

Maagi päraslõuna on üks vanimaid ja kõige olulisemaid talismane. Sellel on võime kaitsta inimest haiguste ja õnnetuste eest. Talismani valmistamiseks kasutatakse erinevaid materjale, näiteks kivi, metalli või puitu. Talismani peab hoidma puhtana ja kaitsema selle eest, et see ei oleks kahjustatud. Talismani kasutamiseks peab olema kindel, et see on tõeliselt võimas ja et see on valmistatud õigesti.

Andres Tali. "Maagi päraslõuna". Siidtrükk. 1993

si signalseerida – olen mõistnud, et mullegi on andestatud, sest minagi olen varem mõned korrad hr Novodi loomingu maatasa materdanud. Tänan. Teiseks on hr Novod hr Rubeni luuleridade abil saanud mulluse kirjandusaasta mitmekordseks kangelaseks – ta ise on romaani ja kahe luulekogu autor, hr Ruben tegi ta veel luuletuse tegelaseks.

Tõnu Önnepalu koostatud kassetiga alustajate arv veel ei piirdu. **Emil Tode** "Piiririik" ("Tuum", Tln) peaks olema ühe mehe debüüt uues anris. Romaani on oskuslikult suure käraga reklaamitud, mida see täiesti ebatuurumajanduslik teos hädasti vajab. Kõik oleks nagu sündinud udusest olematusest ja kõik vajub sinna tagasi, mitte miski pole päris kindel, kõige vähem meie taju. Küllap on suur naiivsus arvata, et see, mida me näeme, ja et see, mida me loeme, on see, mida me näeme, või see, mida me loeme. Homoseksuaalsed allusioonidki teoses on tajutavuse piiri peal, õige on ka tõdemus, et neid polegi, need on vaid kihevilt publiku juurdemõeldised. Siiski olgu märgitud, et praegune homobuum on vaid ettevalmistav etapp veelgi võimsamale emantsipatsioonile – varsti nimelt kaob intsestitabu ja see võimaldab eesti kirjandust rikastada uute motiividega või koguni uue teemaga.

Albert Trapeež ("Sitased seitsmekümnendad", "Vagabund", Tln, kunstnik Leo Lapin) pole küll alustaja, vaid hoopis lõpetaja, aga sellegipoolest peame teost käsitlema siin alajaotuses, sest tegemist on kõigile tuntud hr Trapeeži esimese ametliku raamatuga. See luule on ülimalt põlvkondlik, seltskondlik, isegi hermetistlik. Siin on paroole, mida suudavad lahti šifreerida ainult pühendatud, ainult müstifikatsioonikaaslased. Ometi on seegi teos poliitiline, sestap ta kirjastustsensuurist soveti ajal läbi ei pääsenudki. Ent otsesõnumi asemel rikutakse siin trötsivalt kehtestatud esteetikanormatiive ja -norme. Nõukogude Eesti luule pidi olema kaunis, Trapeež vastandab end sellele roosamannale ja produtseerib roppusi, andes sellega hinnangu nii keskkonnale kui nn ametlike poeetide värsside treimisele.

"Vagabund" demonstreerib tõelist raamatukunsti taset – fotolaoga plokk-kiri, kõvad kaaned. Kõik 250 eksemplari on hr Trapeeji poolt nummerdatud ja signeeritud. Ka vasesel

ajal ei tohi ilu pealt kokku hoida. "Sitased seitsmekümnendad" on mullune kauneim raamat.

Vaevalt et mulle eriti vastu vaieldakse, kui ma mulluseks parimaks debüütteoseks kuulutan **Mart Kivastiku** jutukogu "Homme". Juhan Habicht on teda võrrelnud Hemingway ja Raudamiga. Miks ka mitte? Noor Kivastik on küps kirjanik, kes valdab kirjeldamist ja dialoogi, tema keel teeb probleemi või kirjeldatava tegevuse eideetiliselt tajutavaks, nõnda et lugeja tunneb kõigi meeltega oma lähedalolekut. Ja see on juba suur kunst.

5. Amatöörid, professionaalid ja tipud

Juba Astrid Reinlal, kes mullu "Loomingus" tunamullust proosat vaatles, oli põhjust peatuda vilka sulega neiu **Ann Kuuse** töödel ja tegemistel. Nüüdki on autorikirjastus "Kuuskland" turule pisanud vastseid raamatuid nagu Väändrast saelaudu – "Koer, kass ja idu" (luule), "Sibul pole moos" (dramaturgia), "Mees on mees on mees on mees" (leberomaan) ja "Käige te kõik kuradile!" (aforismid), kokku seega 4 raamatut, mis on rekord. Kõike ilmunut on heldelt sponseerinud mitmed pangad, millest annavad tunnistust reklaamid tagakaanel ja tänusõnad tiitellehe pöördel. Siinkohal tahan ma varjamatult kadedusega küsida: kas kaukameestel paremaid kultuurinõunikke pole, mis kirjandusväliste teenetega on sinisukk Kuusk nende sümpaatia pälvinud? Oskab ta hästi intrigeerida või on meister šlikerdama? Ja mis kõige hullem: üldistavates ees- ja järel sõnades, mis on kirjutatud prl Kuuse rühmitusekaaslaste poolt, vibutatakse rusikat pühama pühama – meie palavalt armastatud Kirjanike Liidu – suunas, söimatakse stagna-meelseiks ja ahnitsejaiks sealseid juhte, naeruvääristatakse asutust, mis koondab ametlikke kirjanikke! Mis vägi küll tõukab Ann Kuuse eneseavaldamisele? Kas on ta tõepoolest nõnda naiivne, et arvab raamatute ilmutamist sarnaseks ehete või kallite riiete muretsemisele, mida ostes ja kandes usutakse endale lisanduvat prestiiži?

Kuuse loomingu iseloomustada pole raske – see on täis stereotüüpe, stampe, šabloone, banaalset sõnakasutust, mitte ühestki

reast ei vaata vastu individuaalset poeetikat, oma stiili, loomingulist eripära. Inimene ei aimagi, mis on kunst. Aga kirjutab ilma õige-kirjavigadeta.

Muidu poleks olnudki põhjust peatuda grafomaaniasse nakatunud õnnetu neuu vaeval, kui tema looming ei iseloomustaks teatud tendentse mulluses kirjanduses. Ann Kuusk pole ainus. Lahedad avaldamistingimused suretasid välja käest kätte käinud salmikud. Nüüd trükib igaüks endale luulekogu või romaani, tihti ka mõlemad korraga.

Peeter Novodilt tuli vaid üks raamat Kuuskest vähem – luulekogud "On naine alati ime" ("Põlevik", Tln), "Valgustäpp mu silmis" ("Printall") ja romaanitriloogia "Ruuge Hunt" esimene osa "Aulin Vase juhtum". Autoriga võiks ju vaielda: mis ime see naine siis ikka on? Kaks jalga, kaks kätt ja üks pea nagu meil kõigil, seda enam, et imepärane konstateerijagi ei suuda naises midagi ebavalist avastada. Triloogia esimene osa on aga päris onanistlik eneseimetlemine ning lihtsalt dešifreeritavaid prototüüpe kasutades nähtavasti ka kättemaks endistele kolleegidele aja-kirjanduses.

Miina Hindi "Maarjamaa Raamatukogu" kirjastamisel ilmunud "Madonna ehk mäng figuuridega" on lausa näpuga elu ja poliitika untsuminekus süüdi olevatele isikutele näitav jutt, luulekogus "Maarjale" otsitakse tõe võimu valedemaailmas.

Kui lähedased teineteisele võivad aga olla kommunistlikud ja antikommunistlikud tekstid, selgub **Kamilla Oja-Aaasa** kogust "Kui tähed kustuvad...": "Kuid päev-päevalt kaitses vapralt Lõuna-Vietnam, / ta hoiab vabadust, orjust ja reetureid vihkab! / Ta hoiab sindki, agressor, et aru kord saad, / kui vääralt sa võitled, mõeldagi sellest ei tihka!" Kas meenutavad need read kuulsusrikast ENSV kirjandust? Piisaks vaid sõna *Lõuna*-asendamisest sõnaga *Põhja*- ning luuletuse autoriks võiks pidada mõndagi rahvakirjanikku. **Heino Kees** ("Kannatuste algus", "Trükiexpert", Trt) jutustab asjatundlikult ning vist ainukestki fakti unustamata kolhooside loomise ajast. Temagi stiil meenutab 1940.–50. aastaid, ainult et tema ei valeta, tema räägib tõtt. **Väino Karo** ("Alamlaulud", "Põlevik") tundub olevat üle oma ühingukaaslastest. **Mehine Viljo Anslan** (romaan "Aususe

võlu", "Ühiselu", Tln) vastandab end teadlikult väljakujunenud ja väljakujundatud kultuurihierarhiale, otsib oma teed seiklustes, rännakutes ning nende realistlikus kirjapanekus. **Enda Naaber** ("Kastemaa. Etüüde, aforisme ja jutte", "Saarte Trükikoda") ning **Ella Rajari** ("Hallalaulud", "Sakala", Vilj) poeetiseerivad positiivseid väärtusi – kodu, vabadust, kultuuri, usku, eestlust. **Avi Verneri** 3 juttu ("Veel suurem armastus", "Kommunaalprojekt", Tln) on selgelt mälestuslikud, lapsepõlve nostalgias kinni, näitavad realistlikult elu väikelinnas.

Ma ei arva sugugi, et ühe aasta kirjandus oleks midagi niisugust, mida saaks selgelt eristada kõigest eelnevast. Aga mingid tähelepanekud mul siiski on. Loodetavasti ma ei ekski, kui usun märkavat, et jutustav alge mulluses proosas kasvab. Kas tähendab see orienteeritust turule? Või on tegemist ainult kirjastuste eelistusega?

Aga mille pooldest erinevad profid amatööridest?

Loomulikult eelkõige sileduse, vilunud käsitöö pooldest, mis eales autorit alt ei vea, ka siis mitte, kui on tegemist selge ebaõnnestumisega nagu omal ajal Tammsaarel, kui ta suurromaanide vahele "Elu ja armastuse" kirjutas. Nüüd on **Arvo Valton** korranud Tammsaare apsu oma lihtsakoelise armastusromaaniga "Liisa ja Robert" ("Eesti Raamat"). Proff oskab mujalt laenatu oma teoseks sulatada. Pean silmas **Enn Vetemaa** "Luupainaja-aabitsat" ("Kupar").

Herta Laipaik teeb küll selge kummarduse turu poole, tema "Pärlid surevad pikkamisi" on kerge, hoogne, seikluslik, kuulub veel sarja nagu meelelahutusteoste omane. "Koerakoonlase" ("Katherine") "Hingepüüdjas" hoiatab Laipaik, et armastus nihi vastu lõpeb õnnelt. Tema kolmas üllitis "Pelg" ("Eesti Raamat") näitab, kui kõikuva taseme-ga võib olla isegi proff.

Aga kus on meie õudukad, kriminullid ja muud vaba ühiskonna austusväärased eneseavaldused?

Juhan Paju ("Surm Hundikaril", "Lääne Elu", Haapsalu) oskab põnevust kruttida, on aga suhtunud kriminaalromaanide reeglilikku liiga loominguliselt. Vastukaaluks rõhuvale Eesti-meelsusele on Paju oma teises teoses "Sankt-Peterburi viirastused" kosmopoliit,

Eve Kask. "Hiid". Kollaaž. 1993.

Eve Kask. "Võitlus". Kollaaž. 1993.

ent jääb endiselt mõnusak ja lihtsaks. **Nikolai Baturin** ("Mõrv majakal") on aga liiga hea inimene selleks, et inkrimineerida ühele oma tegelastest roim, nõnda on teoses küll laip, juurdlus ja uurijad, ent puudub kuritegu. **Juhan Habicht** ("Selles mängus ei hüpata", "Katherine") on käsitletud maffiateemat ning teinud teosele kolm erinevat lõppu – las lugeja ise valib, milline talle meeldib. Täname lahkuse eest, ent saame ka ironiast aru.

Meretagused kirjanikud ei püüdke enam ammu teosest tulu saamisele, nõnda võivad nad endale vabalt vormiekspimente lubada. **Helga Nõu** romaan "Inimvaresed" ("Välis-Eesti" & EMP, Stockholm) areneb mitmes erinevas liinis ja on katkestatud ajaliikumisega, selles domineerib KGB ja KGB agentluses kahtlustamise teema. Eriti saatanlik on see, et KGB on alati võitnud, ka siis, kui agent juhtumisi vahele jääb. Sel juhul on ju diskrediteeritud organisatsiooni, mida nuhiti, ning järjekordselt puhutud lõkkele legend KGB kõikjalolekust, mis on vajalik hirmu tekitamiseks. Kui agent aga vahele ei jää, saadab ta kasulikku informatsiooni, mis kulub juudatööle marjaks ära. Taoti aga polegi nuhke, kahtlustajad näevad kõike läbi mustade prillide ning atmosfääri mürgistuminegi on tegelikult KGB võit.

Heljo Männi ("Metsseanahk", "Eesti Raamat") intelligentne peategelane on ämma lahkumise puhul langenud mõtiskluse ning sellest on saanud 320-leheküljeline romaan. Mis viljakas surm!

Käsikirjad ei põle ja sõbrad ei reeda. Teet Kallas on raamatuks toimetanud **Raimond Kaugveri** viiekümnendate aastate algul kirjutatud romaanikäsikirja "Laevad kaotavad tüüri" ("Kupar"). Selles on eestlust, eetikat, enesemüümist, kunstioosinguid ja pugejalikust. **Rein Põder** ("Külmnäpp") jätkab oma pika ja keerulise loo jutustamist maailmale. **Jaak Sarapuu** valdab ajaloolise romaani kirjutamist, oma "Kuningas Lembitu elus" vastandab ja võrdleb ta Lembitut ja piiskop Albertit, tema "Uru kummalised seiklused Muinas-Eestis" sobib lisalektüüriks koolidele. **Peep Ilmet** ("Ilmunud aegade hämarusest", "Kupar") oskab luua ehtsaid müüte, pealegi keskkonnakaitselise hoiakuga. **Aita Kivi** luuletustega pikitud jutukogus "Teisikud ja armukesed" (RAS "Rahva Hääl", Tln)

portreeritakse meelast tänapäevanaist, avatakse tema mõtte- ja ihade maailm.

Mulluse proosa tipud aga tegelevad valdavalt ajalooprobleemidega, jutustavad tõde selle kohta, millest ilmus vanasti nõnda palju valet. **Jaan Krossi** "Tabamatuses" ("Kupar") tõuseb Jüri Vilmsi kõrvale võrdseks peategelaseks Vilmsi uurija, Kross on vaadanud sügavale kollaboratsionisti hingepõhja, esitanud veenvalt tema eneseõigustused. **Mats Traadi** "Hirmus ja ihas" ("Kupar") võidab alatus õilsuse, romaanis on loodud meisterlikult sõjajärgse küla atmosfäär. Tehakse suuri ja puhastavaid tegusid, naiskangelane on koguni nümfomaani kalduvustega (kas ohver turule?), ent ei muutu kunagi Traadi kirjeldatult labaseks. **Endel Nirk** ("Siin maa peal", "Koolibri") alustab aegade ja tõe üle mõtisklemist kaugelt, sajandivahetusest. Romaan tundukse olevat suguvõsa belletriseeritud kroonika. **Nikolai Baturin** on loonud võimsa, üle aegade kestva mammutsaaga "Kartlik Nikas, lõvilakkade kammija" ("Eesti Raamat"). Olen nõus, et vaatamata tohutule haardele ja probleemistikule on teose peategelaseks endiselt keel. Muide, tunnen üht haritud naist, kes selle romaani melodilist lausestikku valjusti ette lugedes uinutab oma last, tähendab – kasutab teost hällilauluna. Ja Baturinilt ilmus veel näidendikogu, mis tõestab tema üleloomulikke töövoimet.

Mullune professionaalne luule mulle meeldib. Mõistan, et olen seda tõdedes sarnane Adamale, kes endale vastu rinda taob ja teatab, et Eeva on maailma parim naine. Aga mis on mul parata, kui ma teiste maade kirjandust tunnen väga kehvalt?

Nõnda ma naudingi parem **Elo Veed** ("Laeka lähedus", "Tuum", Tln), püüan kaasa minna tema vigurite ja peitusemänguga, imetleda tema varaküpset erudeeritust ja mängurilusti. **Liisi Ojamaa** ("Myyrid ja värvavad", "Periodika") on linnalaulik, punkarpoetess, kes tunneb urbanisatsioonist rõõmu. Tõepoolest, ammu oli tarvis vastukaalu rohelise mõttelaadi ja külaulistajate propagandale. **Valeeria Ränik** ("Ajast kinni", Oittinen ja Co, Helsingi) tõestaks nagu ikka ja jälle, et poesia ilma traagikata polekski nagu ehtne.

Kas **Ene Mihkelson** ("Hüüdja hääl", "Eesti Raamat") on hakanud vabanema painajalikust raskepärasest, kas on ta juba mõist-

nud, et tema pole siiski kogu maailma patus süüdi? Hoomasin mingeid selguse märke, mis põrmugi ei kahanda Mihkelsoni isikupära. **Sass Suumani** luule ("Maniakk puuris", ETF) jääks nagu igavesti peegelduma kahe peegli vahele, millest üks on fakt ja teine metafoor. **Hannes Varblane** ("Sina armasta mind", "Umara", Trt-Tln) on vastu vaidlema provotseeriv, aga meie jätame selle tegemata, kuna me näeme provotseeringu läbi. Varblane ülistab linna, ent temal on teine linn kui Ojamaal. Varblase linna nimi on Tartu. **Ind-**

rek Hirv ("Tähekerjus", ETF) on vormilt täiuslik, sisult järjest vähem ja vähem poseeriv. **Hasso Krulli** ("Luuletused 1987–1991") tekstidest ei saa alati arugi, ent ometigi mõistad, et need on head, et intellektuaalsus ja erudeeritus pole nende ainus kvaliteet.

Loodan väga, et mu lõpusõnad ei kõla irooniliselt. Usun, et kõik jutustajad, grafoomaanid, turukirjanikud, posöörid, esteedid, modernistid, avangardistid ja realistid, kõik, kes sellel kultuurile raskel ajal kirjandusega tegelevad, on väärt tänu.

TIIT HENNOSTE

HÜPPED MODERNISMI POOLE: EESTI 20. SAJANDI KIRJANDUSEST EUROOPA MODERNISMI TAUSTAL

5. loeng

Eesti kirjandus sajandivahetusel: keemisperiood möödunud sajandi lõpust kuni 1920. aastate keskpaigani

1. osa: 19. sajandi lõpust Esimese maailmasõjani

Sissejuhatus

Eelmises loengus vaatlesime Euroopa sajandivahetust, mille olulisimaks paradigmat oli uusromantism – mitmete suundade keerukas sümbolikeskne põiming. Perioodi lõpuks kujunes välja aga kolmik – modernism, realism ja populaarkirjandus, mis ongi valitsenud 20. sajandi kirjandust Euroopas ja Ameerikas.

Ka eesti kirjanduses võib sajandivahetust nimetada keemisajaks, selle ajalised piirid kattuvad üsna hästi Euroopa keemisega. Kuid perioodi lähtepositsioon, "keemine" ise ja ka tulemused olid teistsugused kui euroopa kirjanduses. Pealispindne paralleelsus varjab sisemist erinevust.

Eesti kirjanduse keemisperiood algab 1890. aastatest. Selle alguseks on vaidlused realismi üle ning realismi väljakujunemine 90ndate esimese poole proosas ja luuleteo-

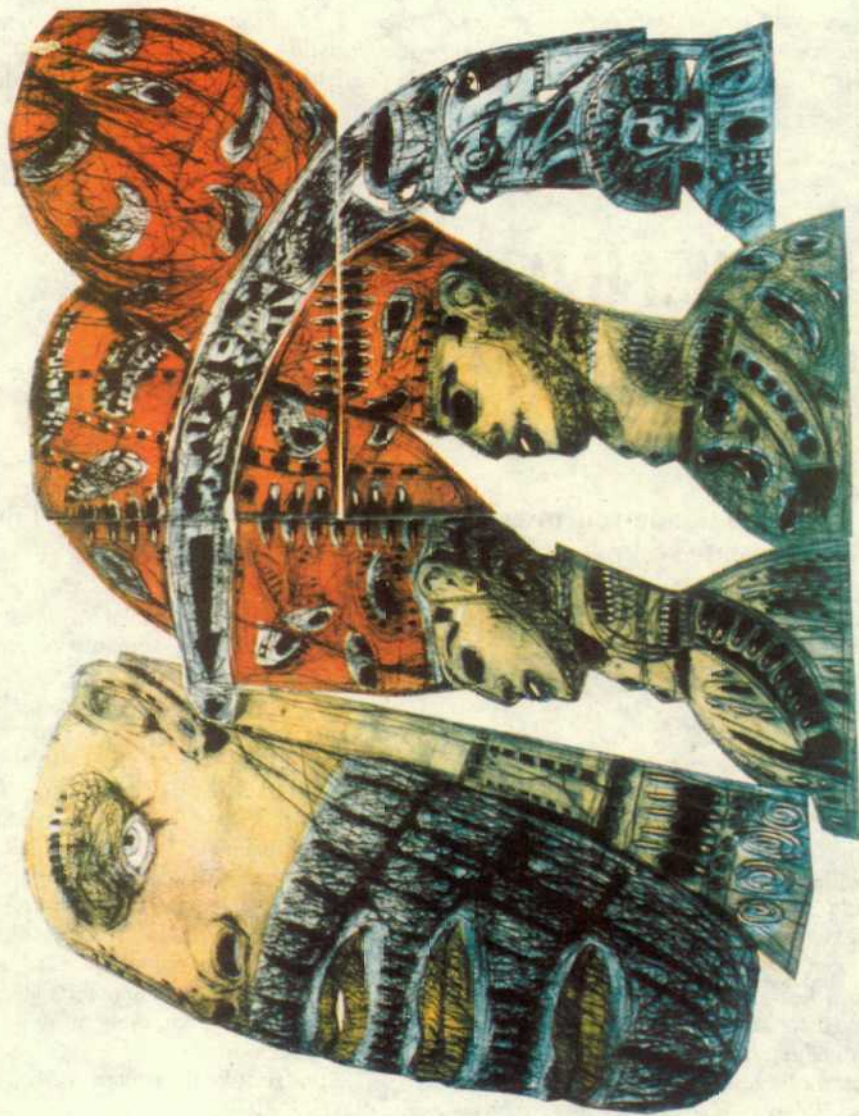
reetilised kirjutised 80. aastate lõpust ning luule muutumine rahvusromantikast pärisromantismi suunas.

Perioodi lõpuks on realismi taastulek uusrealismina proosas ning luule muutumine uussümbolistikuks 1920. aastate teisel poolel. Piiril seisavad A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" 1. osa, "Looduse" romaanivõistlused ning Visnapuu, Underi ja Sütiste luulekogud. Selle keemisperioodi jooksul kujuneb välja kaasaegne, moodne eesti kirjandussituatsioon, mis aga, nagu öeldud, erineb oluliselt Euroopas sama perioodi jooksul väljakujunest moodsast kirjandussituatsioonist.

Eesti keemisaeg jaguneb minu arvates kolme alaperioodi:

- 1890ndatest kuni aastateni 1907/9;
- 1907/9 – 1919/20;
- 1919/20 – 20ndate keskpaigani.

Sellest perioodist eesti kirjandusloos on kirjutatud väga palju, kõige olulisema on minu arust öelnud N. Andresen, R. Kruus, T. Liiv, H. Peep ja J. Undusk. Mind huvitab

Urmass Viik. "Kolm sõna". Kuivnõel, 1993.

Urmas Viik. "Kuu, päike, kuu". Kuivnõel. 1993

siinkohal ainult perioodi kirjandusparadigmaline liigendus hästi üldisest vaatepunktist, mitte konkreetsete tekstide detailne analüüs.

Realismiaeg?

Möödunud sajandi 80. aastate lõpuni domineeris eesti kirjanduses rahvusromantism. Sellele järgnevat aega on traditsiooniliselt nimetatud realismiajaks. See on aga ainult proosast lähtuv määratlus.

Proosapööre algab vaidlusega realismi üle 1880. aastate lõpul (Vilde *contra* Liiv) ning lõpeb realismi ja "pehme" naturalismi domineerimise tõusmisega 90ndate teisel poolel. Traditsiooniliselt on piiriks Vilde "Külmale maale" ilmumine 1896. Realismiaja hari on sajandivahetusel, umbes aastatel 1899 – 1904. Sel ajal ilmuvad Vilde, Petersoni ja Kitzbergi olulisimad teosed ja noored proosakirjanikud debüteerivad realistidena. Nende parimad teosed ilmuvad 1909–15 (Mändmets, Lintrop jt). Veel nooremad, Tammsaare ja Metsanurk, lähevad vahepeal üle uusromantismi ning nende kõrgeastad on hoopis 20 – 30ndad.

Oluline on, et et realism püsib enne I maailmasõda ühe olulise proosavooluna. Selle suund 1904. aasta järel on küll langev.

Kogu selle perioodi realismis, eriti aga tippajal on omakorda vastamisi erinevad ideoloogilised kontseptsioonid, mille näideteks sobivad Kitzbergi helge ja päikseline kodukohakirjandus ning Vilde internatsionaalne sotsiaalkriitiline realism.

Luules paradigmu muutusi ei toimu. Siiski erinevad sajandivahetuse romantikud Liiv, Haava, Sööt, Tamm eelnevatest suurema karguse ja väiksema hurraa-isamaalisuse poolest. Nende luulesse tuleb tagasi rahvusromantismist vahepeal kadunud ja väga isiklik suhe ainega (isamaaga, loodusega), konkreetsus ja täpsus oma sisepiltide väljendamisel. See on andnud põhjust kõnelda realismist. Pigem tasuks nende luule muutmist tõlgendada aeglase liikumisena rahvusromantistast pärisromantismi suunas. Selle tee lõpuks on rahvusromantilise kujundisüsteemi lagunemine uue sajandi alguses ja tulemuseks pateetiline romantism, mis võimsalt purskus esile Suitsu "Elu tules". Kuid see

romantism jõudis eesti luulesse parajasti selleks, et lasta end peaaegu kohe uusromantismi poolt alla suruda.

Seega pole selle aja kirjandus enam ühtne, vaid tegu on juba "keemise" algusega, kus põrkuvad romantism ja realism, erinevad ideoloogiad ja ükski neist ei saa tegelikult selget ainuvõimu. Sealjuures muutus proosa kiiresti ja tugevasti, luule aga väga aeglaselt. Selline tüüpilisele muutumiskurville otse vastupidine pilt on ilmselt võimalik seetõttu, et luulel oli aega paarkümmend aastat rahvusromantismi kivistamiseks, proosa aga oli vooluliselt praktiliselt välja kujunenud.

Uusromantismiaeg?

Järgmine periood on vist enim vaieldud ajajärk eesti kirjanduses. Siin põrkuvad selgelt kaks käsitassuunda, mida sobivad esindama nt A. Mägi ja H. Puhvel.

A. Mägi on avaldanud selgelt "Noor-Eesti"-keskse seisukoha:

- * ajajärk kestis umbes 1905–20;
- * ajajärk on "Noor-Eesti"-keskne;

* nooreestlaste kirjanduslik programm on uusromantism (lahtiütlemine realismist, müütide loomine, teatud vormikultus, paiguti kunst kunsti pärast).

Puhveli järgi on pilt keerukam. Tema paneb perioodi alguse poliitilisse "reaktsiooninaega", lõpp-piiri sõjaaega ja tema arvamuse võiks kokku võtta järgmiselt:

- * mitu erinevat voolu esinevad kõrvuti;
- * realism on kõige tähtsam;

* uusromantismi puhtaid esindajaid on vähe;

* romantiline põhivool tugevneb (romantilise tundlemise ja impressionismi kaldus ka realism);

* romantism on jõuetu ja passiivne, mitte paatoslik võitlusromantika;

* reaktsioonija romantism ei anna väärt-teoseid.

Ma ei hakka arutlema kogu probleempuntra üle, vaid mul on kolm olulist küsimust, taustaks eeltoodud arvamused:

* millal on selle perioodi algus- ja lõpp-piir;

* milline on perioodi kirjanduspilt;

* milline on eesti uusromantism.

Pööre uusromantismi suunas

Uusromantism kui esteetiline programm selgines paljude autorite teadvuses umbes aastatel 1907 – 08. Sellest on kirjutatud nt Tuglas ja seda dokumenteerib üsna hästi Suitsu luule muutumine. Samal ajal tulevad uusromantismi juurde ka teised luuletajad: müstiline sümbolist Enno ja impressionist Ridala. Esimesed uusromantilised luulekogud ilmuvad 1908 – 09.

Pea kõik uusromantikud olid alustanud juba varem, kuid teistsuguses võtmes. Nagu öeldud, Suitsu luulet enne pööret tuleb pidada romantiliseks jäljenduseks. Ta ei erinenud oma eesti kõrvalkäijatest mitte voolulise domineerimise poolest, vaid oma andekuselt ja jõuliselt. Suur hulk põhikujundeidki on laenatud romantilisest traditsioonist või eesti eelkäijatelt. Enno muutused algasid juba 1903 – 05, raamatuna tulid ta uued luuletused alles 1909. Oluline on see, et ta ise neid programmiliselt "Uuteks luuletusteks" nimetas ja ei võtnud kogusse varem tehtud samasuguseid või samasuunalisi värse.

Samasugune muutus toimub samal ajal ka proosas, kuid tunduvalt pehmemalt. Keskseks on siin Tuglase ja Tammsaare tööde muutumine umbes 1908. Ka nemad olid alustanud teisiti: Tuglas algaja visklemisega patetilisest romantika ja realismi vahel, Tammsaare külarealistina.

Samal ajal vormistas "Noor-Eesti" selle muutuse ka esteetilisest poleemikast kirjandusuurimuste, retsensioonide, tõlgete, esseedega, vastandades ennast selgelt realismile "Noor-Eesti" III albumis 1909 (prantsuse sümbolismi tõlked, Tuglase essee Vildest ja Petersonist, Aaviku "Ruth").

Ka "Noor-Eesti" algperiood oli romantiline. Nooreestlased ei vastandanud end alguses vanadele kirjanikele. Otse vastupidi, pigem oli see esimene katse organiseerida kirjanduslikku parlamenti. Nooreestlased ise olid sel ajal lihtsalt algajad autorid oma mitmesuunaliste katsetuste, revolutsiooniromantika jms-ga.

Nooreestlaste esmane loosung – enam kultuuri, enam euroopalist kultuuri – kutsus suletusest, provintsist välja tulema ja võtma omaks euroopa vaatekohti ning aluseks euroopa taset. See oli Euroopas oleva hea ja

olulise kirjanduse ülevõtmise loosung ja ei sisaldanud tegelikult midagi kitsast, väljasulgevat ega moodsat. Ka ei olnud see suunatud rahvusliku vastu kirjanduses, küll aga oli kitsalt rahvusliku, didaktilise, eelkõige "Postimehe" ringidega seotud kirjandustraditsiooni vastu.

Väga oluline oli just mitme suuna õigeks pidamine vastandina realismi/romantismi ainuõigsuse kuulutamisele.

Niisiis: umbes 1907–09 pöördus suur osa nooremaid kirjanikke uusromantismi poole, jõudes välja algajalikust mitmesuunalise katsetamise ajajärgust või vahetades varasema romantismi/realismi uusromantika vastu. Siiski ei kadunud kuhugi ka realistlik proosa ning romantiline luule. Algas tõeline keemisaeg, milles lisaks oma esteetiliste ideaalide kuulutamisele ja selgele eristamisele teistest algas ka oma suuna terav vastandamine teistele suundadele. Kiiresti tuleb nt Tuglase terav kriitika sotsiaalrealismi pihta selle kirjandusliku nõrkuse pärast, Enno pihta tema udususe pärast ja alustab "Noor-Eesti" ajakiri, mis on selgelt piiritõmbav (Suits: ajakiri pole parlament, vaid oma kunstiliste ideaalide peegeldus).

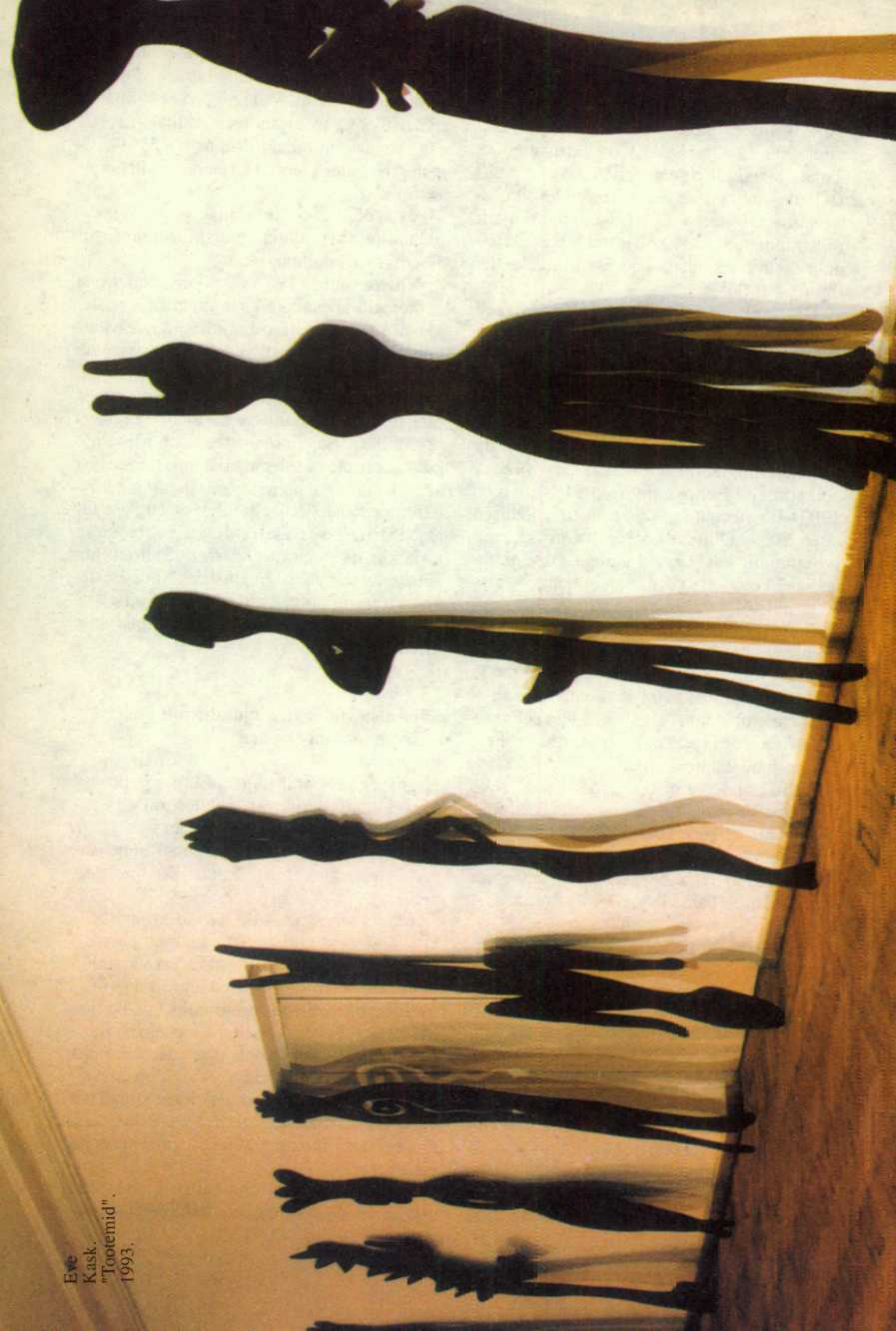
Sõjaeelse ajajärgu kirjanduspilt ja eesti uusromantismi eripära

Järgneval perioodil liiguvad luule ja proosa edasi küllaltki erinevalt. Luules tõuseb uusromantism kiiresti põhiliseks paradigmaks ja ainsaks tõsiselt võetavaks suunaks enne esimest ilmasõda (Suits, Enno, Ridala, Heiberg).

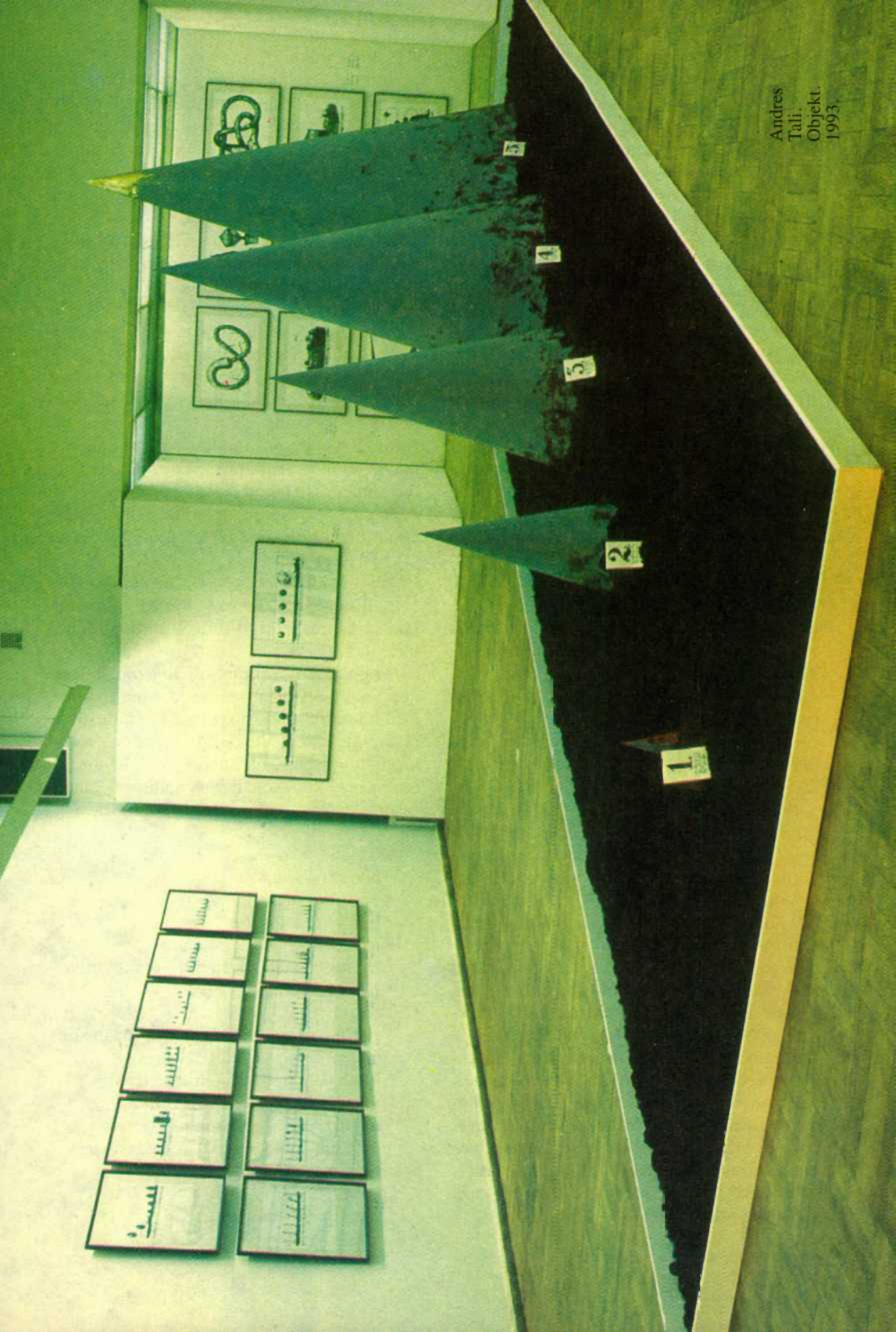
Lisaks jätkavad, kuid jäävad kirjanduslikust keskmest kõrvale ka vanemad pärisromantikud Haava, Sööt jt ja ära võiks mainida ka noorte (Visnapuu) katsed luua mingit uusromantismist erinevat programmi ("Roheline moment"). Sellest kõneleme täpsemalt futurismi juures, siiski võib juba ette olla nõus Rein Kruusiga, kes leidis, et tegu on lihtsalt algajate katsetustega, millel futurismiga on vähe ühist. Rõhutan: oluline on katse teha midagi uut, uusromantilisest programmist erinevat.

Omaette küsimus on, kui palju on eesti uusromantiliseks nimetatavad luuletajad uus-

Eye
Kask.
"Totemid".
1993.

Andres
Tali.
Objekt.
1993.

romantilised. Tuletan meelde, et uusromantismi tuumaks oli sümbolism, millega põimud sid impressionismi, dekadentsi jooned.

Siin on alatasa vaieldud. Kui Ennoga pole probleeme, ta on kuulutatud üksmeelselt sümbolistiks, siis nt Suitsusse on suhtumine olnud pidevalt ettevaatlik. Ikka on tahetud teda näha sümbolismist avaramana, sellisena, kes loob omaette süsteemi jne, jne. Selle taga on nagu hirm, et Luuletajat madaldab, kui ta panna mingisse kindlasse lahtrisse. Siiski on ilmne, et Suits on oma keskmise perioodi luules eelkõige uusromantik, kelle luule tuumaks on sümbolism. Kui vaadelda, mille poolest see sümbolismi-tuum talle ei klapi, siis leiame mitte ainult Suitsu, vaid kogu eesti kirjanduse puhul ühe selge joone: eesti sümbolikesksed kirjanikud ei ole esoteerilised, ei eralda ennast puhtast elevantilust torni ning ei kirjuta hermeetilist, ainult pühendatuile määratud luulet.

Minu arvates tasuks eesti uusromantismi jaotamiseks kasutada kaht skaalat: realistlik/müstiline ja intellektuaalne/emotsionaalne. Neil skaaladel vastanduvad näiteks Suits ja Enno. Suitsu tuumaks on intellektuaalne ja realistlik sümbolism, Enno aga emotsionaalne ja müstiline.

Proosakirjanduse muutumine käis luulest erinevalt.

Esialgne uusromantism proosas on servapealselt impressionistlik, nagu Tammsaare üliõpilasjutustused ning Lutsu "Kevade", servapealselt sümbolistlik, nagu Tuglase novellid ja Lutsu "Soo", servapealselt dekadentlik, nagu Tuglase "Felix Ormusson". Siiski paigutuvad Tuglas, Tammsaare ja Luts sel perioodil eelkõige või ainult uusromantismi alla. Oluline on aga, et nad ei katkesta suhteid realismiga, nende uusromantism on servapealne. Seega uusromantiline proosatekst ei vastandu oma tunnuste poolest teravalt realismile. Ka proosas saab eristada kahte erinevat uusromantismi laadi: Tuglase ja Tammsaare intellektuaalsemat ja realistlikumat ning Lutsu, Oksa ja Rumori emotsionaalsemat ja müstilisemat suunda. Kuid ka selles osas ei ole vastandus nii terav nagu luules ja hoopiski ei teki erinevaid leere. Nt nagu see paistab kriitikast, tundub Tuglas ihalevat pigem Oksa- ja Lutsu-sarnaseid loomulikke ja kultiveerimata autoreid.

Teine oluline erinevus luulest on selles, et muutumine uusromantismi suunas on proosas aeglane ja sammsammuline. Uusromantism pigem imbub proosasse, algul vormi ja kirjandustehnikat muutva impressionismina, hiljem üha enam teksti ja keele olemusi ning autori maailmapilti muutva sümbolismina ning teksti mittekirjanduslikest funktsioonidest vabastava estetismina. Teisisõnu: uusromantism tuleb proosateksti n-ö väljastpoolt ja liigub aegamisi teksti välisvormilt selle tuuma suunas.

Seega on sõjaeelne proosapilt üsna eklektiline ja ilma selgete vahedeta, selgete piirideta. See on pigem kontiinum, mille ühes teoreetilises otsas on puhas realism ja teises puhas uusromantism, kuid olulisem osa autoritest ja suurem osa töödest paigutub uusromantismi ja realismi piirialasse. Sügavamalt uusromantilised tööd jäävad sõjaaega või ka sõja järele (Tuglase novellid, Tammsaare "Poiss ja liblik" ning "Varjundid", Lutsu "Kirjad Maarjale").

Ka on oluline korrata, et uus põlvkond ei valluta täielikult proosat. Vägagi oluliseks jäävad ka realistid (Vilde, Lintrop, Mändmets jt).

Kogu eelnev arutus oli tugevalt tekstikeskne. Olulisimad muutused enne Esimest maailmasõda toimusidki just kirjanduslikes ja metatekstides, teksti funktsioonides ja teksti ning maailma suhetes. Olgu näiteks olulisemad märksõnad, mis näitavad "Noor-Eesti" uusromantismi ja teiste suundade vastasseise:

Üldiselt:

* noored – vanad;

* Euroopa – Eesti;

* linn – maa.

Kirjanik:

* professionaalne kirjanik – amatöör;

* radikaal – konservatiiv.

Teos:

* puhas kunst – ideoloogiline (paleuslik) kunst;

* luule ja lühiproosa – romaan;

* vorm – sisu (esteetika – eetika);

* alapärarus – epigoonlus;

* tihedus, süvenemine ja intensiivsus – pealiskaudsus ja hõredus.

Lugeja:

* intelligent – talupoeg.

Siit on näha, et enim erimeelsusi ja erinevusi on just teose ja selle keele juures. Muud kultuurisituatsiooni komponendid muutuvad vähem. Ei toimu kuigivõrd muutusi nt autoripildis või lugejas. Need jäävad sõjajärgsesse aega.

Kokkuvõtteks

Enne Esimest maailmasõda, alates ca 1908.–09. a kujuneb välja selline kirjandussituatsioon, mida võib nimetada juba päris "keemiseks".

Kõrvuti esinevad luules müstiline ja realistlik uusromantism (Enno ja Suits) ning varasem romantism Haava ja Söödiga eesotsas. Proosas on olemas uusromantismi erinevad

variandid, sotsiaalrealism ja ka külarealism. On selge, et enne sõda on uusromantised suunad tõusnud ja realistlikud languses. Just sellel "reaktsiooniajal" annab uusromantism mitmeid tiptõid (Suits, Enno, Luts, Tuglas), realism aga põhiliselt kesist epigoonlikku proosat (kui ehk Vilde välja arvata). Ka on tähtis see, et uusromantism liigub sel perioodil realismist eemale, omaenese sümbolistliku tuuma suunas, realism aga hakkab laenama uusromantismilt.

Eri suunad ei ela rahulikult kõrvuti, vaid võitlevad omavahel nii esteetiliselt kui ideoloogiliselt. Selles teoreetilises võitluses jääb uusromantism, eelkõige nooreestlaste realistlik/intellektuaalne uusromantism üha enam peale.

MIRCEA ELIADE

OKULTNE JA NÜÜDISMAAILM III

Uusima aja okultismibuum

On raske öelda, kas uuemate teadusuuringute ja 70. aastatest alates plahvatuslikult kasvunud okultismihuvi vahel on mingit seost. Võib-olla ainult nn valge maagia loožides, mis praegu Inglismaal lokkavad, võib märgata Murray teooria mõjusid. Tundub, et küllaltki tagasihoidlikel teadusuuringutel astroloogia ajaloo kohta pole mingit seost selle kõige iidsema okultse distsipliini hämmastava populaarsusega. Isegi kui meie käsutuses oleks rohkem aega, ei saaks me anda ammendavat ülevaadet kaasaja astroloogia-hullusest, mis on nii Ameerikas kui ka Euroopas maad võtnud. Osutame vaid, et vähemalt 5 miljonit ameeriklast planeerib oma elu astroloogiliste ennustuste järgi ja et umbes 1200 selle riigi 1750 päevalehest avaldab horos-

kooppe. "Piisavalt jätkub tööd 10 000 täiskohaga ja 175 000 osalise hõivega astroloogi tegevuses hoidmiseks. Umbes 40 miljonit ameeriklast on muutunud sodiaagiäri ettevõtteks, mis toob aastas 200 miljonit dollarit kasumit. Hulk arvuteid tegeleb pidevalt horoskoopide turulepaikamise ja seletamisega. Üks arvuti väljastab 10 000-sõnalise horoskoobi 20 dollari eest mõne minutiga. Teine varustab ööpäevahoroskoopidega ca 2000 ülikoolilinnakut üle terve Ameerika. Kolmas arvuti asub Grand Central Stationis, lastes päevas välja ligi 500 horoskoopi."¹ Muidugi on astroloogia, tulevikutundmise lootus rikkaste ja vägevate (kuningad, printsid, paavstid jne) hulgas alati populaarne olnud, eriti alates renessansiajastust. Võib lisada, et usk saatuse ettemääratusse planeetide seisu poolt illustreerib veel üht kristluse lüüasaamise as-

1 Edward F. Heenan, ed. *Mystery, Magic and Miracle*, lk 87. Vt ka Milbourne Christopher, *ESP, Seers and Psychics*. New York, 1970, lk 101 jj; Marcello Truzzi, *The Occult Revival as Popular Culture*, lk 19 jj; Edward A. Tiryakian, *Toward the Sociology of Esoteric Culture*, lk 494 jj; Martin Marty, *The Occult Establishment*, lk 217 jj.

pekti. Tõepoolest, kirikuisad ründasid ägedalt Rooma Impeeriumis viimastel aastasadadel valitsenud astroloogilist fatalismi. "Me oleme Saatuses üle," kirjutab Tatianus, "Päike ja Kuu on loodud meie jaoks!"¹ Sellisele inimvabaduse teoloogiale vaatamata ei ole astroloogiast kunagi suudetud kristlikust maailmast välja juurida. Ent kunagi varem pole see saavutanud nii laiaulatuslikku mõjuvõimu kui meie aegadel. Milline fantastiline progress on toimunud 1791. a augustis Londonis ilmuma hakanud esimesest kuukirjast tänapäeva läänemaailmas kõikjal ilmuvate mitmete tuhandete astroloogiaajakirjadeni! Astroloogia peadpööritava edu ja mõjuvõimu ajalugu nüüdisühiskonnas pakub köitvat lugemisainet. 1899. a New Yorki saabunud ja hiljem "Ameerika nais-Nostradamuseks" kuulutatud Evangeline Adamsi kuulsus on vaid tagasihoidlik näide. Mary Pickford ja Enrico Caruso tassisid tema juurde kõiki filmi- ja ooperitähti ning kõneldi, et rahandus-tegelane J. Pierpont Morgan "ei teinud Wall Streetil iial ühtki tähtsat käiku" ilma Evangeline Adamsiga nõu pidamata. 30. aastatel said tuntuks mõned teisedki astroloogid, nt Thomas Menes, kes öeldi hoidvat "täideläinud ettekuulutuste purustamatut rekordit".² Kuigi lõviosa ta ettekuulutustest osutus ekslikuks, ei vähendanud see sugugi tema prestiiži. Võib ju meenutada ka Hitleri astroloogiahuvi. H. R. Trevor-Roperi raamatust "Hitleri viimased päevad" võib lugeda, kuidas Hitler ja Goebbels 1945. a aprilli keskpaiku taas kord konsulteerisid horoskoopi, mis ennustas suuremat võitu aprilli lõpus ja rahu augustis. Ometi võttis Hitler endalt 30. aprillil elu ja 7. mail alistus Saksa armee. Lõpuks võib meenutada arvutuid astroloogiateemalisi teleprogramme Ameerikas, mis lasti ekraanile vaatamata sellele, et 1952. a märtsis hääletas Ringhäälingutöötajate Rahvuslik Ühendus selliste saadete keelustamise poolt, ning tuletagem meelde sellised bestsellereid nagu Ruth Montgomery "A Gift of Prophecy",

mida müüdi üle 260 000 kõvakõitelise ja 2 800 000 *paperback*-eksemplari.

Mis võiks sellist fantastilist edu seletada? Hiljuti (1971 a) avaldasid mõned prantsuse sotsioloogid ja psühholoogid raamatu "Le Retour des astrologues", milles nad esitavad ja analüüsivad Prantsuse Avaliku Arvamuse Instituudi poolt kogutud andmete põhjal saadud tulemusi.³ Ma ei hakka kokku võtma astroloogiasse uskujate sotsiaalseid tunnuseid, mis on rühmitatud soo, ameti, vanuse ja paikkondade suuruse järgi. Osutan vaid mõnede järeldustele. Näiteks Edgar Morin käsitleb astroloogia tõmbejõudu tänapäeva noorte hulgas "kui kodanliku ühiskonna kultuurikriisi tagajärge". Ta arvab, et noortekultuuris "on astroloogia ühtaegu osa uuest gnoosisest, millele on iseloomulik revolutsiooniline arusaam uuest ajastust, Veevalaja ajastust". Ääretult oluline on fakt, et suurimat astroloogiahuvi "ei leita mitte maarahva või lihtsate elukutsete esindajate hulgast, vaid pigem tihedaima asustusega linlikest keskustest ning teenistujate seast".⁴

Kuigi prantsuse uurijad ei ole rõhutanud astroloogia parareligioosset funktsiooni, annab eksistentsile siiski uue tähenduse avastada, et inimese elu on astraalsete nähtustega seotud. Inimene ei ole enam üksnes Heideggeri või Sartre'i poolt kirjeldatud anonüümne indiviid, absurdsesse ja mõttetusse maailma heidetud võõras, kes on määratud olema vaba, kusjuures talle antud vabadus on piiratud tema situatsiooniga ja tingitud antud ajaloohetkest, nagu Sartre tavatses öelda. Horoskoop annab inimesele hoopis uue väärikuse – ta näitab, kui tihedasti on inimene seotud kogu universumiga. Kuigi inimese elukäigu määrab tähtede liikumine, on selline määraja vähemasti ülimalt suurejooneline. Kuigi inimene on lõppkokkuvõttes nähtamatust nõõridest juhitud hüpiknukk, on ta kõigest hoolimata osa jumalikust maailmast. Pealegi loob inimeksistentsi kosmiline ettemääratus müsteeriumi: see näitab, et univer-

1 Tatian, *Oratio ad Grecos* 4. 9; vt M. Eliade, *The Myth of the Eternal Return*. New York, 1954, lk 132.

2 Vt M. Christopher, *ESP, Seers and Psychics*, lk 109 jj.

3 Philippe Defrance, Claude Fischler, Edgar Morin, Lena Petrosian, *Le Retour des astrologues*. Paris, 1971.

4 Tiryakian, *Toward the Sociology of Esoteric Culture*, lk 496.

sum toimib ettemääratud kava kohaselt, et inimelu ja ajalugu järgivad mingit eeskujuga edenevad jätkuvalt mingi eesmärgi suunas. Lõppeesmärk on küll salajane või väljaspool inimlikku mõistmist, ent see annab vähemalt mingi tähenduse kosmosele (mida enamik teadlasi peab pimedate juhuse saaduseks) ning mõtte inimeksistentsile, mis Sartre'i väite kohaselt on *de trop*. Sellist astroloogia parareligioosset dimensiooni peetakse eksisteerivaist usundeist isegi ülemaks, sest see ei ole seotud keeruliste teoloogiliste probleemidega – isikulise või üleisikulise Jumala olemasoluga, Loomise mõistatusega, kurja päritoluga jne. Horoskoobi juhtnõore järgides tunneb inimene kokkukõla universumiga ja ta ei pea vaeva nägema raskete, traagiliste või lahendamatu te probleemidega. Samas tunneb ta kas teadlikult või alateadlikult, kuidas etendub suurejooneline (kuigi arusaamatu) kosmiline drama ja kuidas temalgi on selles oma osa, tunneb, et ta pole *de trop*.

Selliseid eneseülendusi saavutatakse intensiivsemal kujul enamikus nüüdisaja nn maagilistes ja okultsetes liikumistes. Ma ei hakka siinkohal käsitlema mõningaid laialt reklaamitud satanistlikke loože, nagu näiteks San Francisco Saatanakirikuga rajaja ja ülem-

preestri Anton LaVey oma. Lugejad, kes huvituvad sedasorti agressiivsetest mässukatsetest maailma teistliku käsituse vastu, võivad lugeda LaVey enda raamatut "The Satanic Bible".¹ Samuti ei käsitle ma erinevatel põhjustel teatavaid okultseid voole, nagu näiteks Gurdjievi poolt rajatud ja Uspenski, René Daumali ning Louis Pauwelsi poolt modifitseeritud õpetust.

On ka veel mõned uemad rühmad Kalifornias, kes tegelevad tseremoniaalse maagia ja nõidusega, kuid nende kohta on informatsiooni vähe ja ka see vähene pole usaldusväärne. Olgu kuidas on, okultismibuum on saavutanud sellised mõõtmed, et uute salajas te maagilis-religioosete kultuste üldise suundumuse illustreerimiseks jagub näiteid piisavalt.² Nii võib Robert Ellwoodi raamatust "Religious and Spiritual Groups in Modern America" leida andmeid Templiheitajate, Valguse Kiriku, Kõigi Maailmade

1 1969. a välja antud rmt-le "The Satanic Bible" järgnes "The Compleat Witch" (New York, 1971). Vt ka John Fritscheri poolt kirja pandud LaVey avaldusi "Straight from the Witch's Mouth" rmt-s: Edward F. Heenan, ed, Mystery, Magic and Miracle, lk 89–107. Professor E.J. Moody avaldas pärast kahe ja poole aastast liikmeksõlekut San Francisco Esimeses Saatanakirikus, kus ta tegi tähelepanekuid seestpoolt, märkimisväärse essee "Magical Therapy: An Anthropological Investigation of Contemporary Satanism" rmt-s: Religious Movements in Contemporary America, ed Irving I. Zaresky and Mark P. Leone. Princeton. 1974, lk 355–382. Moody järgi "väljendab satanistiks püüdleva oma probleemi väe puudumise termineis" (lk 364): "Lisaks katsealuse tutvustamisele satanistliku maagiaga õpetavad kaasnõiad ja maagid talle, et ta on "kuri", ent kurjust defineeritakse teisiti... Teda õhutatakse oma kurjadest (kõrvalekaldelistest) mõtetest ja tegudest rääkima ning häbistamise asemel ülistatakse selle eest. Satanistliku teoloogia dogma on, et mingi teo toimepanekul sõltub kuri ajast ja kohast. ...Satanistlik kirik on seisukohal, et "heleda valguse maagid" (kristlased) muutsid loomulikud inimlikud ihad pattudeks sellepärast, et oleks võimalik patustada. Seejärel, teinud pääsmise sõltuvaks ristiusust, "võtsid" nad rahva "õnge" ja panid hirmu abil sõltuma kristlikust kirikust. Sellele vastukaaluks veenavad satanistid oma uusi liikmeid nautima nende endi inimlikkust, vabalt väljendama loomulikke ihasid ning rahuldama oma himusid ilma kartuse või süütundeta. Liikmetele meenutatakse pidevalt, et inimene on inimlik loom, neid õhutatakse kõrvale heitma ristiusu ahelaid ning õppima elust rõõmu tundma" (lk 365). Muidugi on selline elurõõm orgaanilises seoses tõketeta seksuaalsusega. Siin võib ära tunda Euroopa vanade antinoomsete liikumiste eeskujuga ning leida ühisjooni moodsamate suundumustega (nt A. Crowley, J. Evola jt poolt esindatuga).

2 "16. juunil 1970 andis Kalifornia ülikool Ameerikas esimese humanitaarteaduste bakalaureuse kraadi maagias" (Heenan, rmt-s: Edward F. Heenan, ed, Mystery, Magic and Miracle, lk 88). Vt ka Truzzi, The Occult Revival, lk 23 jj; Marty, The Occult Establishment, lk 215 jj; Edward F. Heenan, Which Witch? Some Personal and Sociological Impressions, rmt-s: Mystery, Magic and Miracle, lk 105–118; Arthur Lyons, The Twisted Roots, rmt-s: Mystery, Magic and Miracle, lk 119–138.

Kiriku või Feraferia kohta.¹ Sealte saame teada, et Paul Foster Case'i (1884 – 1954) poolt asutatud Templiehitajate kogudus keskendab oma vaimse elu hermeetilistele ja kabalistlikele traditsioonidele.

"Tempel sädeleb seintele maalitud ilusatest helendavatest Tarot' kaartidest ja altar on rikkalikult ehitud Saalomoni mustade ja valgete sammaste ning kabalistliku puuga."²

Valguse Kiriku asutas 1932. a Elbert Benjamine (1882 – 1951), kes väitis, et oli 1909. a "võtnud ette müstilise retke, mille ajal ta indutseeriti Kolme nõukokku", kes korraldab salaordu asju omas maailmas. Valguse Kirikul on 50 pühendumise astet, mis "kulmineeruvad Hinge astmel, kus tuleb näidata kõrgemate teadvusesisundite eriomast täitumust".³ Üsna ebaharilik usulahk (isegi tänapäevaseid okultse tõlgendusi silmas pidades) on Kõigi Maailmade Kirik, mis rajati 1961. a kahe Missouri Westminster College'i üliõpilase poolt peale seda, kui nad olid lugeanud tuntud ulmekirjaniku Robert A. Heinleini raamatut "Stranger in a Strange Land". Kiriku liikmed tervitavad üksteist fraasiga "Sina oled Jumal". Iga inimolend on Jumal ning seetõttu kannab ta Jumala vastutust:

"meist endist sõltub see, kas maailm sööstab hukatusse või ärkab sellel planeedil teadvusele kaunis jumalanna [st kogu maakera biosfäär]"⁴

Lõpuks osutan uuspaganlikule Feraferia-liikumisele, mille keskus asub Kalifornias Pasadenas. See rühming on üks uuemaid, asutatud Frederick M. Adamsi poolt 2. augustil 1967. Sinna kuulub vaid 22 pühendatut ja umbes 100 liiget. Rühming pühitseb aasta-aegade seonduvaid tähtpäevi ja harrastab nudismi. "Feraferia arvates peab religioosne elu olema üks osa tundlikust vastastikusest suhtest loodusega ja inimese enda erootilise teadvusega."⁵ Keskseks sümboliks on kreeka jumalanna Kore, Demeteri tütar. Initsiatsioonirituaalis saavutatakse samastumine loodusega ja jumaliku neitsi Korega ning initsiandid püüavad taasluua ürgset paradüümsaada. "Feraferia peab end sellise tulevase kultuuri teerajajaks, milles uuesti saab uskeskseks naiselik arhetüüp (Maagilise Neitsi kujul) ja milles inimkond taasavastab hardustunde looduse ja elu ees."⁶

1 Robert S. Ellwood, Jr, *Religious and Spiritual Groups in Modern America*. Englewood Cliffs, N.Y., 1973, lk 179 jj. Vt ka Egon Larsen, *Strange Sects and Cults: A Study of Their Origins and Influence*. New York, 1971; Peter Rowley, *New Gods in America*. New York, 1971; William J. Peterson, *Those Curious New Cults*. New Canaan, 1973; William Braden, *The Age of Aquarius: Technology and the Cultural Revolution*. Chicago, 1970.

2 Ellwood, *Religions and Spiritual Groups*, lk 179.

3 Sealsamas, lk 104.

4 Sealsamas, lk 203. Keerukam ja väga menukas "uusususund", mis võtab kokku üsna kahtlasel, inimvaimu tõlgitseval teorial põhinevad ravivõtted ning mõned traditsioonilise okultismi elemendid, on L. Ron Hubbardi poolt rajatud saientoloogia. Vt George Malko, *Scientology: The New Religion*. New York, 1970; Harriet Whitehead, *Scientology, Science Fiction and Occultism*, rmt-s: Irving I. Zaretsky, Mark P. Leone, eds, *Religious Movements in Contemporary America*, lk 547–587.

5 Ellwood, *Religious and Spiritual Groups*, lk 195.

6 Robert S. Ellwood, *Notes on a Neopagan Religious Group in America*. *History of Religions*, 11 (August 1971), lk 138. Raamatukeses *The Kora* (Feraferia, Inc, 1969) seostab Frederick Adams naiseliku arhetüübi, taevaliku nūmfeti taasesilekerkimise Veevalaja ajastuga: "Kuulutamaks koitvat öko-psüühilist Veevalaja ajastut, kus pühitsemine määrab subsistentsi, kerkib taas esile rida allasurutud jumalusekujutelmil: Lõbus Neitsi, Madonna, Rima, Alice Imedemaal, printsess Ozma, Julia, Lolita, Candy, Zazie metroost, Brigitte, Barbarella ja Windy – esmapilgul groteskne ja ebaühtlane kogum, ent kõik nad on taevaliku nūmfeti eelkäijad. Tema ükski võib vabalt suhelda Püha Perekonna kolme teise antropomorfsel jumalusega. Need on Suur Ema, kes valitseb vana ja uut kiviaega; Suur Isa, kes pühitseb sisse varase patriarhaadi; ning Poeg, kes kristalliseeris hilise patriarhaadi linnastumentaaliteedi. Hõbedase Poolkuu Örn Tütar viib Isa ja Poja loometöö täiusele Eksistentsi ainelisel pinnal, ilma et maskuliinse teokuse saavutusi tuleks ohverdada. Tema viib selle lõpuni, moonutamata isa või siis heroilise autoriteedi kujulma. Nii kena on vaadata, kuidas ta naljatades ahvatleb Isa ja Poja uuesti austusväärseiks, loomulikeks, elujaatavaiks paganlikeks jumalusteks." (Tsit rmt-st: Ellwood, *Notes*, lk 134.)

Mitmed vaadeldud kultused ja usulahud teevad aja jooksul kindlasti läbi suuri muutusi või manduvad ja kaovad hoopis, et anda teed teistele rühmadele. Igal juhul on nad tänapäeva noortekultuuri tüüpiliseks näiteks ja neis väljendub okultismihullus hoopis jõulisemalt ja selgemalt kui vanemates organisatsioonides (nagu näiteks Teosoofiaselts või antroposoofia). Neis kõigis võib leida teatavaid tunnusoone. Esiteks ja kõigepealt kuulutavad kõik need salaseltsid ja initsiaatorsed rühmitused rahulolematust kristliku kirikuga, olgu roomakatoliku või protestantlikuga. Üldisemalt öeldes võib kõnelda mässust iga-suguse lääne traditsioonilise usukorralduse vastu. See mäss ei kujuta endast mitte teatavate dogmade või vaimulike institutsioonide teoloogilist või filosoofilist kriitikat, pigem peitub selles hoopis ulatuslikum rahulolematust. Enamik uute kultuste osalistest ei tea oma religioosest pärandist midagi, kuid kristlusest nähtu, kuuldu või loetu on neile pettumuse valmistanud. Noore supupõlve hulgas on ringkondi, kus kirikutelt oodati peale sotsiaalse eetika ka teistsugust vaimset õpetust. Paljud kirikuelus aktiivselt osaleda proovinu- test otsisid tegelikult sakramentlikke kogemu- si ning eriti õpetust neis valdkondades, mida ebamääraselt "gnoosiseks" ja "müstis- sismiks" nimetatakse. Loomulikult pidid nad pettuma. Viimase viiekümne aasta jooksul on kõik kristlikud konfessioonid leidnud, et ki- riku jaoks on olulisim olla tugev sotsiaalsel tasandil. Ainus lääne kristlik traditsioon, mis säilitas võimsa sakramentliku liturgia – roo- makatoliku kirik – püüab seda nüüd iga hinna eest lihtsustada. Veelgi enam, "gnoosis" ja gnostilised spekulatsioonid olid algusest peale kirikuvõimude poolt taga kiusatud ja huk- ka mõistetud. Mis puutub müstikasse ja müstilistesse kogemustesse, siis neid on lää- ne kirikud vaid vaevu kannatanud. Võib öel-

da, et üksnes ida ortodoksne kristlus on välja arendanud ja säilitanud rikkaliku liturgilise traditsiooni ja ergutanud nii gnostilist speku- latsiooni kui ka müstilist elamust.

Kiirustan lisama, et see rahulolematust kristliku traditsiooniga ei seleta 60. aastatel tärganud kasvavat huvi okultse vastu, mis sillutas teed 70. aastate okultismibuumile. On tõsi, et mõnel juhul oli nõiakunsti ja gnostisismi provotseerival propageerimisel ka anti- tiklerikaalne eesmärk – sellistest uhketest üleskutsetest võib välja lugeda kiriku poolt tagakiusatute teatavat kättemaksu. Need on aga siiski üksikjuhud. Hoopis üldisem nähtus on kristliku traditsiooni kõrvaleheitmine eel- datavalt avarama ja tõhusama meetodi nimel, mis saavutaks ühe hoobiga nii individuaalse kui ka kollektiivse *renovatio*.¹ Isegi kui tao- lised ideed on leidnud naiivse, võib-olla kent- sakagi väljenduse, püsib alati vaikne veendumus, et nüüdiselu kaosest ja mõttetusest leidub väljapääs ning et see väljapääs peitub pühendumises vanadesse auväärt sala- dustesse ja järelikult ka nende ilmutuses. Okultismihullust seletab eeskätt just *perso- naalse* pühendumise veetlus. On üldtuntud fakt, et kristlus heitis kõrvale müsteeriumi- usundile iseloomuliku salajase initsiaatsioo- ni.² Kristlik "müsteerium" avanes kõigile, seda "kuulutati avalikult" ning gnostikuid kiusati taga just nende initsiaatorsete salarii- tuste tõttu. Tänapäeva okultismibuumis on "initsiaatsioonil" (mõistku siis asjaosaline seda terminit kuidas tahes) täiesti põhjanev funktsioon: see omistab adeptile uue staatuse, ta tunneb, et on mingil moel "väljavalitu", esile tõstetud anonüümsest ning üksildasest rahvamassist. Pealegi on enamikus okultistli- kes ringkondades initsiaatsioonil ka üleisiku- line funktsioon, sest igalt uuel adeptilt oodatakse temapoolset panust maailma *reno- vatio* heaks.

Selline lootus ilmneb selgelt looduse sakraalsuse taasavastamise püüdes. Tseremo-

1 Nagu Theodore Roszak ja Harvey Cox on osutanud, on kogu noortekultuur (kontrakultuur) orienteeritud radikaalsele, "eksistentsiaalsele" *renovatio* 'le. Sel nähtusel on Euroopa ajaloos suhteliselt hilised eelkäijad. Mõned kaasaja noorsooliikumiste eripärased jooned iseloomustavad ka tuntud saksa noorsooliikumist *Wandervögel* enne I maailmasõda. Vt Nathan Adler, *Ritual, Release and Orientation*, rmt-s: Irving I. Zaresky, Mark P. Leone, *Religious Movements in Contemporary America*, lk 288–289.

2 Vt M. Eliade, *Birth and Rebirth: Meanings of Initiation in Human Culture*. New York, 1958; kordustrükk pealkirjaga "Rites and Symbols of Initiation" (New York, 1965, lk 115 jj).

niaalse alastuse ja rituaalse seksuaalvahekorra olulisust ei saa tõlgendada üksnes ihara kalduvusega.

Hiljutine seksuaalrevolutsioon on sellised teeskluje ja maskeraadi vormid iganenuks kuulutanud. Rituaalse alastuse ja orgiastiliste tavade eesmärgiks on pigem seksuaalsuse sakramentaalse väärtuse taasavastamine. Võib kõnelda ebateadlikust nostalgias muinasloolise ja paradiisliku eksistentsi järele, kus puuduvad keelud ja tabud. Peab märkima, et vabaduse mõiste kuulub okultistlike ringkondades enamasti ühe osana süsteemi, mis hõlmab ideid kosmilisest *renovatio*'st, religioosest universalismist (mis tähendab põhiliselt orientaalsete traditsioonide taasavastamist) ja vaimsest kasvamisest pühendumise kaudu (mis muidugi jätkub ka teispoelses elus). Ühesõnaga, kõik need okultistlikud rühmad on kas teadlikult või ebateadlikult seotud sellega, mida ma nimetaksin inimese elulaadi optimistlikuks väärtustamiseks.

Veel üks vaade esoterismile: René Guénon

Sellist naiivset optimismi võidakse kritiseerida (ja ongi kritiseeritud) mitmest vaatepunktist. Ratsionalistlikest vaadetest (nagu näiteks see, mis näeb okultismi taassünnis teatavat pop-religiooni vormi) tähenduslikum on nüüdisaja esoterismi tähtsaima esindaja René Guénoni radikaalne eitus. Guénon sündis 1886. a katoliiklikus perekonnas. Huvi okultismi vastu tekkis tal noores eas, ent pärast mitmetesse Pariisi salaseltsidesse initsieerumist loobus ta neist ja otsustas järgida orientaalset traditsiooni. 1912. a sai temast muhameedlane ja 1930. a asus ta Egiptusesse, kus veetis ülejäänud elupäevad kuni surmani 1951. a. Kui René Guénon oleks saanud olla tunnistajaks praegusaegsele okultismibuumile, oleks ta kindlasti kirjutanud märksa hävitavama raamatu kui tema "Le Théosophisme: Histoire d'une pseudo-religion" (1921). Selles targas ja sädeleva sulega kirju-

tatud raamatus paljastas Guénon kõik nn okultsed või esoteerilised rühmad alates madame Blavatsky Teosoofiaseltsi ja Papusega ning lõpetades paljude neospiritistlike või pseudo-roosiristlaste loožidega. Pidades end tõeliselt pühendatuks ja kõneldes tõelise esoteerilise traditsiooni nimel eitas Guénon nii kaasaja lääne nn okultismi autentsust kui ka mistahes lääne indiviidi suutlikkust kontakteeruda mõne tõelise esoteerilise organisatsiooniga. Guénoni arvates oli vaid üks vabamüürluse haru säilitanud üht-teist traditsioonilisest süsteemist, kuid ta lisis, et enamik selle looži liikmeist ei tea taolisest pärandist midagi. Niisiis ei väsinud Guénon oma paljudes raamatutes ja artiklites kunagi väitmast, et ehtsad esoteerilised traditsioonid püsivad siiani üksnes idas. Pealegi osutas ta sellele, et igasugune katse tegelda ükskõik millise okultse kunstiga kujutab endast nüüdisinimese jaoks tõsist vaimset ning füüsilistki riski.

Loomulikult on siinkohal võimatu teha kokkuvõtet Guénoni enda doktriinist.¹ Meie tarbeks piisab, kui ütleme, et ta heidab kõhklematult kõrvale üldise optimismi ning personaalse ja kosmilise *renovatio* lootuse, mis tundub olevat taasvirgunud okultismile eriomane. Juba oma teostes "Orient et Occident" ja "La Crise du monde moderne", mis ilmusid vastavalt 1924. ja 1927. a, kuulutas Guénon läänemaailma paratamatult langust ning lõppu. India traditsioonilisi termineid kasutades väitis ta, et läheneme kiiresti *Kaliyuga* viimasele faasile, kosmilise tsükli lõpule. Guénoni arvates ei ole selle protsessi muutmiseks ega kasvõi aeglustamiseks mitte midagi võimalik ette võtta. Järelikult ei ole kosmilisele ega sotsiaalsele *renovatio* le mingisugust lootust. Uus tsükkel algab alles pärast praeguse totaalset hävingut. Mis puutub indiviidi, siis uskus Guénon, et mõne idas säiliva initsiaatorse keskusega ühendusse astumise võimalus on küll põhimõtteliselt olemas, kuid et väljavaated kontakteeruda on väga piiratud.

Veel olulisem (ja uute okultistlike liikumiste ideele radikaalselt vasturääkiv) on see,

1 Kiirustame lisama, et see doktriin on märksa rangem ja veenvam kui 19.–20. sajandi okultistlikud ja hermeetilised teooriad. Sisesejuhatuseks vt Lucien Méroz, René Guénon ou la sagesse initiatique, lk 59 jj. Vt ka Jean Biès, Littérature française et pensée hindoue, lk 328 jj ning bibliograafia lk 661–662.

et Guénon eitas inimisiksuse privileeeritud seisundit. Ta väidab, et inimene "kujutab endast üksnes tõelise olemise mööduvat ning juhuslikku manifestatsiooni. ...Inimisiksusel... pole totaalse olemise vormide piiramatust hierarhias privileeeritud "omaette" kohta, talle seal kuuluv asend pole vähimalgi määral teistest tähtsam".¹

Oma eluajal ei olnud René Guénon kuigi populaarne autor. Tal oli küll fanaatilisi austajaid, ent mitte eriti palju. Alles pärast surma ning eriti viimase 10–20 aasta jooksul on tema raamatuid taasrükkidena ja uustõlgetena avaldatud ja seega tema ideid laiemalt tutvustatud. Tegemist on üsna kummalise fenomeniga, sest Guénon esindab ju pessimistlikku maailmavaadet ja kuulutab maailma peatset lõppemist katastroofiga. On tõsi, et mõned ta õpilased ei pane praeguse ajaloo tsükli lõpule ülearu rõhku ning püüavad arendada tema arusaamu esoteerilise traditsiooni funktsioneerimisest erinevates kultuurides.² Võib ka lisada, et suurem osa ta järgijast on pöördunud islami usku või uurivad indo-tiibeti traditsiooni.

Nii oleme üsna paradoksaalse situatsiooni tunnistajaks: ühelt poolt okultismibuum, midagi "pop"-religiooni taolist, mis on eriti iseloomulik Ameerika noortekultuurile, kuulutades Veevalaja-järgse ajastu suurt uuenemist, ja teiselt poolt tagasihoidlikum, ent üha kasvav traditsioonilise esoterismi

avastamine ja tunnustamine näiteks René Guénoni poolt ümberformuleeritud kujul, kus heidetakse kõrvale optimistlik lootus kosmilisele ja ajaloolisele uuenemisele ilma nüüdismaailma kokkuvarisemiseta. Need on kaks põhjalikult vastanduvat tendentsi. On teatavaid märke guénonlike doktriinide pessimistliku väljavaate leevendamispüüdest, kuid selle tulemuslikkuse üle on veel vara otsustada.

Usundiloolane peab vastu seisma lähituleviku ennustamise kiusatusele, antud juhul kiusatusele ennustada, kuidas need kaks vastandlikku arusaama okultsest traditsioonist edasi arenevad. Võiksime vähemalt katsuda võrrelda kaasaegset olukorda 19. sajandi ja 20. sajandi alguse omaga, mil, nagu nägime, kirjanikud ja kunstnikud samuti okultsest huvitusid. Tänapäeva kunstiline ja kirjanduslik mõte on aga liiga keeruline nii laiahaardelise üldistuse tegemiseks. *Fantaasia* ja fantastilise järele on (eriti ulmekirjanduses) küll nõudmine, ent siiani ei tunne me nende lähedast seost erinevate okultsete traditsioonidega. Hesse romaani "Teekond itta" (1951) põrandaalune populaarsus 50. aastatel oli eelmärgu okultismi taaselustumisele 60. aastate lõpul. Kuid kes seletaks meile "Rosemary lapse" ja "2001" hämmastavat menu? Oskan vaid küsida.

Inglise keelest tõlkinud Mai Tiits

1 R. Guénon, *La Métaphysique orientale*. Paris, 1937, lk 12 jj.

2 Vt *inter alia*, Frithjof Schuoni, Marco Pallise, Titus Burckhardti jt esseid rmt-s: *The Sword of Gnosis: Metaphysics, Cosmology, Tradition, Symbolism*. Ed Jacob Needleman, Baltimore, 1974.

ANDRES ADAMSON

MÜÜDI SÜND II

(1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis aastail 1940–1950)

Legend riigitegelaste ja ajaloolaste tööluses aastail 1945–1949

1944. aasta sügise jooksul vallutas Punaarmee taas kogu Eesti ja sõjategevuse lõppedes läks elu tasapisi rahulikumatele rööbastele. Uutes oludes sagesid sõnavõttud 1940. aasta sündmuste teemadel. Ilmselt olid olud Eestis oodatust keerulisemad, sest vallutusõiguse deklareerimisest loobuti. 1944.–46. aastal püüti elu hoida ka teatud autonoomia-illusiooni. Seniste tegevpoliitike kõrval hakkasid aina rohkem sõna saama ühiskonnateadlased.

ENSV riigikontrolli rahvakomissar 1940–41, hilisem marksistlik filosoof A. Uibo avaldas ajakirjas "Loõming" artikli "Eesti NSV 5. aastapäev", milles kirjutas, et ehkki 1939. a langes Baltimaade kohale "haakristi vari", jätkas eesti kodanlus oma neutraliteedi "farsisi", "triivides hädaohtliku kiirusega fašistliku kuristiku poole". Nõukogude Liidu välispoliitika tõi olukorda lahenduse. Nõukogude baaside rajamisega Eestis käis kaasas "määratu suur meeelolude aktiivsuse tõus". Kohkunud eesti kodanlus hakkas sõlmitud lepingut saboteerima, tegema poolavalikult ettevalmistusi baasidele kallaletungimiseks. Nõukogude Liit nõudis lepingu täitmist ja tõi Eestisse uued Punaarmee kontingendid. "Nüüd katkes töörahva kannatus. Hoolimata karmist koosolekute keelust puhkesid 21. juunil 1940. a võimsad meelevaldused kogu meie maal. Sajad tuhanded töötava rahva liikmed nõudsid kodanliku sõjaprovokaatorite valitsuse ametist lahkumist ning uue, tõelise rahvavalitsuse loomist. Kodanlus ei julgenud kasutada relvi töötava rahva meelevalduse mahasurumiseks. Meie maal viibivad Punaarmee osad sisendasid julgust tööliklassile, nad võtsid oma siinolekuga julguse kodanlusest. Ja kodanlus kapituleerus".¹

A. Uibo avaldas ka artikli "21. juuni 1940 – ajaloolise tähtsusega pöördepunkt eesti töö-

rahva elus", milles kinnitas, et "1940. aasta juunipööre kasvas välja seaduspäraselt ja möödapääsmatult kodanliku Eesti majanduslikust, poliitilisest ja kultuurilisest tegelikkusest". Eesti valitsus olevat teinud ettevalmistusi baaside vastu, see tinginudki 21. juunil stiihilised meelevaldused.² Siit võiks siis järeldada, et ei Punaarmeel ega EKP-l polnud sündmustes mingit osa. Võrreldes 1944. aastal esitatutega näivad sellised seisukohad veidi ootamatud.

Ajakirjanduses ilmus 1945.–50. aastail terve rida lühemaid kirjutisi, mis reeglina ei lisanud midagi uut, piirdudes vaid konstateerimisega, et jah, toimus juunipööre ja kehtestati nõukogude võim. Juba 1945. a ilmus siiski ka üks ulatuslikum töö – kogumik "Viis aastat Nõukogude Eestit".

Kogumiku tähelepandevaaim kirjutis on J. Vareselt – "Mida tõi nõukogude võim eesti rahvale". Tsiteerime: "Kodanlike poliitiliste rühmituste juhid ja endised valitsuse juhid kutsuti 18. juunil president Pätsi juurde "isamaad päästma" (see täh. – klikivõimu päästma!), et rahva seljataga saatuslikke otsuseid teha. Taheti moodustada valitsus uutest, mitte vähem mustadest meestest – Rei, Laamani ja teiste tuntud tuusade näol – kes oleksid jätkanud klikki poliitikat. Aimates säärase septsuste ohtu, kõvendas eesti töörahvas ja fašismivastane intelligents valvsust ning võitlust, organiseerides salajasi koosolekuid ja koondades oma ridu. Rahva kannatus oli katkemas. Klikikavatsuste nurjaajamiseks ja uue õnnetuse ärahoidmiseks tulid 21. juunil rahvahulgad meelevalduseks tänavaiile, nõudes reaktioonilise fašismimeelse valitsuse asendamist rahvavalitsusega, kes kajastaks eesti rahva huvisid. Demonstratsioonid, koosolekud ja miitingud väljendasid üksmeelselt masside meeelolu, mille surve tagurlik valitsus oli sunnitud lahkuma ja andma võimu uuele valitsusele, mille moodustamine töölisorganisatsioonide ja intelligentsi esin-

dajate usaldusel ja valitsusele pealekäimisel tehti ülesandeks nende ridade autorile, kes ka kohe 21. juunil asus koostama rahvalitsust ja juba õhtuks esitas selle koosseisu president K. Pätsile ametissemääramiseks ja kinnitamiseks... Juba ainuüksi Punaarmee Eestis viibimise aitas palju kaasa töörahvale, soodustades kiiresti võitu ja hoides ära reaktiooniliste kihtide relvajõul vastuhaku. Tänu meeli meenutame ÜK(b)P KK sekretäri sm. Ždanovi heatahtlikku osavõttu eesti töörahva saatuse kujundamisest.³

Niisiis tõi J. Vares juunipöörde seletusse mitte uut moment. Tekstist järeldub, et valitsuse moodustamine tehti talle ülesandeks 21. juuni demonstratsiooni ajal või kohe pärast seda. Tegelikult pandi valitsus kokku juba 20. juuni õhtuks Nõukogude saatkonnas, kusjuures Varesel enesel polnud selle koosseisu osas peaaegu mingit sõnaõigust.⁴ Muidugi, juunipöörde vajas konkreetseid tegelasi ja kuna K. Säre oli välja langenud, tuli sündmuste keskmesse nihutada uued nimed. Tähelepanu väärib veel, et J. Vares vaiks komparteiist ja rõhutas jälle A. Ždanovi osa.

1946. aastal tõusis esile uus autor, kes selle teema järgnevalt mõneks ajaks lausa monopoliseeris: Joosep Saat, hilisem akadeemik ja EKP KK Partei Ajaloo Instituudi direktor, tollal ÜK(b)P KK Kõrgema Parteikooli kuulaja ja EK(b)P KK liige. 21. juunil 1946 ilmus "Rahva Hääles" tema artikkel "21. juuni pööre Eestis 1940. aastal", kus sündmustest anti juba traditsiooniline pilt. Eesti valitsus oli Hitleriga sobingus, saboteeris Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti jne. "21. juunil 1940 kukutas eesti töörahvas, kes Eestimaa kommunistliku partei üleskutsel kogunes kõikjal üle maa suurteks meelevaldusteks, Uluotsa fašismimeelse valitsuse ja kutsus riigivõimu etteotsa dr. Johannes Varse edumeelse, rahvasõbraliku valitsuse, kes kohe asus meie riigielus teostama demokraatlikke uuendusi... Eesti töörahva võidu kindlustamisel oli otsustava tähtsusega see asjaolu, et Nõukogude Liidu vägede Eestis viibimise fakt ei lubanud eesti kodanlusel kasutada sõjariistus jõudu töörahva vastu... Eesti töörahvas oli saavutanud hiilgava võidu ja seda tänu Nõukogude Liidu rahvaste abile, suure Stalini juhtimisele. Hindamatult suure tähtsusega oli ka sm. Stalini lähima kaastöö-

lise, Leningradi bolševike juhi sm. Ždanovi praktiline nõuanne ja abi." Märkimist väärib J. Saadi teksti kohatine sõnasõnaline kokkulangevus K. Säre kõnega EK(b)P IV kongressil.

1947. aastal ilmusid esimesed tõsiteaduslikkusele pretendeerivad artiklid. Artiklis "Ülevaade saksa fašistlikust okupatsioonist Eestis"⁵ pöördus 1940. aasta juunisündmuste juurde vahepeal EK(b)P KK PAI direktori asetäitjaks edutatud J. Saat. Ta süüdistas Eesti vabariigi juhte panuse tegemises Hitlerile ja otseses saksasõbralikkuses – isegi sise poliitikas. President K. Päts loonud "Eesti aadlit", Saksamaa rahadega ostonud baltisaksa parunid mõisu kokku jne. Maa ujutati üle tuhandete salakuulajatega, "suurte Saksa väeüksuste sissetoomine Eestisse oli päevaküsimuseks... Eestis jäi aga võitjaks Nõukogude Liiduga sõprust taotlev suund. Eesti rahva võimas ülestõus 21. juunil purustas lõplikult vana reiimi ülemvõimu, õiglussetuse ja hirmuvalitsuse". Viimane lõik on sõna-sõnalt üle võetud N. Ruusi kõnest Riigivolikogu 2. koosseisu esimesel istungjärgul 21. juulil 1940. aastal.

Hilisem teeneline ajakirjanik, ajalookandidaat Daniil Rudnev avaldas pseudonüümi J. Sepp all kogumiku "Revolutsioonilise liikumise ajaloo Eestis", mille iseloomustamiseks peaks piisama järgnevast tsitaadist: "1939.–1940. a kerkis Eesti ette hädaoht saksa fašistide poolt. Seltsimees Stalin nägi läbi saksa fašismi alatud plaanid... sm. Stalini tark poliitika ajas... saksa fašistide alatud kavatsused nurja. Sm. Stalin aitas eesti rahval kukutada kodanliku kliki."⁶

Juba 1946. aastal tehti plaane "Eesti NSV ajaloo" õpiku koostamiseks. Õpiku peatoimetajaks ja peamiseks autoriks oli Hans Kruus.

23.–29. aprillini 1947 toimus ENSV TA teaduslik sessioon, mille üldkogu istungil tollane ENSV välisminister ja ENSV TA president Hans Kruus tegi ettekande "Kodanliku Eesti diktatuurvõimu välispoliitika seoses Teise maailmasõja sõlme arenemisega 1939.–1940. a." (ilmus trükis 1948). Ettekanne võib vaadelda eeltööna õpikule. Muuhulgas iseloomustas H. Kruus 1939. a sügisel moodustatud J. Uluotsa valitsuse liikmeid: Uluots – "poliitiline kupeldaja", Nikolai

Reek – "hitlerismi pooldaja", Ants Piip – "oli juba pikemat aega nosimas päris kenakesi sissetulekuid ka saksa kapitalist, olles Scheeli kaubakontori nõunikuks ja Tartu Panga nõukogu esimeheks ning rea saksa firmade juriidiliseks nõuandjaks ja volinikuks". Sakslaste repatrieerumise aegu teinud kindral Laidoner ja välisminister Piip demonstratiivseid žeste: esimene korraldas lahkuvaile saksa rahvusest ohvitseridele banketi, teine käis lahkujaid laevale saatmas. Järgnevad täiendavad faktid: majandusminister Leo Sepp käis Berliinis Eesti–Saksa majandussidemeid tihendamas; 13. veebruaril 1940 anti luba saksa keele, kirjanduse ja kultuuri eriprofessori loomiseks Tartu Ülikoolis, millest eelnevalt oli aastaid hoidutud; Eesti valitsus tihendas sidemeid Läti ja Leeduga Balti liidu raames; hakati välja andma ajakirja "Revue Baltique"; tööstur Joakim Puhk esitas Balti Ühendriikide loomise kava; 15.–16. juunil 1940 toimus Tallinnas Balti nädal. "Nõukogude valitsus nõudis valitsuste muutmist kõigis Balti riikides ja pidas tarvilikuks saata nende maa-aladele Punaarmee täiendavaid osi. Edasised sündmused on teada. Kui Eestis võimul olev rahvavaenulik klikk keeldus taandumast, astus tegevusse eesti revolutsiooniline töölisklass, kes oma ülestõusuga 21. juunil 1940. a. sundis lahkuma reaktiivjoonilise saksasõbraliku Uluotsa valitsuse."⁷

Varasematest autoritest erudeeritum H. Kruusi tõi käibesse hulgaliselt uut faktilist materjali, ei loonud aga uut kontseptsiooni.

Oma osa andis 1940. aasta juunisündmusete ajaloolisse seletusse ka endine J. Vares valitsuse põllutöominister, tollane ENSV kohtuminister A. Jõeäär, kellelt 21. juunil 1947 ilmus korraga kaks artiklit. Pealkirja all "Ajalooline pöördepunkt eesti rahva elus" kirjeldas ta "Rahva Hääles" sündmusi järgnevalt: Eestis tekkis 1939–1940 sisepoliitiline ummik. 21. juunil 1940 kogunes Vabaduse platsile Tallinnas 30–40 000 inimest, toimus miiting, seejärel suunduti Toompeale, sealt kõigepealt Nõukogude saatkonna juurde ja edasi Kadriorgu. Kadrioru lossi rõdule ilmunud president K. Pätsilt küsiti, kas ta vabastab viivitamatult poliitilised vangid. Eitava vastuse järel vabastasid demonstrandid ise vangid. Samal päeval kujundati uus valitsus.

"Talurahvalehes" ilmus A. Jõeääre kirjutis "Juunipöördega pani Eesti töötav rahvas aluse nõukogude võimule Eestis", milles on juttu vana võimu viimastel päevadel valitsenud õigusetusest. Kummaski A. Jõeääre artiklis pole sõnagi Punaarmee või EKP osast sündmustes. Viimast võib ehk seletada A. Jõeääre enda parteilise kuuluvusega 1940. aastal (ESTP). Juunipööre "võis eemalt vaatajale näida imena. Kuid imesid ei sünni. See, mis meil 1940. a juunis – juulis aset leidis, tõendas hiilgavalt Lenini teooriat sotsialistlikust revolutsioonist ühel eraldiõetud maal, samuti tema õpetust revolutsioonilisest situatsioonist".

1948. aastal ilmus J. Saadi brošüür "Eesti rahva võitlus EK(b)P juhtimisel nõukogude võimu kehtestamise eest", mille üks peatükke kandis pealkirja "Ajaloolised sündmused Eestis 1940. a. juunis ja juulis". Selles püüdis J. Saat sündmuste arengut Eesti sisemiste raskustega põhjendada. Brošüüris pole ühtki sõna isegi Eesti – Nõukogude vastastikuse abistamise pakist, 16. juuni noodist ega Punaarmee invasioonist järgmisel päeval.⁸

Kavandatavat ajalooõpikut valmistas ette ka Eesti ajaloo periodiseerimine 1948–49. 14. juunil 1948 pidas ülikooli õppejõud, ENSV TA Ajaloo Instituudi sektorijuhataja ajalookandidaat Artur Vassar TRÜ teaduslikul sessioonil ettekande "Eesti ajaloo periodiseerimisest", milles tõesed: "...puhkenud Teise maailmasõja tingimustes küpseb Eesti diktatuurivõimu kriis. Valitsev kildkond vaatamata abistamispakti sõlmimisele 1939. a. septembris ei toeta Nõukogude Liidu rahupoliitikat, vaid vastu töötava rahva kõige laialdasemate hulkade elulistele huvidetele tüürib pakti rikkudes sõja teele. Eesti töötava rahva aktiivse vaheleastumisega likvideeritakse see katse ja kindlustatakse rahu nõukogude korra kehtestamisega Eestis 1940. a. suvel."⁹

H. Kruusi, A. Vassari, Abe Liebmani ja Gustav Naani ühistööna avaldatud artiklis "Eesti ajaloo periodiseerimisest" ("Eesti Bolševik") iseloomustatakse sama ajaloetappi järgnevalt: "Eesti valitsev klikk tüüris fašistliku diktatuuri perioodil järjest rohkem hitlerliku Saksamaa sõiduvette ja muutus tema tööriistaks Nõukogude Liidu vastase sõja ettevalmistamises. Tööraha võitlust fašismi ja reaktsiooni vastu, vabaduse ja rahu eest, juh-

tis põrandaalune EKP, kasutades edukalt ühisrindede ja rahvarinde taktikat. Rahva rahulolematuse ühiskonnaelulise fašiseerimise mitmekesiste nähtustega kasvas üha rohkem. 1940. a. juunipöördega vabastas eesti rahvas oma maa alandavast sõltuvusest imperialistlikest suurriikidest ja asendas näilise iseseisvuse tõelise iseseisvusega.¹⁰

1949. aastal ilmus ka tollase EK(b)P KK Vabariikliku Parteikooli kateedrijuhataja A. Liebmani artikkel "Revolutsioonilised sündmused Eestis 1940. aasta suvel", mis on ilmselt aluseks olnud paljudele hilisematele töödele. A. Liebman alustas Lenini teoreetilise seisukohaga revolutsiooni võimalikkusest ühel eraldivõetud maal ja Stalini järeldusega, et seoses Nõukogude Liidu tugevuse ja tema rahvusvahelise autoriteedi kasvuga on "täiesti võimalik "rahulik" arenemise tee mõnede kapitalistlike maade jaoks, kelle kapitalistid "ebasoodsa" rahvusvahelise olukorra tõttu peavad otstarbekohaseks proletariaadile "vabatahtlikult" tõsisid järeleandmisi teha". 1940. aasta revolutsioon Eestis olevat olnud selle ennustuse eredaks tõestuseks.

A. Liebman iseloomustab olukorda Eestis juunipöörde eel järgmiste märksõnadega: tööstuse allakäik, sõltuvus tooraine sisseveost, agrariseerumine, talupoegade laostumine, väliskapitali sissetung. Teise maailmasõja negatiivsed mõjud, "vaikiv olek", Kaitseliidu kohustuslikuks muutmine paljude ametikohtade jaoks, hariduspoliitika näitena "kirikutegelase" Johan Kõpu nimetamine Tartu Ülikooli rektoriks. Täieliku hävingu hoidnud ära vaid leping Nõukogude Liiduga. Kirjeldatakse paatoslikult, ent pealiskaudselt 20. juuni koosolekut Tallinna Töölisvõimlas, 21. juuni demonstratsiooni ja poliitvangide vabastamist. Kõik olevat toimunud EKP juhtimisel, Punaarmee ei sekknud. 1948. aastal surnud A. Ždanovit nimetatud ei ole.¹¹

1940. aasta juunisündmused sotsialistliku revolutsiooni teooria valguses 1950. aastal

1950. aasta märtsis toimunud EK(b)P KK VIII pleenum vapustas sotsialistliku revolutsiooni müüti.

Pleenumil vahetati välja kogu EKP – ENSV juhtkond ja alustati nõiajahti "koodanlike natsionalistide" vastu, kelle kilda sattusid mitmed müüdi loojad ja tegelased (H. Kruus, N. Andresen, A. Jõeäär, H. Allik jt).

Seoses koodanlike natsionalistide paljastamisega ja ENSV 10. aastapäeva lähenemisega ilmus 1950. aastal küllaltki palju juunipöördele pühendatud kirjutisi. Ajakirja "Eesti Bolševik" 12. numbris avaldati artikkel "Ainult tänu Nõukogude Liidule vabanes eesti töörahvas kapitalismi ikkest". Anonüümne autor kinnitab, et jutud revolutsiooni importimisest Eestisse on laim. Nõukogude võim kehtestati Eestis kompartei juhitud eesti töörahva pikaajalise võitluse tulemusena. Võit saavutati võrdlemisi kergelt tänu sellele, et NSV Liidu välispoliitika tulemusena oli tekkinud äärmiselt soodus olukord. Punaarmee viibimine Eestis hoidis ära interventsiiooni ja verevalamise. "21. juunil 1940 korraldasid Tallinna töölisel kommunistliku partei üleskutsel määratu suure meeleavalduse, nad nõudsid valitsuse vahetust ja sellise valitsuse loomist, kes oleks kindlustanud sõpruse ja tiheda liidu NSV Liiduga ja demokraatlikud reformid." Uus valitsus moodustatigi, "ent sellised valitsuse liikmed nagu Kruus ja Andresen olid ebakindlad liitlased... sest nad olid palju aastaid võidelnud Nõukogudema vastu... olnud inglise-ameerika imperialismi agentideks... koodanlusel aidanud töötajaid ekspluateerida".¹²

"Eesti Bolševiku" järgmises numbris ilmus uue EK(B)P KK I sekretäri I. Käbini kirjutus "10 aastat Nõukogude Eestit". Selles öeldi, et Eesti juhid sõlmisid Nõukogude Liiduga pakti "südan kõvaks tehes", kuid ei jätnud lootust "anda maa saksa okupatsiooni alla". Koos Läti ja Leeduga peeti salajasi läbirääkimisi Saksamaaga. Nõukogude Liit esitas seepeale ultimatiivsed nõudmised lepingust kinnipidamiseks. See "avas Eesti töörahva silmad", tõusis võimas protestilaine, mida juhtis põrandaalune kompartei. 21. juunil kõigis suuremates keskustes toimunud suurte demonstratsioonide survel pidi J. Uluotsa valitsus erru minema.¹³

Samas numbris avaldati J. Saadi ja A. Liebmani panegüürika "Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei – Eesti töörahva

avangard võitluses nõukogude võimu eest Eestis", mis nii sisult kui sõnastuselt kordab A. Liebmani varasemaid töid. Uue momendina on juttu EKP põrandaalusest konverentsist 1940. aasta aprillis, mis võtnud kodanluse võimu kukutamiseks vastu "konkreetsed otsused".¹⁴

Ikka samas ajakirja numbris kirjutas TPI õppejõud, õigusteadlane Boris Levin oma artiklis "Nõukogude ehitustöö Eestis 1940.–1941. aastal" J. Varese valitsuse kohta: "Riigivõim, mida teostas sel ajal uus Eesti rahvalitsus, oli oma klassiolemuselt proletariaadi diktatuuri funktsioone täitev võim. Selle võimu klassiolemus ei muutunud tema tegevuse poliitiliste vormide teatud iseärasuste tõttu."¹⁵ Seega formuleeris B. Levin 1950. aastal esmakordselt seisukoha, mis jäi pikaks ajaks püsima: **juunipööre oli algusest peale sotsialistlik revolutsioon koos proletariaadi diktatuuriga**. Idee meeldis ja võeti kasutusele, müüdi loogiline areng viis niikuinii samas suunas. Juba 21. juuli ajalehtedes ilmus I. Käbini ENSV Ülemnõukogu juubeliistungjärgul peetud kõne "10 aastat Eesti Nõukogude Sotsialistlikku Vabariiki", milles ta nimetas ta J. Varese valitsust "ajutiseks demokraatlikuks valitsuseks", andes sellega mõista, et see oli algusest peale planeeritud lühiajalisena.

Pärast VIII pleenumit oli töö "Eesti NSV ajaloo õpiku" kallal soikunud. Käsikiri leiti olevat kõlbmatu, süüdistati Hans Kruusi, Richard Kleisi jt "kodanlikke natsionaliste" ning otsustati alustada otsast peale. 18.–19. septembril 1950 EK(b)P KK PAI ruumes toimunud nõupidamisel arutati läbi õpiku ülesehitus ja määrati kindlaks autorid. XII peatüki pealkirjaks sai "1940. a sotsialistlik revolutsioon Eestis", autoriks määrati Viktor Maamägi.

14. oktoobril 1950 arutati ENSV TA Ajaloo Instituudis V. Maamäe tööd. Autor nõustus märkustega ja ilmselt viis muudatusettepanekud oma käsikirja sisse, sest hiljem talle pretensioon polnud. "Eesti NSV ajaloo õpiku" makett avaldati 1951. aastal ajakirjas "Eesti Bolševik", seejärel omaette trükisena. Maketis oli XII peatükk saanud uue pealkirja "Nõukogude võimu taaskohetamine Eestis. Sotsialistliku ülesehitustöö esimesed sammud". Peatüki 1. pa-

ragrahv kandis nimetust "NSV Liidu võitlus "idarinde" loomise eest. Revolutsioonilise sihtsiiooni tekkimine Eestis". Selles räägitakse, kuidas NSV Liit pärast Teise maailmasõja algust asus looma "idarinnet" Balti merest Musta mereni. Balti riigid olid sunnitud sõlmima NSV Liiduga paktid ja laskma oma territooriumile Nõukogude garnisonid, kuid rikkusid sõlmitud lepinguid, rajades sõjalise Balti liidu, töötades välja nõukogudevastase sõja plaane jne. Talvesõja ajal valmistusid Balti riigid kallaletungiks NSV Liidule koos Suurbritannia ja Prantsusmaaga. Samaaegselt valmistati sõjaks ka Saksamaa pool.

Teised süüdistused on juba traditsioonilised ja pöörde ettevalmistajana nimetatakse EKP-d.

2. paragrahv kandis pealkirja "Fašistliku sõjaprovokaatorite valitsuse kukutamine, Eesti proletariaadi revolutsiooniline väljaastumine 21. juunil 1940", kus on muuhulgas loetletud ka nõukogude võimu võidu põhjused Eestis:

1. eeskujuna NSV Liidu näol; nõukogude võimu olemasolu Eestis 1917–1919;

2. NSV Liidu abi; Punaarmee hoidis ära interventsiooni; Ždanovi panus;

3. proletariaadi teadlikkus;

4. EKP juhtiv roll.¹⁶

Õpik ilmus 1952. aastal G. Naani toimetusel. Et aga vastava peatüki käsikiri valmis V. Maamäel juba 1950. aasta lõpus ja sellesse hiljem erilisi muudatusi ei tehtud, võib väita, et müüt 1940. aasta revolutsioonist sai oma kuju 1950. aastal. Hiljem müüti ainult kohendati. Näiteks kujunes seisukoht, et J. Varese valitsus tekkis siiski fašismivastase rahvarinde valitsusena ja kasvas iseeneslikult üle töölisklassi diktatuuri valitsuseks. Revolutsioon oli selle seisukoha järgi kaheetapiline, mis võimaldas veenvamalt näidata selle läbiviimist eestlaste endi poolt. Sellele teooriale oli tugev tuge leida, sest eriti uue võimu esimestel nädalatel, mil püüsid lootused omariikluse säilimisele, polnudki J. Varese valitsuse baas nii ahtake, kui praegu näha sooviksime. Isegi Eesti välissaadikud jäid uuele valitsusele esialgu lojaalseks. President K. Pätsi osa asjade sellises käigus oli muidugi märkimisväärne. Sellest teooriast siiski loobuti ning kõigi vaidluste ja arutluste kokkuvõttena ilmus 1980. aastal Olaf Kuuli raamat

"Revolutsioon Eestis 1940", mis kordab 1950. aastaks väljakujunenud müüti.

On arvatud, et kontseptsioon sotsialistlikust revolutsioonist Eestis sündis Moskvas ja siin anti sellele vaid faktiline kuju. Allakirjutanu ei saa seda 1940.–50. aastate kohta kinnitada. Küll on õige, et juba 1950. aastail tegid kõik õpikud ja üldkäsitlused läbi Moskva teadlaste ja ideoloogide ekspertiisi. See-tõttu ei saa sellist suunamist täielikult välistada ka 1940. aastail. Dokumentaalseid tõendeid ei pruugi säilinud olla ja suuniseid võidi anda ka suuliselt. Müüt pidi igal juhul vastama marksistlik-leninlikule revolutsiooniteooriale, st revolutsioonile pidi eelnema revolutsiooniline situatsioon, millel pidi olema kindlad põhjused, revolutsiooni pidi (vähemalt varjatultki) juhtima kompartei, kes kehtestas proletariaadi diktatuuri jne. See skeem oli kõigile kohustuslik, omalooming oli lubatud ainult skeemi raames periodiseerides, revolutsiooni etappide või J. Varesel valitsuse klassiolemuse üle vaieldes. Ajaloo fakte ja mälestusi kasutati vaid müüdi illustreerimiseks.

Kasutatud kirjandus

- ¹"Looming" 1945, nr 7/8, lk 650–651.
- ²"Eesti Bolševik" 1945, nr 11/12, lk 497–499.
- ³Viis aastat Nõukogude Eestit. Tln, 1945, lk 49–51.
- ⁴Vt J. Ant, Valitsus varjust. "Edasi" 1989, 11. okt. Vt ka: O. Kuuli, E. Lõbu, Eesti 1939–40. Fakte, probleeme, meenutusi. Tln, 1989, lk 66. Nendest kirjutistest ilmneb, et J. Varesel lubati valida oma valitsusse vaid haridusminister (J. Semper J. Nuudi asemel) ja võib-olla ka enda asetäitja (H. Kruus).
- ⁵Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tln, 1947, lk 39–41.
- ⁶J. Sepp, Revolutsioonilise liikumise ajaloost Eestis. Tln 1947, lk 145.
- ⁷Eesti NSV TA teaduslik sessioon, 23.–29. aprill 1947. a. A. Üldkogu istungid. Trt, 1948, lk 246–252.
- ⁸J. Saat, Eesti rahva võitlus EK(b)P juhtimisel nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Tln, 1948, lk 45–48.
- ⁹ETA TKA, f 22, n 3, s 40, l 25–26.
- ¹⁰"Eesti Bolševik" 1948, nr 17, lk 57.
- ¹¹"Eesti Bolševik" 1949, nr 12, lk 41–55.
- ¹²"Eesti Bolševik" 1950, nr 12, lk 23–32.
- ¹³"Eesti Bolševik" 1950, nr 13, lk 9.
- ¹⁴Samas, lk 39–40.
- ¹⁵Samas, lk 67.
- ¹⁶"Eesti Bolševik" 1951, nr 8, lk 40–47.

ARNOLD HINNOM

SUUR HEITLUS

Mälestusi rahvusväeosade ajast ja Vabadussõjast

Kriitiline aeg

Nagu nimetatud, pani suurvesi Petseri all meie pealetungi seisma ja viis ära Piusa silla, jättes soomusrongid Petserisse tegevusetu seisma.

Enamlased haarasid nüüd kohe algatuse endi kätte. Asutava Kogu valimised olid ukse ees. See enamlastele ei meeldinud. Nad tahtsid suure võiduga rindel vähendada Asutava Kogu kokkutuleku pidulikkust ja kindlust ning kasutada oma võitu rahva meeleolu langetamiseks.

Enamlaste väed, suurendatud Vene 11. diviisiga, alustasid pealetungi Riia-Pihkva kivitee piirkonnast, tungides kiiluna meie rinde sisse Antsla-Võru sihis. Ka Valga-Ruhja rindel tugevnes nende surve.

17. aprillil ründasid enamlased Ševeli juures 1. läti Volmari polku. Lätlased taandusid sügavale rinde taha Mustjõe paremale kaldale. Nende taandumine oli nii kiire, et nad ei jõudnud sellest naabruses olevaile meie väeosadele teatadagi. Rindesse tekkis auk, kuhu enamlased sisse tungisid ja Võru suunas edasi liikusid. Meie 2. diviisi väeosad, et endid mitte lasta sisse piirata, pidid ka taanduma. Nii jäeti maha 21. aprillil Vastse-Nursi ja Vana-Kasaritsa joon. Olukord oli täbar. Lätlased asusid kaugel Mustjõe taga ja sealt Võruni oli rindes lünk. Ainsaks kaitseks oli siin raudteel Soomusrong nr. 1, sõites raudteel vahetpidamatult edasi-tagasi ja hoides enamlasti raudteest eemal.

Taandumine oli 2. diviisi jalaväeosade meeleolu tublisti langetanud. Siin asusid ltn. O. Sternbecki juhatusel kaitsepataljonid, kes ümber ristiti 8. polguks. Nagu vastukaaluks, polnud ka enamlaste pool meeleolu hea. Ülejooksikuid hakkas ilmuma, kelle hulgas ei puudunud ka ohvitserid. Nii tuli Võru all Soomusrong nr. 1-le üle enamlaste patareid ülem al. polk. Troitski. Ta avas kohe oma patareile ja enamlaste asukohtade rongi

suurtükkidest tule ja hävitas need. Ta polnud ka meie rongi püüdnudki tabada. See oli iseenesest suur võit. Al. polk. Troitski jäigi rongile teenima ja sai selle patareiuülemaks. Talle anti ka Vabadusrist. Nõukogude okupatsiooniga võeti ta NKVD poolt kinni.

Ülemjuhataja nõudis Soomusrongide divisjonilt ja 2. diviisilt kategooriliselt Võru läbimurde likvideerimist. Peaülesanne jäi Soomusrongide divisjonile.

Enamlased olid kiiluna sisse tunginud. Koiva jõest mööda Mustjõe kuni Kõrgepalu mõisani olime neile külje peal. Enamlased pidasid siit pealetungi nähtavasti võimatuks, sest nii Koiva kui ka Mustjõe olid peaaegu kilomeetri laiuselt üle kallaste. Üle selle vetevälja viis ainult kaks silda: Mustjõe kitsarööpmelise raudtee sild ja Mõniste ning Suru mõisa vaheline sild Valga-Võru maanteel. Need sillad olid ainsad teed, kust kaudu võis enamlastele ligi pääseda. Ja siit otsustasimegi neile küljelt hoopigi anda.

Selle ülesande läbiviimiseks oli Soomusrongide divisjonil võimalik välja panna kitsarööpmelised soomusrongid. Soomusrong nr. 3 dessant koos soome vabatahtlikeodega (umbes 50 meest, soomlased, kes olid Kalmi rügemendi lahkudes astunud Soomusrongide divisjoni teenistusse), "Kalevi Maleva", mis oli Petserist tagasi toodud, siis 2. ratsapolk, just Viljandist toodud ümberformeerimiselt, 3. polgu 4. ja 7. rood, 1. läti Volmari polk ja kapten Sarapuu kaitsepataljon. Viimased kaks asusid liinil: üks Mustjõe, teine Must- ja Koiva jõe kaldal. Operatsioonikava koostamiseks saabus Valka 2. diviisi staabiülem kapten V. Mut. 2. diviisi väeosad – vasakpoolne grupp – pidid samal ajal, 22. aprillil, pealetungi Missost alustama (1. ratsapolk, Viljandi kaitsepataljon). Mõlemad grupid pidid kohtuma Visla järve ja Vana-Laitsna juures ja Riia-Pihkva kivitee läbi lõikama. Võru alt pidid peale suruma 8. polk ja mõned kok-

kukorjatud väikesed salgad. Kava õnnestumisel oleksid enamlaste väed kotis olnud.

Kapten Mutt, vaadeldes kaardil kava, oli sellest vaimustatud. Tavaliselt flegmaatiline, muutus ta erksaks ja käega kaardil edasi-tagasi liigutades tähendas:

"Siin tõmbame kotisuu kinni, päris kinni, ja kõik need enamlaste polgud võtame vanagi!"

Eriti suuri lootusi pandi 2. ratsapolgule, sest just tema tõhusast tegevusest pidigi järgnema kotisuu kinniõmblemine. Ta ülesanne oli liikuda Strade kaudu Pihkva kiviteele enamlastele seljataha.

Kuid 2. ratsapolgu ülesanne oli eriti raske ja lõppsiht kaugel. Kahtlusele, et kas ratsapolk on suuteline seda ülesannet täitma, vastas Mutt: "Miks mitte? Edasi nad ju ikka tungivad, kui kaugele, üks seda näe. Peasi on aga edasitungimine."

Meie kava nägi ette, et üle Mustjõe raudteesilla ületame jõe. Maanteesild oli tugevama valve all. Raudteesillal oli valve nõrgem, olgugi, et ka enamlastel oli siia soomusrong signinud, aga nad ei uskunud siit jalaväe ületulekut. Meie lootsime, toetudes oma soomusrongidele, üllatusega ületada silda.

Operatsiooni päevakäsk oli õigeaegselt välja saadetud ja kõik eeltööd tehtud. Päevakäsu järgi oli üldjuhiks määratud kitsarööpmeliste soomusrongide ülema k-t. al. kapt. P. Laaman, kuid õhtul enne operatsiooni ütles Irv minule, et ta on otsustanud saata minu Laamani asemel seda operatsiooni juhatama, mis ka Laamanile teatavaks tehti.

22. aprilli ööl liikusime nii tasa kui võimalik silla juurde. Varjav mets ulatus sillani. Peatselt on kõik soomusrongid kohal, ka dessant, kuid puuduvad 3. polgu roodud. Neid oodatakse kärsitusega.

Kui arvata väeosasid nimede järgi, siis näib, nagu oleks siin olnud suurte jõududega tegemist. Tegelikult oli olukord sootuks teine.

Sarapuu kaitsepataljon oli vaid paberil, tõeliselt olid need kohalikud kaitseliitlased, kelle arv varieerus. Nad täitsid vaid valve ülesandeid. Kogu nende operatsiooni aegu ei puutunud ma nendega kokku. Neile polnud ka mingit uut ülesannet antud. Teine hädavarres oli 1. läti Volmari polk. Polguülem al. polk. J. Janson, muhe härra, lopsakate vunt-

sidega, oli nii sügavasti Vene positsioonisõja taktikasse juurdunud, et ta teisisi üldse sõda ei soovinud näha. Rindel pidi ikka olema mees mehes kinni ja üldse pidev rindejoon! Pealetungiks vajas ta tingimata varusid. Mingit pealetungi operatsiooni ei võidud talle usaldada. Siin pidas ta valvet jõekaldail, edu korral tuli tal siiski uus valvejoon sisse võtta. Ettevaatuse mõttes olid kalevlased juba ammu toodud Alakülasse ja paar roodu paigutatud Saru mõisa lätlastele toeks. Ka 2. ratsapolk oli Alakülasse paigutatud. Nad pidid siit liikuma hakkama koos kalevlastega, niipea kui löögigrupil oli õnnestunud vallutada Mõniste mõis ja seega avada liiklemiseks maanteesild. Löögigrupp koosnes soomusrongi dessandist ja soomlastest ning 3. polgu kahest roodust koos soomusrongidega.

Soomusrongiga ei tahetud esimesena üle silla minna – võib-olla on raudtee sillal lahti võetud ja pealegi rongi sõidumürin sillal võiks enamlased tähelepanelikuks teha.

Kevadine öö läheneb lõpule, ida poolt lööb juba punetama. Läbi udumine on näha esimesi päikesekiiri, kui alles jõuavad kohale roodud. Nurjunud on üleminek pimeduskatte all. Selgesti seletab silm vastaskallast, lai veeväli peegeldub ees ja üle selle jookseb musta joonena sillatamm.

Vastase pool on kõik vaikne. On haruldast vaikne kevadehommik, kaugele on kuulda iga vähemgi häälekõmin. Kuskil üle jõe kireb kikas. See on õnnelikas, tähendab mu kõrval seisev sõdur. Kõikjal valitseb pinevus. Valmistatakse üleminekuks. Patarei meeskond askeldab suurtüki juures, räägitakse sosal.

Esimesena asub teele Soomusrong nr. 3 dessant soomlastega lipn. Jürgensoni ja Wasermani, sv. ametn. Mahnke (rongi adjutant) ning soome kapteni Uski juhatusel.

Algul minnakse mööda vasakut tammiäärt, sest enamlaste sillavalvepost asub paremal pool. Esimesed mehed on jõudnud juba poole tammini, kui kõlab üksik püssipauk. Kohe alustab ka tegevust vaenlase pool kuulipilduja. Rökkavalt kostab kuulipilduja lagin hommikuvaiikusse. Meie suurtükid juhivad oma tule kuulipilduja pihta. Hommikuvaiikus on järsku täis lahingukära. Kaugele, kaugele rullub see müralaine. Dessant läheb hanereas kiirsammul edasi, nagu enne tulistamistki.

Veepinnal on näha kuulide langemist, samas lookeb dessant üle raudtee paremale. Ka sealtpoolt alustab vaenlase kuulipilduja laskmist, dessant ronib nagu madu uuesti tammi varjust välja, asub keset raudteed ning tormab joostes üle jõe. Juba kostabki hurraa ja – enamlaste kuulipilduja vaikib. Jõest ollakse õnnelikult üle.

"Ei oska kuulipildujat tarvitada," on patareimeeste otsus enamlaste kohta.

3. polgu roodud, kes ei sõandanud koos dessandiga teele asuda, lähevad nüüd ka minnekule, sest esimeste paukude kõlades olid nad vaevalt jõudnud tammil mõnikümmend meetrit edasi, kui peatusid kohe. Samas kukub üks sõdur sulpsatades vette, keegi aietab. Vette kukkunud sõdur ronib tammile ja samub teiste irvituste all edasi. Pea on roodud ka jõe ületanud. Neil on siiski mõni haavatu. Dessandid ületasid jõe kaotusteta.

Soomusrongid asuvad teele, et abistada jalaväge. Samal ajal ilmub silmapiirile ka punaste soomusrong ja rongidel on omavahel õiendusi. Põrnitsevad vastamisi nagu kuked ja siis sülgavad üksteisele tuld näkku. Enamlaste rong pöördub aurupilve välja ajades jälle tulnud teed tagasi. Nüüd on edu juba käes. Mõniste jaam on jalaväe kätte langenud, rongide jaama jõudes suunduvad nad tähtsama punkti, Mõniste mõisa peale. Ka punased on esimesest üllatusest toibunud ja katsuvad Pelja talu juures meie edasilikumist pidurdada, mis aga neil täielikult ebaõnnestub. Nad loovutavad meile siin isegi kaks kuulipildujat.

Seega on ka Mõniste mõisa saatus otsustatud, maanteesild on meie kasutada. Kalevlased võtsid mõisa kohe oma kaitse alla. 2. ratsapolk. al. polk. Luiki juhatusel asus oma ülesande kallale. Kalevlastel tuli Mõnistest edasi minna Krabi peale. Vene 3-verstasel kaardil oli märgitud klassitee Mõnistest Krabisse, kuid see tee osutus ainult väikeseks metsavaheliseks rajaks ja oli kevadel isegi jalainimesel läbimatu. Need olid vanad kaardid, milles leidus palju ebatäpsusi. Üks vana mees, kellelt tee üle teateid pärisime, seletas, et vana rahva juttude järgi olevat Rootsi kuningas Karl XII selle tee ehitanud läbi soode palkidest, kui aga palgid ära mädanesisid, muutus ka tee läbipääsematuks. See jutt võib küll tõele vastata, sest olen teisel, Valgamaal,

näinud sellist Rootsi sõjateed, mis kohati oli hästi säilinud.

See tee puudumine lõi uue olukorra. Kalevlased ei saanud seda teed kasutada, tuli leida uus suund. Enne aga kui jõuti kalevlastele uus suund kätte anda, tuli ka teisalt takistus.

Dessant ja soomlased suundusid peale Mõniste vallutamist kava kohaselt edasi Varstu küla peale. Siin asuv 13. punalätlaste kütipolk oli hea lahingumoraaliga, oli enda headel positsioonidel kindlustanud ning arvuliselt kui ka tulejõult ründavast dessandist suurem. Nad lasksid dessandi rahulikult metsast lagedale tulla ja hea tabavuse piirkonda jõudmisel võtsid selle tabava kuulipildujaning püssitule alla. Õnneks olid laskjad viletsavõitu, see võimaldas dessandil end ahelikku paisata ja seega vältida veel suuremaid kaotusi. Algas vastastikune tulistamine. Laskemoonaga ei olnud võimalik endid neil täiendada, see kahanes kiiresti. Lipnik Wasserman oli leidnud vaenlase kuulipilduja asupaiga üles, kes neid tabava tulega maa külge naelutas. Lamades ei saanud ta kuulipildujat tabada, siis hüppas ta püsti, haaras lüüs-kuulipilduja kaele ja avas tule. See liigjulgus maksis ta elu, ta langes mitmest kuulist puurituna surnult maha.

Oli ilmne, et siit ei suudeta küla vallutada, pidi tagasi tõmbuma. Aga äkki ütlesid soomlaste närvid üles ja nad pagesid, jättes kõik oma kuulipildujad lahinguväljale, millest ühe päästis Ahijärve juures vangi langenud allohvitser Liepinš. Soomlaste taandumine nakatas ka dessanti, kes jättis oma langenute laibad ja isegi mõne kuulipilduja maha ning pöördus kiiresti tagasi Mõnistesse.

3. polgu roodud pidid enamlased välja ajama Konokülalt, Ansi ja Strade talust ja siis edasi minema jooele: Pähni jõgi – Visla järv ja Rääveli. 1. läti Volmari polk pidi ka siis asuma samale jooele, roodudest paremal. Roodudest vasemale pidid kaitsele asuma 2. ratsapolk ja kalevlased.

Ühel ajal pealetungiga Varstule hakkasid ka teised rühkima oma eesmärgi poole. Ka osa kalevlasi asus teele, ehkki teist teed mööda. Kalevlaste peajõud jätsin Mõnistesse, kuni ka lätlased on jõe ületanud ja enamlaste oht lähedalt kadunud.

2. ratsapolk oli just Viljandist formeerimiselt tulnud. Polguülem ei tundnud kõiki ohvitseri. Eskadroniülemad ei olnud samuti jõudnud mehi tundma õppida ja vastupidiselt. Üks eskadron oli ilma hobusteta. Esimene tule alla sattumine on kõige kardetavam, see peaks alati mõni kerge kokkupõrge olema, et mehed hakkaksid uskuma oma võimetesse. Polgu ettevalmistus oli olnud sellise suurejoonelise läbimurde ja haardelahingu jaoks liiga nõrk – ja jõud enam kui väeti! Polkovnik Luigega enne väljaastumist kõneldes ei varjanud ma oma arvamust. Ka polguülem ei lootnud, et ta on suuteline napi paarisaja mõõgaga nii kaugele välja jõudma, kuid eks me midagi ikka korda saada, oli ta arvamine.

Olin vaevalt Mõnistest jõudnud Saru mõisa, kust oli telefoniühendus Valgaga, et staapi informeerida, kui juba Tõnson helistab ja teatab, et olukord ratsapolguga ja roodudega on enam kui kaootiline. Ratsamehed, kes hobustel olid kiiremini edasi jõudnud kui roodud, olid teel Strade peale sattunud enamlaste jõude peale.

Tekkis tulevahetus, kuid ratsamehed ei kannatanud tulistamist välja ja pöördusid ümber, sattusid paanikasse ja tormasid kabu-hirmus tagasi. Põgeneti ükskõik kuhu, ilma teed või sihti valimata. Jõudes jõeluha äärde, taheti läbi laia veevälja pääseda vaid jõe teisele kaldale. Ei hoolitud pehmest, mudasest kaldast ega millestki, muudkui edasi. Hobused vajusid pehmes mudas kõhuni ja sügavemale porri ega saanud enam paigalt liikuda. Sõdurid jätsid hobused saatuse hooleks ja põgenesid relvi ja varustust maha pildudes.

Ka osa läti sõdureid oli asunud koos ratsameestega edasi liikuma. Paanika nakatas ka neid ja nad pagesid samuti tagasi. Et lätlased tahtsid pääseda üle jõe silla kaudu, siis alles nende pagemise kaudu saidki kalevlased Mõnistes teada sündinud paanikast ja sulgesid silla. Kalevlastel oli valvepost Hüti talus lätlaste naabruses, valvepost ei märganud, et lätlased olid ilma lahinguta lahkunud, ja ootamatult ründas neid vaenlane. Kolm meest langes ja tosinu ümber langes vangi, üksikud pääsesid ja teatasid sellest õnnetusest.

Ainult soomusrongid olid kindlalt omal kohal. Ka 3. polgu roodud polnud palju tagasi tõmbunud, neid ei rünnatud, sest nad olid raudteele lähemal.

Kogu operatsioonikava oli sellega nurjunud. Koti külge ei saadud isegi alustada. Kuid meie valduses oli Mõniste: see oli ka suur saavutus. Kalevlased said nüüd uue ülesande: kaitsta iga hinna eest Mõniste sillapead.

Vaevalt oli jõutud Mõnistes väeosasid korraldada, kui enamlased alustasid rünnakut mõisa peale, võttes esmalt mõisa ägeda suurtüki- ja kuulipildujatule alla, ning nende ahelikud lähenesid metsa kaitse all, mets ulatus mõisa majadeni. Kalevlastel õnnestus nad tagasi lüua, sest mõisahooned ja kivialad võimaldasid meile head kaitset. Esimene rünnak tagasi löödud, arvasime, et enamlased oma kavatsustest loobuvad. Aga me eksisime. Õhtul kella kaheksa ajal kordus uus rünnak kogu rindel, mis aga samuti jäi tagajärjetuks.

Kardetavaim lõik oli paremal küljel, kus asusid 3. polgu roodud ja osa lätlasti, kuid seni oli seal kõik vaikne olnud.

Meie operatiiv asus väikeses Saru karjamõisas. Ka kapten Laaman oli seal, meie kasutada oli kaks tuba, ühes telefonid ja meie, teises käskjalad. Käinud veel läbi kogu rinde, pöördusin Saru mõisa. Eestoas komistan sõna tõsisel mõttes meeste otsa. Tuba valgustades märkan, et see on puupüsti sõdureid täis. Ei hakka juurdlema, mis mehed need on. Arvan vaid, et on varuks siia saadetud. Astun teise tuppa ja küsin Laamanilt, mis mehed need seal eestoas on, kas Valgast on abiväed juba kohal? Laaman vastab, et Valgast pole kedagi tulnud, seal on ju käskjalad.

Käskjalgadeks liiga palju, vaatame järele.

"Kes te olete ja mis te siin teete?"

"Oleme kolmanda polgu mehi," vastab üks poolpahaselt. Need on siis eeslinnilt putkanud mehed, taipame. See ootamatus on üllatav. Siis on kalevlaste parem tiib lahtine! Meie valduses pole rohkem kui Mõniste mõis ja jaam!

"Kust te siis siia saite? Kelle loal te siin olete? Kes on teie ülemus?"

Vastust ei järgne. Keegi pomiseb nurgast:

"Katsu ise seal põrgus olla ja veel öösi!"

"Taga paremaks läheb! Te pole ühtegi enamlast veel näinudki! Kes on teie ülem? Silmapilk rivistuda!"

"Meil on siin üks ohvitser ka," kohmab jälle keegi.

"Kus ta siis on? Kes ta on?"

Vastust ei järgne, aga mehed on kiiresti rivis ja jõuk hakkab sammuma Mõniste poole, kus peavad endid esitlema "Kalevi Maleva" ülemale.

Telefoni kaudu teatan pealik Tiefile abi-väe saabumisest ja et nende parem tiib on lahtine. Palun mehed vastu võtta, üle lugeda ning paigutada paremale tiivale tagasi.

Mõnistesse jõudes oli jõuk tublisti suurenenud. Kõik need jõud allutati "Kalevi Maleva" pealikule, et tegevusse ühtlust tuua. Siiski osa roodu mehi oli püsinud oma kohtadel, olgugi et nad olid tagasi tõmbunud Mõniste külje alla, mis küll oli ka vajalik.

Järgmine päev – 23. aprill, Asutava Kogu kokkutuleku päev – algas rünnakute ootuse tähe all. Nüüd avastasid kalevlased soos hobused abitus olukorras. Tirisid nad porist välja, masseerisid ja toibutasid ja päätsid üle 90 hobuse kindlast surmast.

Anda nad ratsapolgule tagasi – seda kalevlased ei tahtnud. Tõnson küsis, mis teha.

"Võtke oma nimekirja kui sõjasaak. Kui mehed oma hobustest ei hooli, siis nad ka ei saa neid, olgu jalamehed!"

Vahepeal oli polguülem oma laialijooksunud mehed kokku korjanud, üks eskadron polnud paanikast osa võtnud, kuidagi sai ta polgu kokku ja tegi neile drilli Alakülas.

Oodatud enamlaste rünnak algas peagi. Erilise ägeduse võttis see kella 15 alates ja kestis väikeste vaheaegadega ligikaudu kuni järgmise päeva hommikuni. Enamlased olid juurde saanud värsket abiväge ja suurtükke, mürske langes tihedalt.

Kalevlastel tekkis suurest tulistamisest automaatrelvadel rikkeid. Seati sisse töökoda ja vead parandati. Ilma töökojata oleksid nad jäänud väga täbarasse olukorda.

Kapten Irv saabus Valgast koos lipnik Tilgeriga parajasti ühe enamlaste rünnaku aegu. Irv jäi Tõnsoniga kõnelema ja meie läksime Tilgeriga paremale tiivale, kus oli meie nõrgem koht. Teel kohtasime pagevaid sõdureid. Üks mees oli tormanud üle tee jõe poole mudasse sohu, kandes turjal kergekuulipildujat.

"Kuhu sa ronid? Silmapilk tule siia!"

Viimse jõupingutusega ronis mees põlvini ulatuvast kleepuvast mudast teele. Astusime kiiresti lähemale, vaatasime – läti sõdur ja kindlasti juut. See pani meid imestama. Mis

põhjus oli sundinud seda heebrea meest astuma Läti polku?

Kogu Vabadussõja vältel ei ole mina meie vägede hulgas leidnud rindel ühtegi juudi sõdurit. Arste oli ka Soomusrongide divisjoni väeosades. Nii oli skautide juures keegi dr. Vigodski, kelle Pinka esitas isegi Vabadusristi saamiseks, mis ettepanek küll läbi ei läinud. Vigodski oli haavunud, arvas, et ainult sellepärast ei läinud läbi, et ta juut oli. Ega kõik ettepanekud ei leidnud kinnitamist. Nõukogude okupatsiooni aegu oli dr. Vigodski NKVD arst Tallinna Keskvanglas!

Poris tammumine oli mehe surmani väsitanud, higi voolas. Aga et ta selles hädas, kus teda ähvardas porri uppumine, ei visanud õlalt rasket kuulipildujat, oli temast vahva tegu, mis teda meie silmis tõstis.

Silmitseme seda huvitavat tüüpi kuulide vingudes ja puukstes laksudes. Iga kuulilaksatuse puhul nõksatab mees, olgugi et kuulid lendavad üle pea.

"Otsekohe lähed roodu tagasi! Sina jooksed lahinguliinilt kuulipildujaga minema, kuna sõbrad praegu tunnevad nii suurt vajadust selle järele!" ütlen talle käskival toonil.

"Härra ohvitser, laske mind maha, aga mina sinna enam ei lähe, ei või, ei jaksa!" tuleb ahastav vastus.

"Nii! Või ei taha? Hea küll, laseme siis su maha!"

Juut sõnab revolvrilt nähes:

"Oi, härra ohvitser, oodake, ma mõtlen veidi."

"Mida paganat sa siis veel enne surma mõtled? Sellest mõtlemisest ei ole teps enam kasu..."

"Härrad ohvitserid, ma parem siiski lähen roodu," ütleb ta, pöörduv ümber ning sammutab vahvalt tagasi.

Kapten Irv tahtis kalevlaste positsiooni isiklikult järele vaadata. Rünnak oli küll tagasi löödud, kuid tulevahetus kestis edasi. Irv ei pannud sellele kuigi suurt rõhku ja siis sammusime lamavate sõdurite ahelikku mööda lõigu lõpuni.

"Vaja mehi isikliku julgusega ergutada!" tähendas ta vaid...

Ilma abivägedeta ei saanud siin enam edasi. Irv lubas saata minu käsutusse tagavarapataljoni ja rakendada teda seal, kus osutub otstarbekohasemaks.

Pataljon jõudis kohale 24. aprilli vara-
hommikul al. kapten E. Kurski juhatusel.

Uus operatsiooni kava kõlas järgmiselt:

Al. kapten Varvas: 2. ratsapolgu kaks ja-
laeskadroni, 3. polgu 7. rood, Läti kaks roodu
– võtta tingimata endi alla rinne Mustjõe
suudmest üle Küti talu Mõniste mõisani.
Seda lõiku iga hinna eest kinni pidada.

Pealik Tõnson: Kalevlaste Maleva – kaits-
ta Mõniste mõisa.

Al. kapten Kursk: Tagavarapataljon – pea-
le tungida Varstu, Matsi, Kangsi asulatele ja
sealt vaenlane välja paisata. Siis edasi liikuda
Rõuge suunas, puhastades vaenlasest teel
olevad külad.

Lipnik Jürgenson: Soomusrong nr. 3. des-
sant – väljuda Mõnistest koos tagavarapatal-
joniga, haarates eelmises löigus tihendatud
külasid paremalt ja hoides neid tule all, ker-
gendades sellega tagavarapataljoni rünnakut.
Edasi minna Matsi peale ja vallutada. Järgmi-
ne etapp – Kõrgepalu ja sealt tagavarapatal-
joni tiival edasi Rõuge sihis.

Tagavarapataljon alustas energiliselt pea-
letungi. See oli ta esimene lahing. Selle peale
vaatamata, et punased visalt vastu panid, löö-
di nad peatselt välja Varstust. Ega see küll
ilma kaotusteta ei sündinud. Surma sai leitn.
Joosep Parkal, haavata said al. kapten Pin-
ding, leitn. Schilling, lipnik Tamman, lipnik
Eisenberg. Nüüd saadi kätte ka varem lange-
nute laibad. Need olid paljaks röövitud, ainult
napp aluspesu oli seljas.

3. soomusrongi dessandil oli samuti kõik-
jal edu. Ööseks jäi ta Sanna mõisa ja pataljon
Kõrgepalusse.

Nüüd sai meile ka teatavaks, et 2. diviisi
väeosad Misso juures pole üldse kohalt lahti
saanud – seega oma äparduste peale vaatama-
ta olime ikkagi märgatavat edu saavutanud.

Mõnistest Kõrgepaluni oli jälle tühik. Oli-
me küll vaenlase sealt ära ajanud, kuid ka ise
ära läinud, keegi ei takistanud punaste taga-
situlekut. Üle Mustjõe asus küll Läti polk,
kuid seda ei saadud pidada mingiks kaitsvaks
jõuks teisel pool jõge. Üle tuua ei olnud mõ-
tet, arvesse võttes polgu lahinguväärtust.

Ratsapolk oli end Kalikülas korraldanud.
Polguülem arvas, et ratsaeskadronid suuda-
vad loodetavasti mõnd ülesannet täita. See oli
teretulnud pakkumine. Eskadronid pidid tu-
lema Matsi karjamõisa ja sealt ette võtma
luurekäike Mikita-Kosekõrtsi peale ja seal-
sed teed oma valve alla võtma, et enamlased
ei saaks siit ootamatult haarangusse võtta ta-
gavarapataljoni.

Ega suurt lootust ei võidud neile panna,
sest üks luurele saadetud rühm pöördus peat-
selt tagasi ja sattus otse minu peale.

"Miks te nii ruttu tagasi tulite?"

"Meie peale lasti püssist!" vastab lipnik
Valujev kõige suurema südamerahuga.

See täpne vastus tegi mu esiteks keeletuks,
nii õige kui see ka oli, aga sellist juttu ohvit-
seri suust lahingu ajal kuulda – see on palju!

"Tule taevas appi! Teie peale lasti! Kelle
peale nad siis oleksid pidanud laskma? Olete
ju sõjas. Seni on sõjas ikka üksteise peale
lastud! Tuldu teed tagasi ja nüüd laske ise
ka! Teil püssid selleks on!"

Veidi hiljem kohtasin Matsi mõisa juures
polkovnik Luike, kes kurtis, et luure on jälle
tagasi poõõrdunud ja selles on, nagu endistes-
ki äpardustes, ainuüksi 3. eskadroni ülem lip-
nik Valujev süüdi. Soovitan eskadroniülemat
taganeda, aga lisan juurde, et on oluline teed
oma valve alla võtta. Polguülem lubab kõik
teha ja isiklikult luurele minna.

ANTS JUSKE

Kui pikk on maa avangardismist totalitarismini?

Avangardistlikul kunstimudelil on palju mitmesuguseid müüte, millele Rosalind Krauss on pühendanud terve raamatu. Üks levinumaid neist on müüt avangardi eliitsusest ja sõltumatuses, mis vastandub kunsti angažeeritusele kõikvõimalikes totalitaarsetes ühiskondades. Prantsuse "uue realismi" kunagine ideoloog Pierre Restany on näinud juba ainuüksi natuuri järgivas kunstimeetodis angažeeritud kunsti, mis seisab võimude teenistuses. Omal ajal oli etapiline Clement Greenbergi 1939. aastal ühes trotskistlikus ajakirjas ilmunud artikkel "Avangard ja kits", mis vastandab samuti avangardi elitaarsuse stalinistlikule ja natsistlikule kunstile kui kitsile. Ometi on nende kahe esimesel pilgul vastanditena tunduvate mõistete ja nähtuste suhted märksa komplitseeritumad. Jälgides enamikku meie sajandi avangardistlikke manifeste, ei saa kuidagi mööda nende revolutsioonilisest õhinast, millega kaasneb tohutu võimuiha. Juba termin "avangard" ise tuleneb ju militaarsest leksikast. "Avangardismi" mõiste esmakasutus kultuurikontekstis omistatakse prantsuse poliitikule ja kirjanikule Henri de Saint-Simonile, kes meie inimestele peaks paremini tuttav olema kui üks marksismi allikas. Saint-Simon kirjutas 1825. aastal: "Need oleme meie, kunstnikud, kes teenivad sind kui avangard: kunstniku võim on kõige vahetum ja kiirem, sest me tahame levitada uusi ideid marmoris või lõuendil... Kunstide kauneimaks saatuseks on anda ühiskonnale positiivset võimu ja marssida intellektuaalsete jõudude esireas oma suurima arengu eepohhil! See on kunstnike kohus, see on kunstnike missioon."

Meie sajand, mil avangardi mudel käivitus enneolematu tempoga, ei paku mitte vähem võitluslikke loosungeid. Näitlikkuse huvides tooksime kas või sellise rea. Marinetti "Futurismi manifest": "Me loome futurismi, sest tahame vabastada Itaalia professorite, arheoloogide ja antikvaaride halvavast gangree-

nist. Me tahame vabastada Itaalia arvukatest muuseumidest, mis katavad teda nagu kalmistut." Dada manifestist 1917. aastal: "Dada – loogika tühistamine, dada – meie toapoiste poolt varaste jaoks sisseseatud sotsiaalse hierarhia tühistamine, dada – iga objekt, kõik objektid, tunded ja rõvedused, dada – mälu tühistamine, dada – arheoloogia tühistamine, dada – prohvetite tühistamine, dada – tuleviku tühistamine." Sürrealismi teine manifesti: "Sürrealism pole kartnud saada absoluutse mässu dogmaks, totaalseks allumatuseks. Kui ta midagi ootab, siis ainult vägivallalt." Lissitzky 1920: "Me oleme suure ajastu alguses. Muidugi, reaktsioon ja väikekodanlik jonn on tugevad kõikjal, kuid uute elamisvormide ehitamise ja meisterliku kujundamise protsessi suudavad vanameelsete pingutused ainult aeglustada." Ja lõpetuseks meie lähemalt – Leonhard Lapin 1975. aastal: "Lüüri-lis-romantiline suund meie kunstis on läbinisti nostalgiline, õitsev oma dekadentsis, ilus oma stagnatsioonis. Objektiivne kunst seevastu otsib kunsti universaalset väljenduskeelt, tema eesmärgiks on kujuneda uue industriaalse realiteedi, tehiskeskonna lahutamatuks osaks. Tema eesmärgiks on formeerida uut keskkonda, lahendada probleem inimene – masin. Objektiivse kunsti perspektiiv on see, et kunst laskub tänavatele. Akadeemiatest saavad laboratooriumid, igaveseks mõeldud monumente ja fetišeid asendavad paljud vormimuutused: planeetidevaheline kosmos on nende pidustuste paigaks."

Võib-olla paremini kui kõikepurustav revolutsiooniline paatos iseloomustab avangardi totaalsust utopiline tulevikuvisioon, mis on perspektiivis mõeldud kohustuslikuna kogu ühiskonnale. Itaalia futuristid uskusid, et kogu maailm kujundatakse ümber vastavalt "tehnikalistlikule dünamismile", Mondrian arvas, et neoplastististlik vorm asendab meie visuaalses reaalsuses kunsti ja siis pole vaja enam maale ega skulptuure, sest me hakkame elama kunstis endas, sürrealistid lootsid sürrealistliku revolutsiooni kaudu vabastada inimkonna alateadvuse *superego*

ahistavatest piirangutest. Pole raske märgata, et sellistes totaalsuseihalustes on kunst vaid avangardistlike ideede katsepõlügenoon, vahend kogu maailma muutmiseks.

Kõigist nendest utopiatest pole õnneks või õnnetuseks suurt midagi ellu viidud – vahest ainult Le Corbusier' funktsionalismi "suur narratiiv" on osaliselt rakendunud, alates klaaspilvelõhkujate kogumitest ning lõpetades meie Lasnamäe ja Meelaku praoga. Kunstiajaloo suurimaid paradokse on aga see, et avangardismi totaalsuseihaluse viisid tegelikult ellu totalitaristlikud võimud, kellele oli selleks kasutada vastav repressiivaparaat. Ühel 1970. aastatel N Liidust ärakaranud vene avangardismiajaloo parimal teoreetikul Boris Groysil on raamat pealkirjaga "Stalinism kui *Gesamtkunstwerk*", mis lahkab kirjeldatud paradoksi. Nimelt viiski Stalin tõelise avangardistina ellu need Malevitši, Tatlini ja Lissitszky unistused kunstist, mis hõlmaksid *Gesamtkunstwerk*'ina kogu meie keskkonda alates ideoloogiast ning lõpetades olmeesteedikaga. Ainus vahe on see, et Stalin ei valinud elitaarset avangardisteedikat oma ühiskonna ümberkujundamisprogrammi aluseks – ta valis kindlama variandi populistliku ja akadeemilise kitši näol, nagu seda kirjeldab Greenberg.

Avangardi kui vaimse eliidi saatuseks ei saagi olla midagi muud, kui pidevalt käia teistest eespool ja isegi siis, kui Marinettile või Bretonile oleks antud kasutada kaks armeed, poleks nad olnud võimelised läbi viima isegi mitte kunstirevolutsiooni. Ometi jääb avangardile konventsioone ja piire avardav roll, mida vajab iga kunstikultuur. Pärast iga avangardistlikku mässu pole kunst enam see, mis ta oli eile, ja tasapisi tuleb järele ka

arjergard. Ajalugu on aga õpetanud, et avangardi ja arjergardi vahelist maad ei tohi jätta liiga suureks – nii peaks see olema juba sõjalises lahingutaktikas. Vastasel juhul läheb käiku Venemaa ja Itaalia variant. Pole juhuslik, et avangardsetele utopiatele olid eriti alid Euroopa mahajäänud maad, kes püüdsid hüpata üle ajaloo loogiliste etappide. Just siin kehtib kõige paremini Paul Valéry ütlus, mille järgi iga revolutsioon loob mõne aastaga selle, mille ehitamiseks normaalsetes tingimustes oleks kulunud aastakümneid, ja mõne aastakümnega hävitatakse see, mille ehitamiseks on kulunud aastasadu.

Analoogilised avangardi ja kitši vastandused aktualiseerusid 1980. aastate algul modernismi ja postmodernismi vahelistes vaidlustes. Esimesed süüdistasid vastasleeri jällegi kitšis ning käiku läksid ka mõisted "natsipopulism" ja veel hullemadki. Postmodernismi teoreetikud ei jätnud samuti kasutamata juba varasemast tuttavat leksikat. Õnneks on ajalugu meid juba niipalju õpetanud, et totalitarism ei saagi vist enam korduda ei avangardi utopia ega stalinismi või natsismi vormis. Dilemma aga jääb õhku: ühelt poolt vajab ühiskond mingit selget ja edasi viivat avangardistlikku narratiivi, kuid teisalt hirmutab seesama totalitarismitont. Ühelt poolt postmodernistliku pluralismi pidetus, kõigi mõistete, hoiakute ja väärtuste dekonstruktsioon, teisalt kartus mingi ideoloogia diktaadi kehtestamiseks. Postkommunistlike maade natsionalistlik "avangardism" on sama hirmutav kui Lääne heaoluühiskonna meelega oma tohutute vabaduste ja valikute käes. Aeg näitab, kuidas ajalugu ennast edasi üleval peab.

MEIE INTERVJUU

VESTLUS KALJU KIRDEGA

Teie isa, Tartu Ülikooli esimese eestlasest geofüüsikaprofessori Kaarel Kirde nime ja teaduslikku tegevust tuntakse Eestis hästi loodusteadlaste hulgas, tänu tema sajandale sünniaastapäeval 1992. aasta sügisel ehk laiemaltki (trükkist ilmus tema tööde bibliograafia ja ajakiri "Akadeemia" (1993, nr 6) avaldas tema artikli "Kliimavaldkondade piiritlemine Eestis" koos põhjalikuma tutvustusega). Teie elukäigust, tegevusest kirjanduse alal teatakse seevastu vähem, kuigi kultuuri- loo seisukohalt ei paku see mitte vähem huvi. Alustagemgi algusest, Tartust ja kooliajast.

Ma olen sündinud 2. detsembril 1923 Lelle vallas Pärnumaal. Mu koolitee oli järgmine: algul käisin neli aastat Tartu Pedagoogiumi algkoolis, kus mul olid väga kenad koolivennad ja -õed, kellega olen nüüd aastakümnete järel siin Tartus kohtunud. Johannes Piiper oli minu koolikaaslane juba esimesest algkooli klassist peale, käis minuga läbi gümnaasiumi ja jõudis samuti Göttingeni, kus lõpetas ülikooli. Me olime alatasa koos, elasime siin nii ligistikku – mina Hurda, tema Kreutzwaldi tänavas –, nii et ta tuli igal hommikul minu poolt läbi, kõlistas ja läksime siis koos katoliku kirikust mööda, Gustav-Adolfi (Jakobi) tänavalt alla Laiale tänavale koolimajja.

Ja seejärel tuli Treffneri kool?

Jah, olin Treffneri Gümnaasiumis seitse aastat kuni lõpetamiseni. Mul on sealt samuti väga head mälestused, nii õpetajaist nagu Maimu Töldsepp, Arnold Kask, Felix Kibermann ja teised, kui ka koolivendadest. Minu ja Johannes Piiperiga koos lõpetas 1942. aasta kevadel kooli kirjanik Leo Metsar, kellega on olnud hea kontakt, ta on organiseerinud koolivendade kokkutulekuid Tartus. Oli ka teisi, keda mäletan, näiteks Erich Saaristo, kes jutustas koolist koju minnes väga huvitavaid, vahest fantastilisi jutte. Tema langes vist Tartu lähedal 1944. aasta

suvel. Muide elas ka kirjanik Ivar Grünthal mitu aastat minu kõrvalmajas ja ma tunnen teda päris hästi, ta oli üks klass minust eespool. Mul on temaga olnud kirjavahetus, olen teda Göteborgis paar korda külastanud.

Kuidas ja millal sattusite Saksamaale?

Läksin koos mitme koolivennaga Saksa laevale Pärnus, 22. septembril 1944. Olime Saksa lennuväe vormis, sest me ei tahtnud minna Saksamaale tööteenistusse. Sõitsime üle Liibavi Gotenhafeni (Gdynia), kus kohtusin lühidalt oma vanematega, kes olid just Tallinnast kohale jõudnud. Sealt komandeeriti meid edasi Ida-Preisimaale. Olime algul koos Königsbergis ja Instenburgis, kuni meid oktoobri lõpus koondati Neuhammeri õppe-laagrisse Sileesias, kus loodi Eesti Diviisi. Sattusin seal kokku Heino Susiga, kes oli Soomes sõdur olnud, sealt tagasi Eestisse tulnud ja siis kuidagi üle Saaremaa ka Saksamaale jõudnud. Jaanuaris 1945 saadeti meid rindele Oppelni alla. Olime mõlemad siderühmas raadiotelegrafistid ja pidasime raadiosidet rügemendi ja kompaniide staapide vahel.

Teeme nüüd ühe kirjandusliku kõrvalepõike ja tsiteerime Heino Susi tõsieluroomaani "Sarviku sulased" (2. tr, Tallinn: "Faatum", 1992, lk 49): "Idapataljoni meeste kõrval oli meie sidemeeste grupis ka Obergefreiter (vanemkapral) Kalju Lode, kes oli pärit lennuväe sidemeeste hulgast. Kalju isa oli matemaatika professor ja tema südamesooviks oli olnud, et ta ainsast pojastki saaks matemaatik, kui just mitte professor. Kaljule aga meeldis matemaatika asemel hoopis viiulimäng, ja oma sõpradele kurtis ta vahel, et küll isaga olevat häda! Aga Kalju oli hea südamega poiss ja ei tahtnud kedagi kurvasutada, ammugi mitte oma isa. Asja tegi hullemaks veel see, et poisile meeldis eriti Ameerikast pärit jazzi, mida isa pidas esiteks ebakultuurseks, teiseks neegrimuusikaks. Siin Neuhammeri B-laagris polnud küll vaja jalamaid otsustada jazz-viivuli ja kõrgema

matemaatika vahel. Kalju mängis kaarte, viilis ära välilõppusest ja unistas tüdrukutest (keda polnud ei kaugel ega lähedal) nagu teisedki vahvad sõdalased."

Loode Kalju – Susi on mind nii nimetanud. Olen seal tähtsusetu isik. Kuid selles romaanis on mitu väga tõetruult kujundatud sõduri tüüpi, nii näiteks väljamõeldud nimega Timmu, kelle Heino on vorminud kahe või kolme sõjakaaslase järgi. Läksime lahku, kui diviis jäi märtsi lõpul Neisse ja Neustadti vahele "Oppelni kotti". Igauks katsus nüüd omaette venelaste piiramisrõngast välja pääseda. Aprilli keskel saadeti meid uuesti rindele, seekord Sudeedi mäestiku jalal asuva Hirschbergi linna ette, mitte kaugel Tšehhi piirist. Ning 18. mail 1945, pärast saksa vägede kapitulatsiooni, algas eesti sõdurite ja lamarss läbi Tšehhimaa Praha suunas, kus kuuldavasti olevat olnud ameeriklased. Sinna me muidugi ei jõudnud, sest Gablonzist edasi pidasid meid relvastatud tšehhi partisanid kinni ja seljataga kostis vene tankide mürinat. Jooksime paari mehega teelt metsa, tšehhide kuulidest tabamata. Kuigi jäime mitu korda venelaste kätte, õnnestus mul enne sõjavangide laagrisse pistmist põgeneda. 10. juulil jõudsin ühe sõjakaaslasega Hofi juures Ameerika tsooni. Heino Susil läks algul halvemini, ta võeti hulga eesti sõduritega koos tšehhide poolt vangi ning anti venelastele üle. Kuid ka temal oli õnne ja tal läks korda seiklusrikka rännaku järgi Ida-Saksamaalt jõuda Gera linna Tüüringenis, kus olid veel ameeriklased ja põgenike nn "diipiilaager". Sealt viisid ameeriklased ta Baierisse, kus sattus vangilaagrisse. 1946. aastal vabanenud, läks ta Hamburgi ja hiljem Aacheni tehnikaülikooli keemiat õppima. Mina tulin Göttingeni, kuna ma Würzburgi DP-laagris kellegi käest kuulsin, et keegi Kirde on Göttingenis. Nii sain teada, et mu vanemad on tulnud Danzigist Lääne-Saksamaale. Edasi juba astusin Göttingeni ülikooli füüsikat õppima.

Göttingenis elas ja töötas ka kirjandusloolane Otto Alexander Webermann.

Temaga ma tutvusin juba 1946. aasta lõpul Göttingeni Eesti Üliõpilaskonnas. Otto Alexander Webermann – meie kutsusime

teda Otto A-ks – oli üks tähtsamaid ja kesksemaid kujusid seal. Ta oli meist natuke vanem ja oli meile eeskujuks õppides ja saksa ning baltisaksa kultuuriga tutvudes. Mina sain isiklikult temaga heaks sõbraks, kuna me jäime siia, kui enamik teisi eesti tudengeid emigreeris. Elasime mitu-mitu aastat koos välismaalaste ühiselamus, ühes vanas kasarmuhoones, kus jagasime ühte suuremat ruumi, mis oli pappseintega lahutatud.

Millest Webermanniga juttu oli?

Enamasti ikka keelest ja kirjandusest. Isiklikust elust rääkis ta vähe, ainult üldisi asju. Kuigi lapsest saadik ei huvitanud mind midagi muud kui raamatud, polnud mul väärtkirjandusest enne suurt aimugi. Olin juba koolipoisi eas rikutud ajaviitekirjandusega, ahmisin ilma suurema valikuta lugeda kõike, mis kätte juhtus, peaasi et põnev oli. Otto A. kaudu kuulsin seda ja teist paremast ja tõsisemast kirjandusest, ta andis nõu, mida lugeda, vihjas autoreile, kinkis raamatuid, kuigi tal endal raha ei olnud, oli väga lahke ja abivalmis. Mõtles alati teistele, andis, kinkis, suhtles, õpetas, temalt ma õppisin väga palju.

O. A. Webermann suri 1971. aastal. Mis on saanud tema pärandist, raamatutest, arhiivist?

Tema pärand on suuremalt osalt säilinud arhiivina – kirjad ja käsikirjad – Marburgis Herderi Instituudis. Alguses oli see Göttingeni soome-ugri seminaris, kus O. A. Webermann aastakümneid töötas, kahjuks mitte õppejõuna, vaid assistendina ja hiljem akadeemilise nõunikuna. Tema raamatukogu ei saanud kõike üle viia, vaid seda hakati laiali saatma: osa soome-ugri seminaridele ja Balti Instituutidele, osa isegi müüdi – muidugi mitte täiturul, seda korraldas sinne soome-ugri seminar ja Otto A. Webermanni pärandi hooldaja pr. Ursula von der Ropp – et saada raha matusekulude katmiseks, haua korrashoidmiseks ja Arveliust käsitleva teadusliku töö trükkimiseks. Otto Alexander Webermanni "Studien zur volkstümlichen Aufklärung in Estland. Friedrich Gustav Arvelius (1753-1806)" ilmus Göttingenis, Vandenhoeck & Ruprecht'i kirjastusel 1978. aastal.

Mina aitasin kui eesti keele tundja, sest ka soome-ugri seminaris ei osatud palju eesti keelt. Otto A. Webermann oli siin ainuke eesti keele lektor, õpetas hulk aastaid.

Kas Webermanni arhiivis oli ka Uku Masingu käsikirju?

Seal oli luuletusi ilma autori nimeta, millega pärandi läbivaatajad ei osanud midagi peale hakata. Minult küsiti, mida nendega teha, kas kuidagiviisi identifitseerida ja kuhuugi saata. Hakkasin neid läbi vaatama – seal oli näiteks Lübecki Eesti Gümnaasiumi õpilaste luuletusi, hiljem saatsid ta endised õpilased talle luuletuste käsikirju ka inglise ja teistes keeltes. Ta oli oma doktoritöö kirjutanud Kalju Ahvenast ja võib-olla oli ka Ahvenalt ja ta sõjakaaslastelt midagi. Ja siis ma kuidagi avastasin, et anonüümse luuletus-tsükli "Džunglilinnud, 1934–1943" manuskripti tekst ühtub Rootsis, "Vaba Eesti" kirjastusel 1965. aastal ilmunud Uku Masingu luuletuskoguga "Džunglilaulud". Mul oli see raamat olemas ja sain tekste võrrelda. "Džunglilindude" käsikirja sirvides leidsin mõndagi ühist, silmapaistvaid sarnasusi kahe teise kirjutusmasinal kirjutatud luuletuse manuskriptiga, mis kandsid päälkirju "Udu Toonela jõelt, 1930–1943" ja "Piiridele pyydes, 1945/1946 ja 1950". Olin päris kindel, et ka need kaks viimati mainitud käsikirja pidid pärinema Uku Masingult. Kas Otto A. Webermann sai kokku Uku Masinguga, kui ta käis 1970. aastal kolmandal fennougristide kongressil Tallinnas, kus pidas ettekande "Kalevala" varasemast retseptisioonist, ja sai seal või Tartus mingeid näpunäiteid? Või tulid need käsikirjad – arvatavasti käsipostiga – Tartust üle Peterburi ja Viini Göttingeni Webermanni kätte ja jäid tema otsust ootama, ei tea. Otto A. Webermann suri veebruaris 1971 ja vist ei suutnud ta neid edasi toimetada. Saatsime need senini trükkimata luuletuste käsikirjad mitte Rootsi, vaid Pariisi, pr. Fanny de Siversile, kes toimetas nad edasi Rooma, Vello Salole. Uku Masingu Eestist salaja välja saadetud luuletuste käsikirjad "Udu Toonela jõelt" ja "Piiridele pyydes" avaldati Roomas, Vello Salo kirjastusel "Maarjamaa" 1974. aastal. Ehk sain sellega, et need käsikirjad identifitseerisin ja avalda-

miseks edasi saatsin, natuke tänuõlga kustutada.

Visionaarne poeem "Piiridele pyydes" kujutab eriti sugestiivselt tulevase inimese teadvuse laienemist ja täiuslikuks muutumist, kuni see ulatub üle aja ja ruumi universumi piirideni, kus Tähtede Looja loob maailmu ja hävitab neid, et luua jälle uusi, paremaid. Poeemi moto "Bernard Shaw ja Olaf Stapledon'i päälle mõeldes ja tänuga" torkas mulle juba sellepärast silma, et ka mulle olid meeldinud Stapledon'i filosoofilised tulevikuroomaanid "Last and First Men" (1930) ja "Star Maker" (1937). Eestis ma Uku Masingut ei tundnud, kuigi elasime lähestikku, J. Hurda tänavas. Temast kõneles mulle Otto A. Webermann, samuti juhtis ta mu tähelepanu Karl Ristikivi "Hingede ööle", mille kinkis mulle. Otto A-lt kuulsin paljude kirjanike nimesid esimest korda, kuid Ristikivi Eestis ilmunud raamatuid teadsin küll juba varem.

Kirjanduses Teie põhivile lähemale minnes: kuidas oleks kõige parem nimetada seda kirjandusliiki, millega aastakümneid tegelnud olete?

See on õuduskirjandus, inglise keeles "Weird Fiction", saksa keeles "unheimliche Dichtung", "Horrorliteratur" või "Gruselgeschichten" – hirmu ja õuduse jutud. Kirglik huvi niisuguse iseäraliku anri vastu tärkas mul juba koolipoisi eas, päris spontaanselt, ilma kellegi vihjeta. Sattusin Tartu antikvariaatides Johannes Aaviku Poe-tõlgetele ja hakkasin suure kiindumusega lugema ja koguma tema toimetatud "Hirmu ja õuduse jutte". Selle tähelepanuväärse sarja 24 annet (1914–1928) tutvustasid mulle maailmakirjanduse parimaid õudusjutte. Tänu Johannes Aavikule õppisin juba 15-aastaselt tundma ja hindama selliseid meisterlikke novelle nagu Edgar Allan Poe "Usheri maja langus", E. T. A. Hoffmanni "Liivamees", N. Gogoli "Vij" ja G. de Maupassanti "Horla". Aavik on mind üldse väga huvitanud, ka ta keeleuuendus. Õuduskirjanduse kõrval – seda oli ju Eestis suhteliselt vähe – huvitusin ka seiklus- ja kriminaalromaanidest, süvenesin ka fantastilisse kirjandusse, tuleviku- ja ulmeromaanidesse. Eesti kirjanikest olid minu juures kõrges aus Friedebert Tuglas ja August Gai-

LOVECRAFTS

STEPHEN KING

lit, eriti meeldisid Tuglase novellikogud "Saatus" ja "Hingede rändamine", Gailiti fantastilise romaani "Purpurne surm" oma apokaliptiliste visioonidega ning novellikogud "Saatan karussell" ja "Rändavad rüütlid". Katsusin neid raamatuid koguda niipalju kui sain, hakkasin lugema ka ingliskeelset kirjandust. Tartu raudteejaamas avastasin äkki kuulsa ameerika ajakirja "Weird Tales" 3-4 numbrit väga ahvatlevate värviliste kaantega, sees põnevad õudusjutud mulle võõrastelt autoritelt, muide ka H. P. Lovecraftilt. Mäletan, et vahel jooksin peale koolitunde kino "Centrali" kõrval asuvasse Vahi antikvariaati, siis Raekoja tänavale Prantsu antikvariaati, et mõnda poolikut sarja täiendada. Nende kõrvalt sain muidugi ka mõne väärtuslikuma raamatu. Kahjuks jäid kõik Eestis kogutud raamatud ja ajakirjad siia maha. Eriti kahju on Tuglase, Gailiti ja Ast-Rumori teostest, samuti ka ajakirjadest nagu "Agu" ja "Oda-mees".

Kuidas suhtus isa sellisesse huvisse?

Isa vast ei olnud nii väga vaimustuses, et viitsin aega triviaalkirjanduse lugemisega. Õppimine ja viiulimäng vahest natuke kannatasid selle kõrvalharrastuse all, mis hajutas mõtteid laiali ja eemaldas tegelikkusest. Aga isa leppis sellega, et olin kirglik lugeja, sest ta luges ju ise ka suure innuga. Ei mäleta, et ta oleks kunagi mult juturaamatut ära võtnud ja prügikasti visanud. Ta tõi alati töölt tulles ajalehti kaasa ja andis need hiljem ka mulle lugeda. Ootas ju kärsitult "Päevalehes" ja "Uus Eestis" ilmuvate joonealuste romaanide ja jutulisade jätku. 30. aastate lõpul kerkis ka jazzihuvi esile ning kippusin kangesti kinno, kus jooksid vahel õudusfilmid Boris Karloffiga peaosas.

Te õppisite füüsikat, aga füüsikut, teadlast Teist ei saanud. Oma huvialal on Teil aga tõepoolest vaimustust jätkunud.

Füüsika õppimine ei olnud ka mitte päris kaotatud aeg. Ühes siinses Max-Planck-Instituudis tegin diplomitöö hüdrodünaamika alal, uurisin veekeeriste tekkimist, edasiarenemist ja hajumist nii teoreetiliselt kui ka eksperimentaalselt. Göttingeni ülikoolis oli

silmapaistvaid õppejõude, professor Carl Friedrich von Weizsäcker, praeguse Saksamaa Liitvabariigi presidendi vend, ei olnud ainult füüsik, vaid ka filosoof. Tema loengud füüsika ajaloost ja "Geschichte der Natur", mis oli ikka midagi rohkem kui ainult looduse ajalugu, olid äärmiselt huvitavad. Töötasin teadusliku assistendina edasi vooluste uurimisega, siis tegelesin arvutusmatemaatikaga ja esimeste saksa kompuutritega, mis algul muidugi töötasid väga aeglaselt. Pärast 1970. aasta suve olin Göttingeni ülikooli ja Max-Planck-Instituutide ühises arvutuskeskuses teaduslik assistent, konsultant ja arvutuskeskuse teadusliku raamatukogu juhataja. Selle kõrval jätkus huvi kirjanduse, eriti muidugi õudus- ja ulmekirjanduse vastu. 1960. aastail sai see senini retseptiivne tegevus, lugemine ja kogumine, uue impulsi minu tutvusest austria fantastilise kirjanduse spetsialisti Franz Rottensteineriga. Panin mingisse ajakirja kuulutuse, et soovin tutvuda inimestega, kes on huvitatud H. P. Lovecraftist ja teistest vähem tuntud õuduskirjanikest. Ainuke vastaja oligi Franz Rottensteiner, kellel oli juba oma väljaantud ajakiri "Quarber Merkur" (QM), mis sisaldas artikleid ja arvustusi peaaesjalikult *science fiction*'i alal. Tema palus minult ühte asjatundlikku ülevaadet õuduskirjanduse tekkimise ja arenemise kohta. Hakkasin uuesti ja põhjalikumalt lugema ja kirjutasingi pikema artikli "Bemerkungen über Weird Fiction", mis ilmus kolmes QMi numbris, QM nr 8–10, 1966. Alustasin Horace Walpole gooti õudusromaaniga "The Castle of Otranto" (1764) ja lõpetasin 1960. aastate algusega, andsin ülevaate inglise, ameerika, vene, prantsuse ja saksa õuduskirjandusest. Eesti õuduskirjandust ei saanud käsitleda peamiselt sellepärast, et eestikeelsete tekstid puudusid ja saksakeelseid tõlkeid oli liiga vähe ja needki polnud tollal kättesaadavad. Selle artikliga tegelemine laiendas tunduvalt mu silmaringi ja ma lugesin neil aastail 1964–1967 rohkem ja intensiivsemalt kui kunagi varem.

Kuidas tekkis kontakt Frankfurdi kirjastusega "Insel Verlag"?

1967 – 1968 hakkas ka Saksamaal tekkima rohkem huvi õudus- ja fantastilise kirjan-

duse vastu. Varem seda ei olnud, keegi polnud kuulnud Lovecrafti nimegi. Poe oli muidugi tuttav, samuti Gogoli, Maupassant'i, Hoffmanni ja teiste klassikalised õudusjutud. Aga 1967. aasta suvel ilmus Münchenis "Carl Hanseri" kirjastusel Bram Stokeri kuulsa vampiirromani "Dracula" esimene täielik saksakeelne tõlge. Selle üllitisega alustas kirjastus uut tähelepanuväärt sarja "Bibliotheca Dracula", milles ilmus aastail 1967 – 1974 14 köidet, nende hulgas sellised üldtunnustatud õudusromaanid nagu Mary Shelley "Frankenstein", Gaston Leroux' "Das Phantom der Oper", Charles Robert Maturini "Melmoth der Wanderer" jt ning mõned esmaklassilised antoloogiad vampiiridest, libahuntidest, kunstlikest inimestest ja "mustadest missadest". 1968. aastal avaldas "Inseli" kirjastus Frankfurdis esimese hea valiku H. P. Lovecrafti novelle Viini poeedi Hans Carl Artmanni oivalises tõlkes. Novellikogu tiitliks pandi Lovecrafti kosmilises mütoloogias domineeriva deemoni raskesti hääldatav nimi – "Cthulhu". Artmann oli juba varakult Lovecraftist huvitatud ja teda kirjastustele soovitanud, pinda sondeerinud. Mu eespool mainitud artikli abil, mida saatsin mitmele kirjastusele, õnnestus mul kirjastuses "Insel Verlag" saada ühe hirmu ja õuduse juttude sarja väljaandjaks. Sarja nimeks valisin Poe' ühe kuulsama novelli järgi "Bibliothek des Hauses Usher" (BHU). Alustasin Saksamaal veel vähe tuntud autoritega, kes omal maal olid muidugi tuntud ja kelle vastu tekkis nüüd huvi ka Saksamaal: inglased Algernon Blackwood, William Hope Hodgson, Lord Dunsany, M. R. James, Walter de la Mare, Joseph Sheridan Le Fanu, Arthur Machen ja H. R. Wakefield, ameeriklased Ambrose Bierce, Edgar Allan Poe, Howard Phillips Lovecraft, August Derleth, Clark Ashton Smith, poolakas Stefan Grabinski ja belglased Jean Ray ja Thomas Owen (ainus veel elav autor). Aastatel 1969 – 1975 avaldasin selles sarjas kokku 26 köidet. See, et õuduskirjanikud omaette sarjas suure kuulsa kirjastuse juurde sattusid, on võib-olla tõesti eriline õnnelik juhus, sest näiteks Ameerikas ei ole uuemaid ulmekirjanikke vääriliseks peetud ilmuma suurte ja tuntud kirjastuste juures. "Insel Verlag", mis tavaliselt kirjastab klassilist moodsat ilukirjandust, tutvustas nüüd

õuduskirjandust ka akadeemilistes ringkondades, inimestele, kes muidu poleks neid raamatuid kunagi ostnud. Ka tuntud, kuid iseäralik saksa kirjanik Arno Schmidt oli järeku väga huvitatud Lovecraftist, kuna Poe oli tema suur lemmik juba noorusajast ja ta oli Poe' novelle tõlkinud saksa keelde samasuguse kiindumisega nagu Aavik eesti keelde. Ta leidis, et Lovecraft on edasi arendanud "Arthur Gordon Pym'i lugu" oma romaanis "At the Mountains of Madness" (saksa tõlkes "Berge des Wahnsinns") ja tahtis ka Lovecrafti motiive oma uutesse romaanidesse sisse tuua, kuid suri enne, kui suutis seda läbi viia.

Minu tegevus "Usheri raamatukogu" toimetajana seisnes autorite ja nende teoste valikus (kusjuures mul peaaegu täiesti olid vabad käed), korrespondentsi välismaa autorite agentuuride, esindajate ning kirjastustega, teoste ja manuskriptide lugemises, tõlkijate otsimises ja soovitamises kirjastusele, trükipoognate läbivaatamises ja korrigeerimises ning bibliograafiliste andmete ja sissejuhatuste koostamises. Ise ma ei tõlkinud midagi, kuid mul vedas tõlkijatega. Friedrich Polakovitsil olid juba suured teened "Bibliotheca Dracula" sarja romaanide tõlkimisel ning meile tõlkis ta võrratult hästi Algernon Blackwoodi, M. R. Jamesi, Sheridan Le Fanu ja C. A. Smithi novelle. Rudolf Hermstein tõlkis täpselt ja hästi kõik neli Lovecrafti novellikogu ja mu hollandlasest sõber Rein Zondergeld võttis oma peale Jean Ray novellide ja romaani "Malpertuis" ning Thomas Oweni juttude tõlkimise.

BHU ilmus aastail 1969–1975. Kas, kui palju ja milliseid teoseid olete hiljem veel samas kirjastuses või ka kusagil mujal välja andnud?

Kuigi kõik BHU-sarja köited on ammu läbi müüdud ja vahetevahel antikvariaatides kalli hinna eest veel saadaval, on kõik selle sarja köited aga uuesti trükitud "Suhrkamp Verlagi" taskuraamatu sarjas "Phantastische Bibliothek", mida toimetab juba 1976. aastast Franz Rottensteiner. Selles sarjas on praegu üle 300 köite, suurem osa neist jälreltrükid, aga on ka küllalt esitrükke. Mina olen selles sarjas avaldanud üle tosina esiväljaande, mitu

raamatut Lovecrafti juttude ja ta nn "revisioonidega". (Ta parandas oma sõprade ja tuttavate jutte, kirjutas mõne neist täiesti ümber, aga ei avaldanud neid oma nime all. Või kui ta seda siiski tegi, siis ainult kaasautorina.) Aga ka uusi novellikogusid Erckmann-Chatrianiilt, Maupassant'ilt, Dino Buzzati'lt, Henry S. Whiteheadilt, A. Blackwoodilt, W. H. Hodgsonilt, Jean Ray'lt ja C. A. Smithilt. 1979. aastal ilmus selles "Fantastilise biblioteegi" sarjas mu esimene õudusjuttude antoloogia "Das unsichtbare Auge. Eine Sammlung von Phantomen und anderen unheimlichen Erzählungen", mis sisaldab jutte Erckmann-Chatrianiilt (tiitelstory), Ambrose Bierce'ilt, H. P. Lovecraftilt, Robert Aickmanilt, John Ramsay Campbellilt ja teistelt kirjanikelt. Olen kirjutanud Hans Joachim Alpersi väljaantud koguteosele "H. P. Lovecraft – Der Poet des Grauens" (1983) pikema artikli Lovecrafti elust ja loomingust ning koostanud Lovecrafti bibliograafia. "Eugen Diederichs'i" kirjastusele – tuntud muinasjutukogude kirjastaja – koostas antoloogia "In Laurins Blick. Das Buch deutscher Phantasten" (1982), mis taskuraamatuna ka uuesti trükiti "Ullstein Verlag'i" poolt 1985. Selles antoloogias on saksa kirjanike fantastilisi jutte alates Ludwig Tiecki ja Alexander von Ungern-Sternbergiga ning lõpetades Arno Schmidt ja Michael Endega. Mineval aastal kirjutasin pikema sissejuhatava artikli õuduskirjanduse arengu kohta ühele horror-kirjanduse leksikonile, mis peaks tuleval aastal ilmuma "Wilhelm Heyne" kirjastuse juures.

Eestis ei tunta kuigivõrd seda Poe'st lähituvat kirjanduslikku traditsiooni ja enamasti lükatakse see kirjanduslik kõrvale, perifeeriasse, nähakse selles vaid kergekaalulist ajaviitelektiüri.

Eks ta seda osalt olegi. Aga seal on ka elemente, mis vahest nii alaväärtuslikud ei olegi, seal leidub palju fantaasiat, ilma milleta me ka vist elada ei saa, palju unelmaid ja visioone. Ja palju psühholoogilisi tähelepanekuid hirmu tekkimise ja ületamise kohta. Seal on jutte, mis viivad reaalsuse sfäärist välja, laiendavad seda, tekitavad kahtlusi ja aukartust selle ees, et me kõike veel ei tea ega oska seletada.

Meie maailm on ju vaid kübe tohtus universumis, milles leidub rohkesti meile seni tundmatut. Ja meie elu vältus on ainult üks äärmiselt lühike ajaintervall. Inimese kõige suurem hirm aga ongi hirm tundmatuse ees – seda on ka Lovecraft tabavalt öelnud. Kui inimene midagi tunneb ja teab, siis on ta sellega harjunud ja ei karda. Aga mida ta ei tunne, see tundub võõras ja hirmuäratav. Sellepärast ongi õudusjuttudes rohkesti üleloomulikke nähtusi, vaime, deemoneid ja olendeid, keda realses maailmas ei eksisteeri. Fantaasia seega laiendab reaalsust, tekitab uudishimu ja närvikõdi ning valmistab ka teatud naudingut hirmu hajumisel. Õudusjuttudes tavaliselt ei anta seletust ega lahendust, erinevalt *science fiction*'ist, kus kõik peab olema ratsionaalselt seletatud või teaduslikult põhjendatud. Lahtiseks jääb, kas viirastused olid vaid hallutsinatsioonid või on nende taga midagi seletamatut, senitundmatut.

Kirjandusest on kõneldud kui ettekäivast peeglist, see on kirjanduse ettenägev, prognostiline külg. Kas õuduskirjanduse puhul võiks rõhutada ka hoiatust inimkonnale?

Ei tohi teatud eksperimente lõpule või liiga kaugele viia, nagu näiteks Mary Shelley "Frankensteinis": automaadi või kunstliku inimese loomine, kelle tegevus ei allu enam looja kontrollile. Ka ehk hoiatust mängida jõududega, mida me ei tunne, mis võivad olla kardetavad. Kuid hirmu ja õuduse lood kõnelevad mitte ainult välispidistest, vaid ka sise-mistest jõududest. Inimesel ei ole ju ainult väline fassaad, tal on oma kired, mis on alla surutud. Freud ütleb, et hirmu ja õuduse tunne ongi tekkinud sellest, et teatud tungid, mis on alla surutud ja tahavad esile kerkida, valivad tee kas unede kaudu või saab neist vabaneda kirjutades. Üks võimalus ongi end neist vabaks kirjutada. Ja ka lugeja saab end rahustada, kui lugu läbi loetud ja hirm vaibunud on. Maailmakirjanduses on palju stiililiselt välja paistvaid näiteid neilt kirjanikelt, keda me üldse ei pea fantastideks, aga kes ühes-kahes novellis on end sellel alal edukalt teostanud: Gogol, Balzac, Henry James, mitmed teised.

Tahtsin meenutada üht Karl Ristikivi kirja Teile, milles ta tunnistas küll oma huvi vane- ma õuduskirjanduse vastu, kuid teiselt poolt näeb selle kirjandusliigi degenereerumist, kaldumist sadismi. Kust läheb siin piir?

On ka neid jutte, kus vägivald ja sadism ning toorus valitsevad ja tekitavad jubedus- ja vastikustunde. Vanemast kirjandusest meenub siin just üks Leonid Andrejevi jutt "Kuristik". Väga toorelt ja drastiliselt võib kirjeldada ka täiesti reaalseid asju ja elamusi ning viimase aja horror-kirjanduses, samuti moesolevates filmides on teatud piir juba ületatud – pole niivõrd üleloomulikkust ega imestusväärset, vaid on palju šokeerivaid ja veriseid stseene, piinamisi ja tapmisi, ja seda võib teatud mandumiseks juba nimetada. Kirjanikud, nagu näiteks praegu väga populaarne Stephen King, kirjutavad küll kaunis brutaalselt, aga seal on ikka ka midagi üleloomulikku, mis tekitab ehtsa hirmutunde: kogu see kontsept on siiski selles mõttes fantastiline, et midagi võõrast, tundmatut tungib märkamatu mingisse linna ja hakkab seal ohvreid otsima. Õudust ei ela läbi siin enam üks inimene, vaid terve linn! Seda on küll juba Lovecraftil, aga eriti efektselt Stephen Kingil. Ta on kirjutanud palju sellises stiilis, mida varasemad kirjanikud poleks kunagi tarvitanud, vaid oleks seda teinud diskreetsemalt. Lugeja fantaasia võiks ju rohkem töötada, aga kui kõik on viimase veretilgani kirjeldatud, ei jää kujutlusvõimele enam tegevust. Võib-olla kõige paremad õudusjutud ongi need, kus jääb lahtiseks, kas oli tegemist millegi üleloomuliku nähtusega või ainult ettekujutusega, visiooni või unenäoga. Nagu Maupassant'i "Horla", kus autor ei selgita, kas see nähtamatu võõras olend, mida jutustaja nimetab "Horlaks", ei ole mitte närvihaige inimese pettekujutus, mis tundub talle reaalsena.

Kas ei ole seda ohtu, et kirjanik kasutab oma loomingut, kirjutamist küll vabanemi-

seks temas peituvast kurjusest, kuid kurjus kandub edasi lugejasse?

Seda kindlasti. Kirjanik vabastab küll en- nast, aga kas lugeja suudab vabaneda või saab ta mõjustatud? Õudusfilmid võivad olla väga sugestiivsed ja inimene, kes väljub kinost või paneb raamatu lauale, mõtleb ehk küll, et on kena, et tegelikult midagi sellist olemas ei ole. Alateadvusse jäävad aga muljed püsima ja võib-olla kunagi hiljem tungivad esile.

Olles lugenud raamatut või näinud filmi, sooritab inimene hiljem – olgu siis teadlikult või ebateadlikult – samasuguse kuriteo?

See on juba ise õuduskirjanduse teema. Lovecraftil on lugu ühest raamatust "Necro- nomicon", mida ei tohigi lugeda, mis on nii kardetav, et seda hoitakse seitsme luku taga. Uudishimulik protagonist läheb muidugi lu- gema ja kaotab oma identsuse, elu või mõis- tuse, maksab kiusatusele järeleandmise eest väga kõrget hinda. Selle peale võiks ju öelda ka, et siis peaks sellised kardetavad raamatud ära keelama. Aga see on lõpuks ometi ainult kirjandus, väljamõeldud, mitte tegelik ekspe- riment – muidu oleks ta tõepoolest kardetav. Õuduskirjandus on nagu kirjandus ikka – nagu püramiid alt lai, valik peab olema avar, ülevalt aga kitsas, sest tippu jõuavad ainult vähesed. Valiku peavad suunama toimetajad, kirjastused, arvustajad jne. Minu sarjas "Us- heri maja biblioteek" olid kõik raamatud valitud selle järgi, et neis oleks ehtsat originaalset fantaasiat – ja muidugi ka teatud määral õudustunnet. Panin rõhku ka kirjan- duslikule kvaliteedile ja stiilile. Minu arvates võib neid raamatuid ka uuesti lugeda ja see on üks tundemärk kirjanduse väärtusest, mõ- juvusest. Muidugi ei ole meil nii palju aega, et kõike mitu korda lugeda. Aga on lugusid, mida loed ja loed ja ikka haarab ta sind ja lõpp jääb lahtiseks...

Usutlenud Janika Kronberg

VAATENURK

LED SEPPEL

TÕNIS LEEMETS. KES MINEVIKKU EI MÄLETA. 80 lk; AIN PROSA. VIIMASED NAERATUSED ALICE'ILE. 80 lk; AARNE RUBEN. RAEVULE. 64 lk; MEE-LIS SALUJÄRV. TALVEAED. 48 lk. Koostanud T. Önnepalu. "Eesti Raamat", Tallinn, 1993.

Mõned koguvad luulet, mõned ostavad luulet, mõned kirjutavad, mõni hull koguni loeb. On ju inimesi igasuguseid. Näiteks Leemets, Prosa, Ruben ja Salujärv. Nendest koosneb luulekassett'92.

Järgides tähestikku võtan esimesena ette Tõnis Leemetsa. Tema ei yritä kirja panna suurt ja igavikulist, ei rabele traditsiooniliselt tyhjas maailmavalus, vaid lihtsalt elab hetkest hetke. Ta ei proovi isegi mitte jäädvustada neid hetki, lihtsalt märgib yles tundmusi ja mõtteid, mis iga päev ja vahetevahel inimest kiusavad. Prohvetit Leemetsast ei saaks (ega ta vist soovigi). Tema mõtted (muidugi juhul kui ta yldse mingi mõtteni laskub) on lihtsad ega ole väga sygavad (see ei tähenda, et madalad või kerged). Hoolimata sellest et luulemina ei tohi samastada autoriga, sobib tema luule yldtooniks hästi yhe tema teksti pealkiri – "Noore Leemetsa kannatused". Ta näeb elu läbi elu enda ja kui vaja, kannatab. Kannatab ja otsib, kuid mida? Seda ei tea ta vist isegi. On väga palju kysimusi (mõned koos vastustega), veelgi rohkem vastuseid, ilma kysimusteta. Nõnda ta seisab, yhe jalaga minevikus ja teiseaga olevikus. Viimasele mõttele juhib see, et kuigi Leemetsa armastus on suur, sydantseiskav ja abstraktnel, on tal veel ka telefoniarmastus. Tänapäevale omane ja loomulik – infoyhiskond ikkagi, kõik peab liikuma kiiresti ja tõrgeteta, armastus käib läbi toru. See on vähemalt mingi viide kaasaega, kuigi seegi on juba vananenend, sest avangard harrastab kyberseksi.

Loodetavasti Leemets ei unusta, et liigne tõsidus on tyytu, ja ehk Leemets ei väsi kõike pisut mänguna võtmast, sest "kõigest vastuturikkam on mäng".

Hoopis isesugusesse mängu, hoopis teise maailma satume Ain Prosa "viimastes naeratuses alice'ile". Leemetsa luulemaailm on lahtine, ta on osake kõigist, aga Prosa maailm on sulet. On lubatud kyll eemalt vaadata ja imetleda, kuid maailm ise on rangelt yhe isiku vallata. Seal ei kehti tavalised maapealsed mõõtmed, valitsevad teine reaalsus ja teised seadused. Prosa luulet yhendab yhtlane, katkematu, justkui sajanditetagune atmosfäär; ka eredaimad hetked ja tugevaimad tunded jõuavad lugejani läbi paksu ja mati tolmukihi. Alice, kes pälvib viimaseid naeratusi, pole siiski pärit imedemaalt, sest imesid ju pole (ja kui ongi, siis mitte meile). Kõik keerleb ymber alice'i, ta on patu alge ja samas ka kaitseingel (kui on alice, siis ei ole hirmu). Ta muutub lõpuks painajaks, maagiline teater muutub liialt tõeliseks, kuni Prosa lõpuks röögatab "Sind pole kunagi olemas olnud". Mine sa tea, äkki ta siiski istub kuskil hingesopis ja nurub järelejätmatult seda viimset naeratus. Ega oma teise mina käest ikka kuhugi pääse.

Leemetsa stiili iseloomustas igapäevasus ja kerge mängulisus, Prosa on raskepärasem ja sumedam. Prosa on sõnadega sõbralikes suhetes, neid on tal palju, võib-olla et liigagi palju. Sõnakordused ja läbivad märksõnad loovadki katkematu luuletuse maagilise tunde. Prosa luule sisetunnetus on romantiline. Rytmi poolest on ta luuletused väga paindlikud ja laulvad, arvatavasti oleks luuletusile endilegi kasulik, kui neid kuulda näiteks autori esituses. Siinjuures esitaks yleskutse – sõnadelt tegudele. Kassett tähendabki yldiselt karbikest helilindiga. Vahel võiks ju makist ka luulet kuulata. Seda enam tuleks selle pääle mõtelda, et kaasaegses tehnika-maailmas lugemisoskus pidevalt langeb. Mõelda vaid, missugune yllatus YRO inimõigustekomisjonile – Eestis hoolitsetakse isegi kirjaoskamatu kirjanduselamuste eest!

Siit edasi jõuame Arne Rubeni juurde, mitte et ta kirjaoskamatu oleks, vaid lihtsalt tema järg on kätte jõudnud. Kujutage ette pisut sydimatut ryblikut, kes on siiski kyllaltki sensuaalne ning loobib sealjuures

hoolimatult kõiksugu kultuuriloost tunt nimesid ja võrkeelseid fraase. See võiks ju väga kena olla, kui ei jääks kas just selget pingutatuse, aga igatahes ebaloomulikkuse maiku man. Ruben ihkab olla midagi suurt, ytelda yllaid sõnu, aga paraku yle oma varju on väga raske, kui mitte võimatu hypata. Eriti naljaka mulje jätavad klassikalisi vorme matkivad luulid (justkui elektrooniline Milose Venus, kellel käed kyljes ja puha, kuid ei suuda liikuda nii graatsiliselt, kui nii kaunilt daamilt oodata võiks). Tekkind kontrast ongi vahest Rubeni luule hinnatavaim osa. Võimsad fraasid, suursugususele pretendeerivad vormid ja pisut totravõitu absurdne sisu loob suurepärase võimaluse nautida kitši. Toda suunda võib viimasel ajal Eesti elust juba päris palju leida, kuid kirjanduses, eriti aga luules (proosas ehk F. de Sivers!) on Rubeni "Raevule" silmatorkavam. Elo Vee jääb paraku *camp*'iga flirtivaks esteediks, mitte kitsipoetessiks (kahju). Rubeni puhul pole tegemist siiski stiilipuhta kitsiluulega. Ta ei kirjuta taotluslikult kitši, vaid yritab "korralikku" luulet kirjutada. See teebki tema kogu teisist kassetiautoreist palju ebayhtlasemaks. Nii Salujärve, Leemetsa kui ka Prosa raamatud moodustavad enamvähem yhtlase terviku. Eriti hea kompositsiooniga on Prosa ja Salujärv. Loomulikult on ka Rubeni kogu mingi põhimõtte järgi kokku pandud, kuid yldiselt on teada, et mõni tilk mett tõrva sisse viimast meeks ei muuda. Seepärast oleks poole õhemana see kogu hulka sympaatsem paistnud (hoolimata sellest ei tasuks Rubenil nyud kohe nõõri kaela panna – seda jõuab alati).

Ylejäänd seltskonnast kardinaalselt erinev on Meelis Salujärve "Talveaed". Lugeja kutsumakse kutset esitamata yhte väga kummalisse aeda. Sääli valitseb igavene talv, kuid mitte sombune ja tuuline nagu Eestis, vaid kirgas ja karge nagu ei-tea-kus. Salujärve talveaed pole nii kinnine koht kui Prosa maagiline maailm. Sinna võib siseneda – juhul kui suudad tavalises toarietuses lootosasendis kolm tundi kylmas talves istuda ja taevast vahtida. Võib arvata, et umbes selline võiks olla Salujärve luulemina. Annotatsioonis on öeldud, et tema luule meenutab jaapani haikusid. Õige kyll, meenutab jah: õnneks, et ainult meenutab ja Salujärvel endal yhtki haikuproovi

pole. Õiged haikumeistrid Jaapanis kirjutasid oma parimad teosed ikkagi alles pärast viiendat aastakymmet.

Salujärv kasutab teisist vähem sõnu, tema kogu on kõige õhem ja samas pretendeerib ta kõige mõttetihedama kogu tiitlile. Ja kindlasti on ta stiilseim. Tema kujundid ja fraasid on väga täpsed, lakoonilised, justkui maalitud (kaane pealt võib muideks lugeda, et Salujärv tegeleb teatud põhjusil kunstiga).

Igal autoril sellest kassetist on mingitpidi pistmist Surmaga (armastusest rääkimata) ja Salujärve puhul on see suhe sympaatsem – ta võtab selle vastu paratamatusena, võib-olla natuke resigneerunud ja kindlasti tõsiselt (erinevalt näiteks Leemetsast). Salujärve iseloomustab yldse pisut fatalistlik ellusuhtumine – kõik, mis tuleb, on paratamatu, ja ainus, mida teha saab, on nautida kaduva maailma habrast ilu.

Ei oska ja ei tahagi mingeid ennustusi esitada, kes ja kas neist keegi midagi tulevikus teeb ja kuhu jõuab. Igatahes paistab kindel olevat, et mingist mystilisest kassetipõlvkonnast enam rääkida ei saa (kuigi ega keegi ei tea, mida näiteks kolmekymne aasta pärast mõni tyyp mõtleb ja kirjutab, kõiksugu myydid tekivad tavaliselt ikka siis, kui asi ise juba mõõdas on).

Poes, seda luulekassetti esmakordselt nähes, tekkis selline kiuslik mõte, et kas valitseb ka mingi seos kasseti ymbrise ja kasseti sisu kvaliteedi vahel. Loodetavasti ei muutu taoline suhtumine traditsiooniks, sest kui ykskord ilmuks tõeliselt eesti luuleklassikasse minev kassett, siis ei jõuaks ylikvaliteetse ymbrise hinna tõttu seda keegi osta. Esialgu pole seda hirmu aga karta. Nii et – "Edasi, wõidukad wennad, peatataw pole paraad!"

PEETER KÜNSTLER Tähekerjus tähekarjas

INDREK HIRV. TÄHEKERJUS. "etf", Tallinn, 1993. VLXXVI lk.

Kas meil sobib viljeleda puhast kunsti? Kaas aegne ei tunne end puhta kunsti kaanonite raames loomulikuna. Kaks korda samasse jõkke ei astu. Klassikaliste vormide juurde pöördutakse luules siiski võrdlemisi tihti, vä-

hemalt meie luules pole see mingi erand. Teine asi on taastada omaaegset süsteemi, tegelikult küll peegeldada tõsimeelselt peegeldusi, koondada enese ja ka lugeja teadvuse idee igavesest korduvusest. Näiteks Aleksis Rannit on olnud väga järjekindel, kusjuures tema keelevalivus jätab mitmekülgsest hoolimata mulje askeesist. Ain Kaalep jälle on olnud silmapaistvalt kaasajamõjuline ja kaasaegseid mõjutav luuletaja, tema tihtised pöördumised klassikaliste vormide juurde näivad lähtuvat tema mõtlejaomadustest, milles on tubli annus vaistu tabamaks ideede eeterlikku olemust. Kaalepi ideaalidele ärkavate maastike kõrval ei unusta me eales tema antud peegelmaastikke, sest ta ei soovi sellist unustamist. Tema vormivalikus tabas kaas-aegne ajuti suisa teritatult teravmeelset kommentaari. Nii on see muide ju enamasti ikka, Kaalep on vaid väga mitmekülgne ja hästi varjatud moel ehk didaktilisim luuletaja lähiminevikus. "Klassikaline haridus" kõlab suuresti ka tänu temale meie kõrvus ülevamalt kui "klassikaline luule" või "puhas kunst".

Ent kuidas on Hirvega, tema kommentaariga ja peegeldamistega? Hirv ei hooli kommentaarist (võiks ju öelda – intellektuaalrollist luules), ta on vahetult lummatud vormidest ja nende omadusist. See on tema ekstaase – kas tõesti külm? Ta vaatleb end neis vormides – kas on ta siis talumatult edev?

Äkki võiks küsida koguni nii: kas Hirve moodi luuletamine on meie ajal moraalne tegu? Sajandilõpp ju. Variatsioonid modernismi teemal, millele ei näi ealeski lõppu tulevat. Maailmaajalugu elavneb silmanähtavalt. Kodumaa muudkui vabaneb. Ümberringi voolab muide veri... Nii palju on seda, mis vaevab, ärgitab ja inspireerib, et vormiviljeleja tegu nimetatakse juhuvestluses leebe üleolekuga "värsitreimiseks" ja Kajar Pruul arvab "Ekspressis" Hirve luulest, et vaid väga rikutud või hoopis rikkumatu hing peaks luulemüsteeriumiks sedagi, kuidas huvitav häälekõla õhu sisse isesuguse augu teeb. (Ma parem ei puuduta naise vaatenurka, pealegi on see paratamatult õiglane. Aug "Sirbis" nr 5/1993 ütleb, et tundeelu stiliseerimine on kurjast, et see peab vormuma naha pinda mööda liikumises, ning hindab Hirve luulet "võõrandunu elutuks-olemisena".) Kui pida-

da silmas P.-E. Rummo hoiatust (ärge vaadake näppu, vaid kuud), siis Pruul näeb õhku, millesse näpp (luuletus) teeb auke (õhuauk – kukkumine, õõnes tunne). Ka mulle näib, et Hirv tekitab enese ümber õhuauke, millesse sattununa me end ebamugavalt tunneme. Pinnapealselt loetuna koguni solvavana mõjuv arvamuseavaldus osutub tegelikult heaks lähtepunktiks ja kindlaks aluseks Hirve luule psühhograafia visandamisel. Soov Hirve luulet devalveerida on ilmne, tehakse seda aga kuidagi kohmakalt, justkui sundseisu sattununa. Ei vaidlustata, et ta on poeet, ei öelda grafomaan. Öeldakse: ebaoluline, aktuaalsusetu. Kuid ei miskit moodi ebamoraalne – kriitika on hoidunud olemast alatu.

Hirve võime kaasaegseid protseerida ilmneb selleski, et vähemalt kaks luuletajat on teda hiljaaegu portreeterinud. Olgu kõigepealt tsiteeritud Sass Suumani visand, mis kannab pealkirja "Teda on vähemalt kolm. (Indrek tudengipõlves)", kujul, nagu autor selle mälu järgi kohvikulaua taga esitas (üles kirjutatud interpunkteeritud proosana): "Tuleb hommikupoole ööd, kui uksest ei saa, siis aknast, kui aknast ei saa, siis läbi seinaga tuleb. Tal on punased põsed, portfellinutsakas, lai kaabu, pikk sall. Ta on teinud luuletuse, tulnud nõu küsima, aga on veel nii hoos, et ei kuule nõu. Jättes lauale tagasikätt koduveinipudeli, juba ta läheb, vandeseltslaslikult pilgutades silma aimuvasse hommikusse läheb." (Vrd "Maniakk puuris". "etf", Tln, 1993, lk 37.) Teine portree pärineb Hannes Varblase vastsest kogust "Sina armasta mind" (lk 116): "TEMA/ tuleb siidsalliga Pariisist/ Isidora kaela ümber/ autoga sõites punaveini juues/ öö möödub ja hõigub/ kõiki neid/ kes meist miskit/ kes meist miskit ei taipu/ tulles Pariisist".

Esimene portree on seltsimehelikult tunnustav meenutus, millesse kätketud vihje ebamugavusest, häiritusest on sulanud noore kunstniku karakterit mõistvasse huumoris. Kas Sassi jäädvustatud atribuudid ja hoiakud on täna kohatud, iganenud, hüljatud maneerlikkuse tardanud? Küllap laias laastus see nii tõepoolest ongi. Ent millised märgid võiksid nüüd kanda samast tähendust? Nahk ja neet? *Camp*? Oh ei, pole mõtet loetleda, siin valitseb karnevalilik kirevus. Nn klassikaline puhas kunstnikutüüp on argiteadvusest

taandumas. Aktuaalne on asise maailma suhtes läbilöögi- või löögivõimeline kunstnikutüüp, kes ei sarnane ühegi teisega või on seostatav väheste loetutega, kelle imidž üha rohkem meenutab äriettevõtte logot. Me usume siiralt, et see on paratamatu – "meie"-kujutelm põhineb erandlikkusel, erandlikkus ühendab ("indiviidide ühiskond"). Hirv on üks vähestest, kes on vanale traditsioonile truuks jäänud, kelle üksiolemises puudub "meie"-alltekst ja aineiline kaalutus. "Uus" traditsioon uuristab stampe ja tema kandjates lööb aeg-ajalt välja jälgedes tõttaja, millegi järele haaraja kärstitus. Seda soosivad olud, ajalugu, keelesituatsioon, saatus. "Vanal" traditsioonil just nagu polekski kohta. Hirv teeb pealegi veel sellise surmapatu, et utreerib oma luule lausungeid igavikulisuse suunas, kultiveerib ülevat stiili, mille me oma keelde oleme laenanud tõlketraditsiooni kaudu, jäljendades. Andres Ehin on "Vaimusõormetega" seda protsessi väga elegantselt parodeerinud. Aga see pole veel kõik – kõrvutades Hirve luulet tema väheste tõlkeluuletustega torkab silma üsna sarnane ühtesulamamine, nagu see oli iseloomulik ärkamisaegsetele järelromantikutele!

Hirve luule tsükliilisus põhineb päeviku fenomenil, ent lugeja kohtub kõrgpoetilisest üldistustega, milles individuaalsust on kerge kogeda teo ja teostuse tasandil, märksa raskem aga lausungina. Tegelikult Hirv ei isoleeri end reaalsusest, parajal ajal ütleb ta ikka midagi ajakohast, nagu näiteks, et tal on räästa alla peidetud isa pärandatud relv vms. Ka Hasso Krull mõtleb tulirelvale. Hirv ent piiridub repliigiga kujundlikkuse piirialal, mida võib tõlgendada ka puhutise otseütlemisena. Hirv ületab argisuse piiri ideaalse suunas ja teeb seda ajastukohatu enesestmõistetavusega. Vägisi hakkad mõtlema, et talle tuleks seejuures kasuks väiksem arv avaldatud luuletusi, et oma süütu võõrusega kirkamalt mõjuda. Aga see mulje võib olla petlik – me lihtsalt ei tea niisuguseid asju kunagi.

Hannes Varblane saadab Hirve otseti kurdile. Hirvel pole "meiega" miskit ühist, ta ei mõista "meie"-suguste valu, armastust ja rõõmu, teda pole "siin". Hirvel puudub "meiega" inimlik (kohustav, moraalne, tunnetuslik) side – otsigu omasuguseid. Neid ridu lugedes mõtlesin ühele võimatuna näiva-

le võimalusele – äkki puutub Hirv oma liikumises mingil hetkel "meiega" ninapidi kokku, ajas ja ruumis, tões ja vaimus. Kas siis sünnib midagi viljakat või ebamugavustunne üksnes võimendub? Või on see hetk juba käes?

Hirve suhe luulekunsti meenutab kujutava kunstniku oma. Jääb mulje sarnasest vahetegemisest aine/materjali ja teose vahel. Esimehe on põrm, teine elab. Üldiselt on luules suhe ainesse/keelde/toimimisse rohkem elusa-suhe. Hirv näikse suhtuvat keelde väga ratsionaalselt, vormikäsitus aga talletab loomeimpulsi. Võib-olla tuleks end mõelda mingisse (näituse)ruumi, et mitte kohkuda siit tulenevast korduvusest, võib-olla on siis kergem Hirve kujundiilma siseneda ilma isiklikest seostest loobumata? Vahest meid huvitaks siis, kuidas kaasaeg ja peegeldused ühest traditsioonist kohtuvad distantsitult meelelisuse idealiseeritud maastikul? Ja ei kukukski õhuauku. Hirv kasvab läbi oma kirgide luules ja miskipärast tundub ta veel väga noor.

P. S. Kuulsin, et Indrek Hirv õpetab parasjagu kusagil USAs noorukitele kirjandust. Jäin mõtisklema, et mida ta neile seal küll õpetada võiks? Mitte midagi ei osanud arvata, minus kumiseb teadmatus nagu siis, kui mõtlen muinasjutulisest Pariisi linnast.

MART VELSKER Lennuraskused

HANNES VARBLANE. SINA ARMAS-
TA MIND. "Umara", Tartu–Tallinn, 1993.
172 lk.

Varblane oskab lennata. Pärast värsikogu "Mäel, mis mureneb" tuli tunnistada, et Hannes Varblase kulgemine eesti luuletaevas on sujuv ja foonile sobiv. Mõjutusi eelkäijatelt märkis autor isegi (vt "Postimees" 27. XI 1991, lk 5), aga samas andis ta järjekordse traditsiooni-lülitumisega midagi ka omalt poolt. Hilisdebüüt pärjati Betti Alveri luuleauhinnaga ja miks ka mitte. Isegi kui mõni teine esmatulija samal ajal lugejaid kahvutama pani, siis Varblasel oli parnassile pääsemiseks viimane aeg.

Enne jõule sai valmis uus luulekogu "Sina armasta mind". Mõistlik saab ju aru, et imperatiiv pole suunatud arvustajale. Kaanekujundus ja varasem kogemus tõstavad pinget. Esmalt välised parameetrid: raamat on eelmisest kolmandiku jagu paksem, värsid ja tekstid lühemad ning silbilis-rõhulist reglementi vähem. Mis siis ikka, tuntakse ennast vabamalt ega pingutata luuletamise enda pärast.

Jah, "üleestetiseerimise" (K. Muru) käänakutest on Varblane välja libisenud. Kujundilisust ja stiliseeringuid veel on, kuid ennekõike funktsionaalses tähenduses: autor ei taha kirjutada sõnu, vaid väljendada sõnade abil, öelda midagi enda ja elu kohta. Midagi tõsist. Hoiakud ja märksõnad on varasemast tuttavad, muutub nende hierarhia. "Taevast" ja "vaeva" on Varblane riiminud küll. Kogus "Sina armasta mind" ei saa sellest enam mööda minna nagu ka kokkukõlast *vaev/raev: vastu taevast on vaev / sinu taevast on sinine / minu taevaks on raev*. Väljendusväärsaks saab erinevus ja vastandumine. Varblane sekkub sotsiaalsetesse teemadesse – oma sotsiaalsust rõhutades: *üksinduses olen kõigi vastu*. Miks on luuletaja meie (nende) vastu? Riigis, mis on maha müüdnud, linnas, kust on välja aetud, sünnivadki vastalised. Varblase puhul ulatub oma koha puudumise tunne poliitilisest deklaratiivisusest kaugemale. Koha puudumine on ka armastuse kadu ja kogu eksistentsi lunastamatus. Armastus võtab vihkamise käevangu ja pääsu pole kummalgi kuhugi. Vähesed lootusele ja "vastuvoolu" pääsemisele viitavad tekstid upuvad piina ja vaeva sisse ära. Vastuolek jääb alasti raevuna tühja ruumi. Tühjuses karjutakse, on vajadus ennast hääle abil kuuldavaks teha ja sellega surnud ringist välja murda. Paremalt juhul saavad eluks *päevad / halvemad ja paremad*, suurt peale surma lõpp-punktis ei terendu. Üha pöörleb ihus nuga ja teadagi pole see lõbus tunne.

Neid pööremisi leheküljelt leheküljele jälgides võib veeta ühe tumeda õhtupooliku. Kardan ainult, et nuga võib nõnda nürkis minna, raev madalduda jonnaka poisi jalatrampimiseks pimeduse saabumisel. Ma usun, et Varblane on siiras ja aus inimene. Samas ei arva ma lugejana, et seda siirust peaks mulle paksult laugudele määrima nagu sepikele võid. Kas 1990. aastate inimese

suutmatust olla järjekindlalt tõsine ja traagiline? Ka see – kindlasti sobinuks selline pikk pihtimine veerand sajandit varasemasse aega, kui lehvivad juuksed märkisid anastamatust ja krigisevatel lavadel astusid üles meie esimesed bluesilauljad. Aga asi ei ole ainult selles.

Ei pea sugugi olema nõnda, et *ei inimest näe inimene kunsti kurvas roodus*, kuid sellegipoolest pole inimlikkus ja ausus ainumääravad kirjanduslikud kategooriad. Peale nende ootaks nagu veel midagi, paraku pole kindel, kas kõik pakutav kannab endas kirjanduslikku tähendust. Tähendusi võib muidugi omistada, raskem on see siis, kui paistab mingi ambitsioon ja selle sobimatus tulemusega. Vaevalt kavatses Varblane kirjutada üles triviaaltõdemusi, kulunud fraase ja lõtva enesekordust, aga seda ta mõnikord teeb.

Ma ei igatse tagasi tema eelmise kogu voolujoonelisemat poolt, ka hüplev ja rabe lend võib olla kena. Üksikutel hetkedel Varblane neid võimalusi demonstreeribki – lakoonilisusega ("okupatsioon"), visualiseeritusega ("teadmine"), ironilise manifestatsiooniga ("sest"). Mõjub ka mäng tekstide paigutamisel, trükitähti arvutil painutades tõuseb luuletus "noolena" tõesti lehelt lendu. Kui kogu koostades oleks halastamatu otsusega valitud vaid pooled luuletustest, saanuks tulemus kindlasti värskem ja nuga lõikaks vahedamalt. Lugeja küll oigaks, kuid püsiks virgena.

Varblase luule puhul näib energia jäävuse seadus kehtivat. Rütmi ja riimipaigutuse lõdvenemisel ning korduskujundite vähenemisel on tulnud asemele teistsugused kordused, natuke salakavalamad, sest neis on kavatsuslikust vähem. Enesekontrolli vähenemine ei tekita siin spontaanset segadust, lahti on pääsenud painajad, mis vabaduse piirvõimalusi enda kõrval ei salli. Analüüsijale antakse seeläbi kätte kindlamad rajad, näiteks ka Varblase poeedirolli väljajoonistamisel: üksik tundja ja mõtleja, keda teised ei mõista, mõõdukalt jõhker ja vägisõnaline, istub "Püssis", joob ja armastab plikasid. Niisiis mingis mõttes eneseväljenduse *mainstream*, mille eeskujusid saaks otsida ka sõjajärgsest väliskirjandusest.

Siiski on klaaritavad arved just siin, Eestimaal ja Tartus, trikolooris, rahvuskirjaniku

kampsunis, tüdruku silmades. Varblane revideerib meie "luulelipu kandjaid" kaasosalise õigusega – lennata ta oskab. Kui tiib tuult alati alla ei võta, keerakem lehte: ehk ometi tehakse seal üks mehine surmasõlm ning maandutakse õnnelikult lipukandjate teokas- se rivvi.

AIN KAALEP

See on eriti ehtne Raimond Kaugver

RAIMOND KAUGVER. LAEVAD KAO-
TAVAD TÜÜRI. Romaan. Kirjanduslikult
toimetanud T. Kallas. "Kupar", Tallinn,
1993. 128 lk.

Mul on väga hea meel, et see raamat on ilmunud. Samal ajal teeb mind omajagu nukraks mõni kommentaar teose juurde – olgu see siis Teet Kalda saatesõnas, olgu esimeses arvustuses, mida olen saanud lugeda, autoriks Oskar Kruus ("Looming" 1994, nr 1). Mõlemad kirjamehed suhtuvad Raimond Kaugverisse küll austusega – aga paraku kumbki nii mõndagi, mis selle teose puhul oluline, lihtsalt ei tea.

Raimond Kaugver oli väga sõbralik ja seltsiv inimene – just selline, kes jätab lausa avatud ja siira mulje. Mu elukogemused kalduvad sinnapoole, et nimelt selliste loomuste põhjani jõuda on eriti raske. Vahel tundub, et sellised loomused ise ei tunneta ennast üldse kunagi, nii et petavad aina nii ennast kui teisi, tahes või tahtmata. Aga muidugi ei maksa need mõttekesed suurt midagi ei psühholoogias ega kirjandusteaduses; esseistlikele uidudele ei saa rajada meetoodikat. Subjektiivseid visandeid teatud kirjanikuisiksustest teha pole ehk siiski mõtetu, mõnele lugejale võivad need midagi selgitada.

Raimond Kaugveriga sõbrunesin 1944. aasta kevadel Soome sõjaväes, kolmas kirjandushuviline sõber samas üksuses oli Leenart Tikerpuu. Meie ringil oli oma nimigi, "Quasimodo", mis muide korraks veidi kummalises seoses vilksatab selles romaaniski. Meie kirjandusharrastused olid võrdlemisi pretensioonitud, kirjutasime oma lugusid ja luuletusi ühte kaustikusse, "albumisse", mis on imekombel säilinudki; teistest üksustest olid meie kaastöölisteks Raimond Kolk ja

Endel Härm. Kavatsen sest ringist edaspidi põhjalikumalt kirjutada ja tutvustada ka selle loomingut, mis ajadokumendina on ehk isegi huvitav.

Paljundustehnikas ilmunud pataljonija- kirjale "Kodutee" olin üsna viljakat kaastööd teinud mina, kord (varjunime all) ka Leenart Tikerpuu, Raimond Kaugver aga mitte kunagi. Niisiis võib tema Soome-aegsest loomingu- st kõnelda ainult eelmainitud ringiga seoses. See oli enamasti uusromantiline, eksootiliste motiividega lühiproosa, noh, vahest noore Tuglase mõnd takku meenutav.

Kui Raimond Kaugver oli vangilaagris, oli meil veidi kirjavahetust, ja kui ta oma karistuse kandmise järel kodumaale naasis, otsis ta mu kohe üles. Tartus tutvustasin talle oma sõpru, kelledest kõige lähema kontakti leidis ta kiiresti Eno Rauaga. Tal oli juba esimesel Tartus-käigul kaasas suur käsikiri pealkirjaga "Põhjalvalgus". See oli kolmeosa- lise romaanina kavandatud põhiliselt auto- biograafiline käsitlus Vorkuta-aastatest; ma ei mäleta enam, kuivõrd valmimislähedaseks seda nimetada võis, igatahes oli peene ja sel- ge käekirjaga väikeformaadilisi kirjapabe- rilehti küll üle poole tuhande. Raimond oli teost kirjutama hakanud laagri meditsiini- punkti töö kõrval ja kasutanud käsikirjade postitamisel "vabade" teeneid: tavalise postiga, ilma laagri tsensuurita, jõudis käsikiri jupphaaval kodumaale, Raimondi isa kätte. Pealkiri oli õel sarkasm – võetud sel ajal "Noorte Hääles" ilmunud järjejutult, mis pa- jatas kõige nahaalsemas sotsialistliku realismi stiilis valet Vorkuta kaevanduste ajaloost. Olin äsja pühendanud mõne aja Dostojevskile, nii et vene kultuuri deprimeeriv suges- tion oli mulle tuttav ja omamoodi juba ka selja taha jäetud – nüüd aga tuli mu enda sõber millegi veel vapustavamaga: mitte suur sõnameister, kes oskab geniaalselt kavanda- da efekte, vaid eilne koolipoiss, kes on pida- nud läbi elama asju, mida õieti keegi maailmas ei tohiks läbi elada, ja neist oma suutmist mööda jutustanud. Mälestus Dosto- jevskist taandus hirmsa tõe eest kuhugi möö- dunud sajandi Peterburi uttu, ja täpselt sedasama, mida mitu aastakümnet hiljem Solženitsõn tervele maailmale, andis mulle 1950. aastal Raimond Kaugver.

Tollal oli meiesuguste poliitiline maailmapilt väga selge. Julgen väita, et põhiliselt oli see kõigi eestlaste oma, viidaku sellele kas või tollal üldiseks kõnekäänuks saanud väljend "oota nagu Kolmandat maailmasõda", mille kasutamiseга nii väga ettevaatlikud poldudki, sest nuhke siiski just iga nurga peal ka ei seisnud ja nende huvid olid igatahes konkreetsemad kui eriti tähele panna tühja loba. Rahvas ootas tõepoolest Kolmandat maailmasõda, kujutles selle mõeldavat käiku umbes nagu 1941. aastat: Lääneriikide väed meid vabastamas, vahest Moskvale sooritatud eduka aatomirünnaku järel. See ei tundunud sugugi üksnes soovunelmana. Poliitiliselt mõtlev inimene mõistis ju, et Vene imperialismile peab maailm tõsisemalt vastu hakkama – peale selle teadis ta veel seda, mida Läänes ilmselt ei teatud: et tegelikult on Vene imperialism seestpidi juba väga nõrk. Meie politiseerija hindas aga Lääne vaatlejaid tohutult üle. Näib, et vahest alles pärast Stalini surma hakkas ta taipama, et Läänest midagi jõulist oodata ei olegi.

Sel ajal kui Raimond Kaugver oma "Laevu" kirjutas, ei olnud tema suhtumises lähiminevikku mingisugust, "nagu siis võis tunduda, lootusetult hävitatud maailma maitset" (Teet Kallas) – selle maailma peatsesse tagasitulekusse uskusid siis veel nii või teisiti ülilpaljud inimesed; samuti pole "kummaline tõdeda autori veendumust aastast 1951 (...): nõukogude võim ei jää igaveseks Eestisse". Ma ei saa aru, mis on siin kummalist! Tõepoolest oli see enam-vähem kõigi veendumus, erines ainult see, mitu aastat sellele kord kaduvalle okupatsioonirežiimile keegi oma kujutluses veel lubada tihkas. Pessimist ütles: kaob ta niikuinii, aga minu silmad seda vist ei näe...

Peaaegu siia vahele pistma ühe mälestuspildikese. Ilmselt oli see 1951. aastal, kui ühel ilusal suvepäeval jalutasime Raimondiga piki Vabaduse puisteed Nõmmel. Äkki kohtasime Endel Nirki, mu hiljutist ülikoolikaaslast. Tutvustasin noormehi teineteisele. Endel Nirk oli millegipärast erakordselt sünges tujus, end lausa psühropaatilise pessimismiga väljendades. Sõnakehvalt ja abstraktselt küll, aga siiski nii, et võis aimata asja poliitiliski tagapõhja. Raimond Kaugver, elav, jutukas ja sõbralik, nagu ta oli, ühtlasi kindel olles, et

tegemist on usaldatava inimesega, enam-vähem ju sõbra sõbraga, hakkas teda kohe lohutama: ei tea, kas see "vene värk" aastatki enam kestab, igal juhul vaadaku härra Nirk tulevikku hoopis lootusrikkamalt... Mina olin seda dialoogi kuuldes veidi ärevil: kuigi olin kindel, et Endel Nirk mingi pealekaebaja ei ole, oli ta ju siiski kommunistlik noor, mina aga poliitilistel põhjustel ülikoolist väljaheidatud tüme kuju, kelle hoopis veidra tuttava-ga juttu ajada härra Nirk oma niigi sünges tujus vaevalt ihaldas. Iseloomulik episoodike neist aastast üldse ja Raimond Kaugverist eriti! "Laevade" kommentaaride hulgas on ehk sellelgi oma koht.

Kõike eelnevat silmas pidades tohiksid meile selguda mõnedki romaani väärtused. Kuski mujal ei ole tollaegse Eesti haritlaskonna poliitiline maailmapilt nii selgesti dokumenteeritud. Parteisse astudeski (tollal tähendas see võrratult suuremat reetmist kui 1970. – 1980. aastail), olgu karjerismi või mingi sundseisu tõttu, kaaluti läbi, kuidas võiksid sellesse suhtuda "ameeriklased", kes ju niikuinii ükskord tulevad, ja lohutati enast, et ega nemad nii kurjad kui sakslased ju kindlasti pole. See kõik on romaanis kirjas. Samal ajal on romaanis ilmekalt ja täiesti usutavalt kujutatud ka partei ja KGB vastastikust sõltuvust, nii nagu see tollal oli; Arvo Vasara ülekuulamisstseen tundub mulle ses suhtes eriti väärtuslik. Kõigil neil teemadel leiame romaanist lausa klassikalisi lehekülgi, mille koht võiks olla ajalooluigemikus.

Miks Raimond Kaugver selle romaani kirjutas? Mäletan käsikirja sellest ajast väga hästi, see üllatas mind isegi väga, sest tegelikult ootasin pigem "Põhjavalguse" lõpetamist – aga Raimond oli Tallinnas sattunud suhtlema mitmesuguste haritlasringkondadega, nende hulgas ka kunstnikke, ja loomu poolest jutustaja, nagu ta oli, ei saanud ta häid eepilisi aineid ju seisma jätta. Avaldamisvõimalused? Et Vene imperialismi kokkuvarisemine on mõne aasta küsimus, oli ju nii väga usutav – ja kui vabadus tuleb, on ju kirjanikul vaja esitada võimalikult aktuaalset materjali, mille hankimiseks just nüüd on parim aeg! Raimond kirjutas neil meeoludel ka mõned luuletused, mis leidsid viisistuse Eino Tambergilt (kuuluvad kokku tema Petõfi-lauludega). Imestan veidi, miks ei mäleta seda kõike

Eno Raud – nagu Teet Kallas märgib. Aastakümned on ilmselt teinud oma töö... Et Raimond Kaugver hiljem seda käsikirja kellelegi ei näidanud, on muidugi endastmõistetav.

Järgnevatel aastail meiesuguste tormakas optimism ju muidugi vähenes, päris kadumata kunagi, nii et Eesti Vabariigi taastulek oli ja jäi endastmõistetavaks. Omaette teema on "sulaajal" võimalikuks osutunud kompromisside-tee (sellega seoses muidugi ka näiteks leebem suhtumine Juhan Smuuli, heasüdamlikku inimesse, kes ometi Stalini ajal andestamatuid inetusi oli teinud). Mõningat ebakõla minu ja Raimondi suhetes tekitas igatahes romaan "Nelikümmend küünalt", mida ma isegi mitte pooltööraamatuks ei nimetaks; võib-olla tähendas selle veerandtõelisus tollastes oludes siiski mingit sammu edasi. Neil teemadel me Raimondiga lihtsalt ei rääkinud. Vaid ükskord kõneles ta mulle Rudolf Sirgest kui ausast "kollaboratsiooniõpetajast": selleks et kirjutada paar lehekülge karmi tõtt küüditamisest, tulevat selle ümber septseda terve (valelik) "Maa ja rahvas", olevat ta Raimondile lahke usalduslikkusega seletanud. Nii või teisiti, Raimond Kaugverist sai populaarne jutustaja, kes vestis oma lihtlugusid oma lihtinimestest – mis temast aga teistes oludes saada võinuks, sellele võiksid vahest viidata "Laevad", mille lihtinimesed on siiski kuidagi teistmoodi, nagu loodki.

Milleks Teet Kallas pidi romaani veel "kirjanduslikult toimetama", pole mulle selge. Algajalikkus (aga huvitav algajalikkus) on sellele omane niikuinii. Võimalik autentsus oleks andnud vahest ajadokumendiväärust juurde, ja see on mu meelest selle raamatu puhul õieti ainsana oluline. Ja isegi väga oluline.

Mõned lohakused on seda kurvastavamad. Lausa masendav on võõrnimede ja võõrkeelsete sõnade õigekirjutus: Kaugveril, kes aina uhke oli Rakvere gümnaasiumist saadud headele teadmistele inglise, saksa ja ladina keeles!

Näiteks: Bernhard Show (lk 25), perpetuum mobile (lk 29), borgeois (lk 36), Mercius Scaevola (lk 40), Robinson Cruso (lk 40), Therése (lk 45), c'est ci bon (lk 45), zwei sellen (lk 110), spirahaeta (lk 123). Ma ei lisa õigeid sõnakujusid meelega: las asjatundjad võpatavad ja mõtlevad natuke meie kirjastamiskultuuri praegusele seisule!

Selle kirjutise lõpetuseks sobib ehk märkida üht tähtpäeva. Juhtus nii, et panin selle paberile just nimelt Soome sõjaväe eestlasrühgemendi 50. aastapäeval, s.a 8. veebruaril. Mida me Raimondiga aastakümnete jooksul korduvalt teineteisele kinnitasime: kui meie elus on olnud midagi, mida me ka kõige raskematel hetkedel pole kahetsenud, siis on see meie kuulumine Soome sõjaväkke.

LAHTISI LEHTI

OSKAR LUTS

Vähkmann ja Ko ehk majanduslik tõus

Tahab olla följeton

Päsmer oli nüüd juba mõnda aega riigiametnik, käis võrdlemisi puhta kraega, otsis mööda linna odavamaid lõunasööke, ostis mõne eksemplaari uuemat kirjandust ning pidas nii... üldse... enam-vähem fassongi.

Mõningatest raskustest, mis tekkisid ameti alal, sai ta Peetsi abil ruttu üle, oli mõne nädala jooksul juba täiesti asja kursis ja võis tegutseda iseseisvalt. Tal oli nüüd see mõnus tundmus, et ta ei 'käi tühjalt' siin ilmas, vaid täidab teatavat funktsiooni, nagu on iga kodaniku kohus, kes tahab pippi, putru, riideid selga ja sooja tuba. Tööga toibus ta ka oma 'hirmsast' armuvalust ning kosus vaimliselt ja kehaliselt, missugust nähtust Peetside abielupaar tõsise rõõmuga tervitas. Endine sapi-line, okkiline luuletaja, kes oli kord isegi 'kompas' saadanaga, mängis nüüd naabritega; voolis neile mänguasju ja sepiptses õhtuti jälle salmikuid, täis leplikku meelt ja elurõõmu. Saadan muidugi vihastas selle asjaolu üle, sülgas endale pihku, hõõrus peopesi, lõi naise, jäi kollasesse hullumeelsusse, sõra- ja fosfortõvve ning suri ühes oma sõbra Aug. G-ga purpurset surma. Sellest päevast saadik polegi enam saadanat, on ainult Shmendrikud, kaardimoorid, jõumehed, onupojad ja isapojad, kellel pole muud ametit kui ainult olla oma isa poeg; siis on veel mõned Mobistid, mõned kadakad ja pajud, kes käivad ringi, labidas hõlma all, valmis iga silmapilk kaevama auku Läänemere kaldal asuvale noormehele.

See oli väga õpetlik lugu, kui Päsmer, esimene kuupalk taskus, Peetsid kuhugi peenemasse restoraani lõunasöögile kutsus. Siis kaalus va' Jürikene kolm päeva ja pidas aru, mis teha – minna või mitte?

"Mis sa arvad, Miina," ütles ta naisele, "kui lähaks õige kord restoraani, ajaks endale rinna ette, kõlistaks ja ütleks nii... üle öla:

'Ooba, söögikaart'! Päsmer käib peale nagu uni, lubab kõik välja maksta ja selle restoraanigi mälestuseks ära osta."

"Eks me siis lähe ometi," vastas abikaasa.

"Aga," hakkas Jürikene sealsamas kohe kahtlema, "aga kui läheb hirmus kalliks ja... mis seal kõik võib olla...?"

"Arme siis lähme."

"Aga huvitav oleks küll kordki ära käia, vaadata, mis seal on."

"Noh, siis lähme."

"Aga mine tea, kuidas Parvei naine kodus lastega toime saab?"

"Noh, vast ikka saab kuidagi. Aga kui sa arvad: ärme lähme."

"Pagan teab, kui võtaks õige kätte ja lähaks?"

"Võiks minna."

"Aga ma ei saa oma tööga homseks valmis..."

"Jätame siis minemata."

"Aga kui..."

Nii sõelus riigiametnik Peets asja igast küljest läbi... sõelus, sõelus... võttis hoogu, kergitas pükse, otsekui asutades end rekordivõtmisele kõrgushüppes, vaatas peegli, ajas habeme ära, puhastas saapaid, tõmbas uue frentshi selga, pani puhta taskurätiku tasku ning kuulutas siis kindla sõnaga ja valju häälega, nii et seda Päsmergi läbi seina pidi kuulma: "Olgu! Lähme täna restoraani lõunasöögile!"

Nii võtsid 'alamkoja' elanikud südame rindu ja tegid selle k e r g e m e e l s e sammu, nagu Peets nende minekut teel nimetas. Päsmer sattus hasarti, tellis peale lõunasöögi kogni viina ja õlutki, mitte põrmu hoolides Peetside protestist. Aga just sama Päsmer tegi üpris kentsaka, nii umbes jänese näo, kui talle arve toodi. Ka Peetsid kokkusid ja kehtasid õlgu. Proua Peets sidus ülejäänud leivatükid taskurätikusse, tahtes seega justkui päästa, mis päästa võib. Parajasti kui arve makstud sai ja kõik kolm kokkond inimest minekut asutasid, piirati nende laud järsku 28 Shmendriku poolt sisse.

Ah, ah, härrad Peets ja Päsmer! Missugune haruldane juhtumine niisuguseid härrasid

siin näha! Väga rõõmustav! Väga rõõmustav! Nüüd on auväärt seltskond muidugi nii lahke ja lubab ka neid oma lauda istuda. Kuidas? Juba minek? Olete juba söönud-joonud? – Ah, kui kahju! Aga natukene likööri kohviga... natukene? Võib olla, tohib prouale shokolaadi tellida? – Ka seda mitte? Ah, oh, kui kahju, et me hiljaks jääme! Aga vast saame homme siinsamas kokku? Kes hakkab siis selle kuumaga kodus keetma! Ah, kui kahju! – Noh, pole midagi teha... kui te just minema peate. Pole midagi teha, jah.

Päsmer ja Peetsid murdsid endid Shmendrikute tihedast rõngast suure vaevaga läbi, põgenesid sealt lokaalist ja ei vaadanud enne tagasi kui korteri lävelt. Siis kogunesid lõunalised Peetsi kirjutuslaua juure kokku ning vaatasid üksteisele paljutähendavalt näkku. Peets võttis pliitsi, pigistas ühe silma kinni, rehendas. "Ütleme: karafin – 60; lõunasöök – 225; õlu... Ei, siiski, kus pagan võtku! Vaata, Päsmer, mine veel restoraani lõunat sööma! Eks olnd tore lõunasöök!"

"Mis seal's oli..." kehtas Päsmer õlgu, aga ei teinud seda mitte just väga suureliselt. Õhtul leidis ta restoraanis kulutatud rahast poole osa oma laualt. Kauga naerdi ja pilgati üksteist selle k u u l s a lõunasöögiga, tihti koputas Peets vastu seina ja hüüdis: "Päsmer! Ega sa selle kuumaga ometi kodus ei keeda? Lähme restoraani!" "Oota natukene," vastas naaber, "minu auto sõidab varsti ukse ette."

Nüüd kosusid alamkoja elanikud nagu terve seened; lord Pumpits oli oma staabiga, oma ninasarvikutega ja nõelasilmadega kuhugi suvitama kolinud. Üleval valitses vaikus ja rahu. Aga mõnikord, hilisel õhtul, õöl... hakkas Päsmer voodis siiski vähklema rähklema, otsekui oleks tal midagi puudunud... Nojaa, nüüd polnud sinna muidugi enam midagi parata, kuid ometi... ta, tema oli... vist küll ainus,... keda tema, Päsmer, võis armastada... kogu hingega. Õnneks oli aga meie luuletaj ja riigiametnik juba niikaugel, et võis end võtta käsile. "Pole viga, pole viga!" rahustas ta end ja avas akna. "Pole viga midagi – jahtu natukene, siis läheb mööda."

IX peatükk

Sügis... Võib olla, väike osa talvegi... aga mitte palju.

Jumaluke! Kui pikk see suvi siis ära ei ole! Ta läheb varsti mööda nagu lähevad mööda mõned keelelised halpusedki meie ilu- ja ajakirjanduses. Tuleb sügis, hakkavad puhuma külmad tuuled, pilvisest taevast nõriseb ühtelugu alla seda... mis ta n'd oligi? – Ah, jah – ikka seda vihma ja vihma, ja veel kord – vihma. Suvitajad ei saa enam kusagilt piima, perekonnad kisuivad ja kraaksuvad veel mõne aja seal kusagil nurgatoas (ainuke tuba, mille lagi läbi ei jookse), lapsed saavad nohu, lastehoidjad trummi, perekonnaisad – ishiase, sõratõve ja Dr. R. Kochi pulgakese tasku, pereprouad pakivad päeval asju kokku ja kisuivad õhtuti neidsamu pampusid lahti, sest – pagana pihta! – üks väga hädapärane asi sai täna kuhugi kompsu või korvi pandud... juudas teab aga, missugusesse nimelt. Ärimehed ärkavad suviunest, ja saadavad juba mõne kirja 'ette valmis'.

Pikkamisi valguvad kõik, kes linnast pärit, jälle linna tagasi... otsekui peab muld, mis kord elas, jälle mullaks saama. Tulevad linna tagasi Vurtsmannid, Vinnid ja Järkad, tulevad muu seas ka Vähkmannid ja Pumpitsid. Pumpitsi õnne ja rõõm on igatahes üürrike, ainult kaks-kolm seansi saab ta anda oma talikorteris, siis tuleb politsei ja ütleb talle umbes nii, nagu ütles surm Laksi Tõnisele: "Lähme ära siit!" Temaga ühes viiakse 'ära': tosin s ü ü t u i d ametnikke mitmesugustest asutustest, poolteist tosinad Shmendrikuid ja kaks tosinat isikuid, kes kunagi ei külva, aga seda rohkem lõikavad. Alamkoja kohkunud elanikud tõmbavad hinge tagasi, pilgutavad üksteisele silma ning ütlevad: "Omm lännü – omm lännü. On meil mõni mure!"

Vähkmanni perekond asub äraootavale seisukohale, ei võta esimese nädala jooksul midagi iseäralikku ette, vaid uurib hoolega pereisa sisemist inimest. Nüüd on proua ja preilid Vähkmannid mõne ehteasja võrd vaesemad, selle eest aga loksuvad neil seal kusagil mererannas uhke purjek tusastes lainetes. kuid pole viga! Pitspallid algavad uuesti, sest, nagu selgub, hoiab 'vana' heatahtlikku neutraliteeti. Ah, see papi! Ta on vahel küll pisut

veider, kuid sügavas südame põhjas on ta siiski kuldaväärt inimene!

Trikatrill, trikatrill, trika-trill ja trall!

Nüüd algab jälle pits ja pall.

Vau jälle tõstab saba.

Ja saab proua Vähkmann sellega toime, et trumpab üle iseene: ta mõistab juba vaikida õigel ajal. Tekib nüüd kunagi jutt noist asjust, millest tema õieti aru ei saa, siis vaikib tema ja noogutab salapäraselt peaga, otsekui tahaks öelda: "Noh, kõnelge aga peale ja vaelege niipalju kui tahate – see õige ots on ikkagi ainult minu käes." Oh, seda vastuvõtlikkust! Seda kohanemisvõimet! Seda Persia sirelit! Seda klosett paberit!...

Kord tahtis üks lihtne mees olla kõigiti peen. Kõige enne pesi ta end kodus (Ta jalad olid nii mustad, et ta neid otsekohe sauna ei julenud viia), läks siis sauna, tuli tagasi, pani uued riided selga, nõõpidega saapad jalga, puhta krae ja arsinapikkuse lipsi kaela, vikerkaari värvilise rätiku rinnatasku, lõhnaõlitas end koledal kombel ja läks siis uulitsale. Seal juhtus temaga väike äpardus, mees tuli koju tagasi ja taipas, et ta polnud siiski veel kõigiti peen küllalt. Siis jõi ta endale sisse pudelitäie eau de Cologne'i ja läks uuesti uulitsale. Jälle äpardus. Mees tuli teistkorda koju, tõmbas õhku ninna, viskas särgi alla oma kintskäised ja ütles: "Matsi e n n a s t ehk võib veel kuidagi parandada, aga matsi... ei paranda keegi!" Sellest katsest saadik ei tahtnud mees enam kunagi tore olla, läks endiselt habemesse nagu karumarja põõsas ja pesi oma jalgu ainult kord aastas... Mardipäeval nimelt, mis oli tema arust üks tähtsamatest kroonupühadest.

See oli nii... muu seas. Kui ma õieti mäletan, siis tahtis jutt olla rohkem Vähkmann ja Ko-ost, kui mõnest liht-peenest mehest.

Noh, heakene küll, pitspallid ja nii edasi. Vahel läksid niisugused lõunad, õhtud ja ööd ärimehel nii vastikuks, et ta kodust põgenes ja linnas ümber hulkus nagu hunt aia taga. Siis tegid tema daamid külaliste ees viisaka vabanduse, öeldes: "Meie papi palub end lahkesti vabandada – ta sai alles praegu teate, et peab minema ühele väga tähtsale koosolekule, millest võtab osa minister ja üks väljamaa saadik." Pärast kiitis proua Vähkmann mehe-

le möödaläinud õhtut: "Ah, papi, kui kahju, et sa ära kadusid. Meil siin oli ütle mata lõbus. Oli isegi minister N. ja Tiki-Riki-Tao vabariigi saadik. Tulevikus, kui me midagi sarnast toime paneme, lükka edasi oma äriasjad ja ära hoia end kõrvale – niisugused tutvused võivad sulla aina kasuks olla."

Mõnikord tähendas Vähkmann selle jutu peale:

"Ei, ma ei usu, et teil siin väga lõbus oli. Teie eneste sõnadest, naerust ja pilkamisest näen ma, et teie eilsed külalised olid ainult narrid ja poolearuga inimesed."

"Ah, papi," vastas pereproua, "sa hakkad jälle noomima! Kas sa tõesti arvad, et külalised meiega teisiti teevad?"

Kõik läks endisse roopa. Jälle hakati käima pidudel, pallidel, võõrusel. Proua Vähkmanni ehk tüütaski vahel see igavene 'plakerdamine' kodus ja käimine võõrsil, kuid tal oli suur himu igal pool näidata oma 'vana' tütart, kuna ta ise oli veel nii noor ja õitsev. Jälle mõirgas Herta kodus, nagu noor tünger, peksis vanema õe odööripudelik, sõi purkide kaupa marjasahvti, suitsetas Pauli paberosse ja vahtis naljakaid pilte õe magadistoas. Kõige selle kõrval võis proua Vähkmanni juures tähele panna äärmist kokkuhoidlikkust läbikäimises lihtsate inimestega. Tingiti piima- ja pesunaisega, tülitseti kokaga, et see liig palju toiduaineid ja puid tarvitab, kustutati tukke, korjati süsi ja tuletati õmblejale jumalat meelde. Kerjusele anti viiskümmend penni ja arvati seega lõpetavat viimne rehknung issandaga. Nii oli ometi üks punkt, milles proua Vähkmann jäi endiseks Tartu Mutiks.

Agas ärimees Vähkmann livis. L i v i m a – see tähendab umbes sedasama, mis omal ajal: repunseerima; seda sõna võib üsna julgesti tarvitada igal pool, igal ajal, igal juhtumisel. Näituseks, nende ridade kirjutajagi on seda sõna juba korra tarvitanud, aga pole seeläbi sugugi halvemas seisukorda sattunud kui oli enne... igatahes – paremas ka mitte. Vähkmann livis... Vahel vaatas ta suure huvitusega pealt, kuidas mõni Shmendrik ristles kusagil pangaesisel platsil ja tegi meeletikke katseid oma protesti minevaid vekslid välja osta. See sündis enamasti kell 3/4 2 ajal p. 1., natukene aega enne pankade sulumist. Siis haaras niisugune Shmendrik nr.

1 või nr. 2 sõna õiges mõttes iga tuttava rinnust kinni, raputas, hädaldas, hingeldas ja palus laenu.... homseni... ainult homseni... kas või 678% eest, sest 'nad' lähevad praegu protesti. Sealsamas talitas tihti kuulus kapten T., kellel oli 101 meetodi, kuidas raha s a d a ja 111 meetodi, kuidas raha jälle rutemini kui muidu laiali puistata. See oli raske tund äriameestele, nii mõnigi tähendas õhates: "Kell on alati 3/4 2. Vaata, millal tahad – aga kell on 3/4 2." Paljud läksid pankadest otsekohe apteeki ja ostsid konnasilma rõngaid ja Tiilemanni tilke, sest n e e d, seal all, valutasid kibedasti ning s e e, seal keskpaigas, kolises kohutavalt.

Tema, Vähkmann, oli end seni ikka välja livida suutnud, polnud veel kunagi jõudnud kolmveerand kaheni, aga kui asjad ikka nii edasi keetsid, siis võis ka temaga juhtuda niisugune lugu; siis võis ta lõppude lõpuks isegi veerand kolmeni jõuda.

Kuni viimase ajani oli Vähkmann töötanud käsikäes ainult soliid ettevõtetega, aga algas nüüd, sügisel, jälle pisut õnneküttimise poole kalduma. See oli otsekui krooniline tõbi, mille küüsisist on raske pääseda. Jaa, aegajalt ehk jäigi pisut vähemaks see tõbi, aga ilmus siis uuesti, ja harilikult veel raskemal kujul kui kunagi enne. Isegi arstid tegid katsete varal tõeks, et *angeldamia revalensis* on sama raske välja arstida kui *kadakismus pajuktivitis perno-paide-hapsalensis*.

Teisest küljest tõukas Vähkmanni uuesti libedale teele kitsas rahaline seisukord ja suured väljaminekud, missugune asjaolu näis talle otsekui vabanduseks; ta ei võinud, ei tohtinud minna mööda sehtidest, mis töötasid lühikese aja jooksul head profiiti.

Kuid juhtus ka seda, et äriimees vahel vaatles oma elu ja tegevust hoopis teiselt seisukohalt. Sammudes mööda mõnest suitsunud hoonest, kus paukusid haamrid õhkuva ääsi juures, mõtles ta:

"Siin taotakse rauda, siin tehakse midagi. Siin tehakse õhtuks valmis ader, äke, vikat ja sirp – kõik väga tarvilikud asjad. Ja läheb õhtul koju niisugune tahmane mees, kes seal praegu seisab ääsi juures, siis teab ta, et tema nõu ja käterammuga on siia ilma loodud uus väärtus. Mis teema mina? Kellele on tarvis m i n u askeldust... peale minu enese? Mina käin t ü h j a l t. Tühjalt, tühjalt. Olen murtud

nummer siin ilmas... Alla üht tervikut. Jaa, Tartus oli mul telliskivi tehase kõrval oli suur virn telliskive; ma sain raha ja andsin telliskive vastu... Mis annan nüüd vastu, kui saan raha? – Kviitungi, et olen vastu võtnud nii ja nii suure summa."

Niisuguselt seisukohalt vaatles Vähkmann vahel oma praegust elu ja tegevust ning raputas pead. Ei, nii ei tohtinud see kauemini kesta! Mitte milgi tingimisel! Vaat, nüüd veel see v i i m n e sats, mis praegu käsile! – sellega pidi olema lõpp. Nüüd oli küllalt! Pidi lõppema igavene priiskamine kodus ja igavene rahaahnitsemine väljas.

Ometi ei jäänud see v i i m a n e sats kaugeltki viimaseks. Oh, ei! Viimaseid satse tuli veel palju.

Ja läks õhtul koju tahmane mees Jaan Parvei oma perekonna juure ning jättis ukse taha kõik mured, kui kuulis tütre rõõmsat kilkamist... kuna Vähkmanni tõsisemad mured just kodus algasidki.

"Oota, natukene, mu pisikene Liisi," ütles Parvei, "ma pesen puhtaks oma näo ja käed, siis võtan su sülle, siis jutustad mulle, mis tegid kodus. Jah, see on muidugi paha lugu, et läks katki su mänguasi, aga me võtame kätte ja parandame ta ära; tead, meil on ju veel natukene liimi. On meil veel liimi? – Noh, vaata, siis pole ju viga ega maksa hädatseda. Ka minul on äpardusi päevajooksul ja tuleb vahel tüdimus, aga siis tuleb mulle meele üks pisikene tüdruk, kes elab seal kusagil... Kes teab, kus elab see pisikene tüdruk? Siis tuleb mulle meele üks pisikene pea, mis jäi padjale puhkama hommikul, kui läksin kodunt; siis tunnen sooja hingeõhku oma tahmasel palel justkui hommikul, kui kummardasin su voodikese üle. Jah, mu väikene kelm magab alles, kui lähen tööle; õhtul tulles töölt, kardan, et ta mind enam ei tunnegi. Aga ta tunneb mind ikka, ikka! Nii, tule nüüd siia, nüüd võtan su sülle ja kiigutan jalal. Siis annab ema meile natukene süüa... Sööme ja hakkame parandama su mänguasja. Tead, Liis, ülehomme on pühapäev, siis ei lähe isa tööle, vaid on terve päev sinuga; siis teen sulle uue, ilusama asja kui see on. Ja kui tuleb suvi...

Suvi! Siis lähme linnast välja, lepestikku, lõigume sulle palju sarvilisi mullikaid, paneme nad sööma murule ja anname neile juua sinu väiksest pudelist. Kas teeme nii? Noh, vaata, siis võtame natukene leiba kaasa, sinule natukene piima, ja ei tule enne koju kui õhtul, kui päikene vajub kaugele mere taha."

"Kulla Muti," ütles Vähkmann naisele, "meie peame äärmiselt piirama oma väljaminekuid, sest raha on napilt ja ajad on rasked."

"Ikka seesama vana jutt!" vastas proua Vähkmann. "Ma näen, Johann, sa ei mõistagi enam muud juttu kui rahast. Aga peaksid ometi aru saama, et see pikapeale tüütama hakkab."

"Sinna pole midagi parata; just sellest külast pigistab king kõige rohkem. Arvan, kõige parem oleks, kui me kõik väljaminekud üles tähendaksime. Siis saaksime ülevaate, kuhu, ja kui palju on läinud."

"Ah, isegi niikaugel on juba lugu! Keda siis! Vast oled nii hea ja märgid kohe üles, mis ma täna ostsin. Silmapilk - ma tuletan kohe meele."

"Ei, Muti, sa ole nii lahke ja tähenda ise üles, minul pole selleks aega. Ma ei tahtnudki öelda, et see peaks sündima viimse peensuse ni; peaksi, kui sa minuga ikka enne läbi räägiksid, kui teed mõne suurema ostu."

"Tubli, tubli. Seda kõike võib teha, aga ma näen, et sa meid juba raiskamises hakkad kahtlustama."

"Ah, Muti, püüa minust ometi aru saada!"

"Jaa, jaa, ma saan sinust väga hästi aru. Süües kasvab isu. Oled endale nüüd mõned tuhandekesed raha korjanud, kuid seda näib sulle veel vähe; sinu soov on püstijalu rikkaks minna. Muidugi jätaksid meid nüüd ilma söömata ja palja jalu, et aga rohkem paigale panna... Aga mina olen otsusele jõudnud, et ilma söömata on kaunis raske elada. Kas pole sina isegi seda märganud?"

Vähkmann kehtas õlgu, ohkas ja läks oma kirjutustuppa. Ta oli mõnes asjas üpris nõrk mehike.

VIKERGALLUP

Eesti kirjandus 1993

Seekord tülitasime oma aastaküsitlusega 25 noort kirjandusarvustajat, vastas 20. Parimaks 1993. aastal Eestis ilmunud ilukirjanduslikuks UULutsDISRAAMATUKS tunnistati EMIL TODE romaan "PIIRIRIIK" (kirjastus "Tuum"), millele anti 11 häält. Hasso Krulli "Luuletused 1987 – 1991" ja Ene Mihkelsoni luulekogu "Hüüdja hääl" pälvisid kumbki 2 kriitiku toetuse. Ühel korral nimetati Indrek Hirve luulekogu "Tähekerjus", Herta Laipaiga romaani "Koerakoonlane", Aleksander Suumani luulekogu "Maniakk puuris", Arvo Valtoni jutustusteraamatut "Pildikesi filosoofi prohveti kunstniku poeedi elust" ja Elo Vee luulekogu "Laeka lähedus".

Eelistatuimaks debüütraamatuks osutus MART KIVASTIKU novellikogu "HOMME" (5 häält), järgnes Albert Trapeezi luule-raamat "Sitased seitsmekümnendad" 4 häälega. 3 kriitikut olid veendunud, et Emil Tode "Piiririiki" tuleb siiski suhtuda kui esikraamatusse, ja eelistasid teda teistele debüütidele. 2 häält läks Ain Prosa luulekogule "Viimased naeratused alicé'ile". Ülejäänud kasseti-luulekogud – Tõnis Leemetsa "Kes minevikku ei mäleta", Aarne Rubeni "Raevule" ja Meelis Salujärve "Talveaed" – said igauks ühe kriitiku hääle. 3 arvustajat ei leidnud mulluste debüütide seast ühtegi märkimisväärset.

KATIMURUTAR:

Eesti kirjanduselule oli ja on iseloomulik nii möödunud, sel kui ka tuleval aastal rahapuuduse pitsur. Mida vähem on lugejal raha raamatute ostmiseks, seda väiksemaks muutuvad tiraažid. Mida väiksem on trükiarv, seda kõrgem on raamatu omahind. Mida kallim on raamat, seda vähem suudetakse teda osta. Ring on sulgunud. Inimesed, kes veel mõne aasta eest moodustasid raamatukaupluste uste taha mitmetunniseid järjekordi, väldivad nüüd neidsamu poode. Kes saab, see püüab raamatute lugemise asemel tööd rabada, et ühel imelisel päeval oleks taas

väge raamatuid osta, kui see siis veel meeles on. Kirjanduselu tehnilise külje drastilisim näide oli Tartu vanima ja soliidseima raamatukaupluse sulgemine - sinna tehtavat pank.

JAAN MALIN:

Enamikku raamatuid ma ei loe. Sest nad kas ei satu kätte, ei ärata huvi või ei sunni end lugema mõnel muul põhjusel. Silma alla jäanuist olid möödunud aastal meelikõitvaimad Ene Mihkelsoni "Hüüdja hääl" ja Uku Masingu artiklikogu "Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt".

Debüütraamatutest on seni mu pihku jõudnud üsna juhuslik osa. Neist ühegi paremus teiste ees polnud eriti selge. Prosa luule-raamat ja Kivastiku jutukogu tuleksid siiski arvesse. Aulist, Laanemit ja Trapeezi ma seekord igatahes esile ei tõstaks. Seni minust puutumata autoreist tutvusin kindlasti Johannese, Karo, Seppeli, Viitari jvm raamatutega.

Möödunud aastast ja praegustki kirjandus/kirjanduselu võiks iseloomustada kahe märksõnaga. Neist esimene on **lõtvus**. Võibolla on literaatide vastava hoiaku kujunemise oma panuse andnud ka lugejaskonna leigeks muutumine kunagise kirjanduseufooriaga võrreldes. Pole justkui stiimulit, mille nimel pingutada. Nii ehk teisiti pole minagi lõtvusest prii. Teise märksuundumusena märgiksin **raha** üha võimukamat tungimist neile aladele, mida hulk aastaid peamiselt aadete või ideoloogia pürasmaaks on peetud. Mõtlen kirjandusauhindu (ja muidki kultuuripreemiaid). Loodetavasti võtab Eesti seadusandja lähiajal vastu Kultuurkapitali seaduse ja see koos autorikaitse seaduse jms-ga hakkab tööle nõnda, et eesti kahtlemata kahaneva kirjanikkonna enamik tuleb oma kulude katmisega üsna hästi toime. Need aga, kes suuremaid preemiaid saavad, elaksid kohe päris jõukalt. Kuni raha on laiaks löödud. Loomulikult peavad tõusma ka honorarimäärad. Sest näiteks ainult luulest äraelamiseks oleks praeguste tasude juures vaja avaldada igal aastal 21 600 värssi ehk ligikaudu 1000-leheküljeline luuleraamat.

Pisut nagu palju, kas pole? Igatahes võiks see arv ärgitada meie haridus- ja kultuuriministrit pisut aktiivsemale tegevusele vihjatud suunas.

Siiski, on meeldivatki. See pole küll uudne tähelepanek, aga heameelt teeb, et 4–5 aasta tagune poliitikaga tegelemise vaimustus on enamusel vaimuinimestest nüüdseks mööda läinud ja nii mõnigi teeb taas oma endist tööd. See annab lootust, et vaimu ega vaimsust polegi nii lihtne lämmatada, kui mustades tsensuuriumides vahel kirjeldatakse.

JANIKA KRONBERG:

1993. aasta uudisilukirjanduse nimekirja vaadates võiks öelda, et eesti kirjandusele/kirjanduselule oli läinud aastal kõige olulisem kestmine, elusolemine, ning seda mitte paigaltammumise mõttes. Üle 60 uudiste aastast pole sugugi vähe, eriti ajal, mil palju kõneldi eesti kirjanduse ja kirjastamise väljasure(ta)misest ja muust säärast. Muidugi ei saa selle valdavalt luulepadriku (ligemale pooled on luulekogud ja neist omakorda pooled esikraamatud!) taustal maha vaikida tösiasi, et üht-teist väärtuslikumat ilukirjanduse osas on rahapuuduse tõttu jäänud kirjastamata ja mõni käsikirjiga autorile tagastatud. Vist koguni kirjutamata jäänud, sest, kui arvestused paika peavad, siis kaalub kümne artikli või arvustuse avaldamine hästimaksvas ajalehes üles keskmises mahus proosateose honorari. Luulest rääkimata. Ilukirjanduslik looming on seega üha vähem lugupidamist vääri töö ja üha enam üksikute entusiastide jõudetunde täitev harrastus. Või mida õigupoolest tähendab "Eesti Ekspressi" sõnastus: eesti literaat, kes harrastab Pariisi? Kas seda, et "suhtub hardusega"?

Kuid ehk just siit lähtub kirjanduse ja ajakirjanduse vastasseis, millest aasta lõpupoole oli juttu. Väike lootus seda mõtet mõlgutades: kas ei eristu nii selgemini teineteisest ajakajalisust silmas pidavad, pelgalt kirjaniiku maski kandvad žurnalistid-publitsistid ja ilukirjandusele igas olukorras truud sõnaseadjad, kelle teostest aimub enam kunstiomast ajatust, igaviku hõngu?

Muidugi ei peegelda kaks minu nimetatud parimat raamatut (E. Tode "Piiririik" ja debüütidest M. Kivastiku "Homme") hindaja objektiivsust. Olulisematest teostest on mul

paraku lugemata N. Baturini mahukas romaan ja mõlemad somnambuulse pealkirjaga proosadebüüdid. Kuid loetud tippudest kumab läbi mõndagi ühendavat: orientatsioon prantsuse kultuurile lisaks Pekka Salmi auhinnaga vääristatud teostele veel "Piiririigis" (veidi varem ilmununa olnuks temagi väärikas konkurent), või siis enesekriitiline, puhuti irooniline kõrvaltvaade "Eesti asjale", eestlasena "olemise talumatu kerguse" kujutamine. Vahest polegi ses mõttes pöörane seada lähestikku järgmised teosed, otsida ja leida neis ühist: "meie" varasemast V. Luige luule ja "Ajaloo ilu" ning mullusest E. Tode "Piiririik" ja E. Mihkelsoni "Hüüdja hää!", "nende" poolelt aga näiteks Claus Sommerhage essee "Kleistiga Eestis" ("Akadeemia" 1993, nr 12)?

AADU HURT:

Minu arvates oli parim mullune uudisraamat Indrek Hirve "Tähekerjus", parim debyytraamat Meelis Salujärve "Talveaed". Siiski pean mõnna, et eelistused võinuksid teistsuguseks kujuneda, kui ma oleksin läbi lugend veel mõned arvatavasti olulised väljaanded, mis aga paraku jäi tegemata.

Viimase aja eesti kirjandust iseloomustab kõige täpsemini **marginaliseerumine**, mis pöördumatu protsessina jätkub ka edaspidi. Kahaneva lugejahuviga on kooskõlas ajakirjanduse ponnistused autorite yleloomulikule kõrgusele upitamise kaudu potentsiaalse lugeja tähelepanu äratada. Paraku on autorite ja ajakirjanike ring kahtlaselt kattuv ja sel teel ei saa midagi ära teha, sest kogu nähtus meenutab juba praegu mingisuguseid "kohaliku tähtsusega kultuurimänge".

LED SEPPEL:

Peamine, mis eesti kirjandust iseloomustab, on see, et vaatamata igasugustele ennustustele pole ta veel välja surd. Ja karta võib, et niipea seda ka ei juhtu. See-eest aga muutub algupärane kirjandus nii eesti kultuuris kui yhiskonnas järjest marginaalsemaks nähtuseks. On umbes 5 tippteost, millest on võimalik kuulnud ka väljaspool kirjandusega kiibitsete ringkondi, ja kõik. Ylejäänud teosed peavad paraku tolmuga koguma ja ootama paremaid (?) aegu.

1993. aasta oli ka suure kaotuse aasta – kevadel lõpetas (vähemalt esialgu) ilmumise maailma ja Tartu kultuurileht "Kostabi". Keda siis nyyd hr O. Kruus kohtusse kaebab? Ja missugune väljaanne veel tähistab A. Hitleri sünnipäeva spetsiaalse fašismi-erinumbri-ga.

Ja veel. Hoiatuseks kõigile kirjanikele: kirjanduskriitika on muutund palju tõhusamaks ja avastand uusi meetodeid. Mõtelgem kasvõi H. Runneli peale, kes pärast kriitikat peab viibima määramatu aja haiglas. Niisiis enne kui kirjutusmasina taha istuda, tasuks testament valmis teha.

MART VELSKER:

Nurisemisi eesti kirjanduse üle näib olevat viimasel ajal vähem. Ju hakatakse aru saama, et asi ei olegi hull. On olemas senine professionaalne stabiilsus, samas jätkus ka 1993. aastal mitme autori toel (Emil Tode, Hasso Krull, Elo Vee) käibiva paradigma muutmine. Tagalat kindlustavad mitu arvestatavat debüüti (Ain Prosa, Aarne Ruben, Mart Kivastik). Tavapäraselt peab nentima, et kõige-ga (eriti proosas) ei jõua kursis olla ning paar arvatavalt olulist raamatut pole Tartu müügi-lettidele ega raamatukogudesse jõudnud (Sass Suumani ja Indrek Hirve luulekogud).

Üks eksitus pole kriitikast päris kadunud – kirjanduse sotsiaalse rolli muutumine ja nõrgenemine arvatakse kirjandusliku taseme süüks ja suutmatuseks. Tegelikult mängivad kokku mitmed asjaolud. Belletristika ei saa enam endisel määral olla rahvusliku võitluse atribuut, samuti soodustab üldine kultuurisituatsioon nende kunstide domineerimist, mis end vastuvõtjale rohkem peale suruvad. Kõsimus on ka rahas: eesti keele väikese levikuala juures tõmbab kirjandus paratamatult vähem metseene ligi kui mõni muu loomingu-line tegutsemisala. Pekka Salmi auhind on siin rõõmustav erand. Selle peale, kas meil on omakeelset kirjandust vaja, võiksid veelgi rohkem mõelda ka riiklikud toetajad. Mitme kirjastuse ("Europeia", "Tuum", "Vagabund", "Kupar" jmt) väärtuslikku järjekindlust jälgides on tunne, et paraja osavuse korral võib siiski midagi ära teha. Et osavust on ka turukirjanikel ja kirjaoskamatutel, pole õnnetus. Pealegi ei tea me kunagi, millisest suunast tuleb uus ergastav üllatus.

MERLE PAJULA:

Aasta-aastalt üha aheneva (kodumaise kirjanduse) lugemuse taustal on mul rõõm tõdeda, et tänavu tabasin ühel hoobil koguni kaks rammusat kärbest – minu mõlemad hääled kuuluvad Emil Tode "Piiririigile". Värsken-dav sõõm lihvitud eneseväljendust, mis järjepidevuse ihalejale ühtaegu Viivi Luige ja Toomas Raudami parimaid hetki meenutab. Professionaalne töö.

Eesti kirjandus aastal 1993? Materialiseeruv, julgen arvata. Kirjanduselus tundub rõhk liitsõna teisele poolele kanduvat. Massivahendus (meedium? meedia?) peegeldab ja võimendab maialt literaatide elu- ja arvamus-avaldusi, kajastab kinnisideid (kui neid poleks, tuleks nad välja mõelda...), naudib nagelusi. Sõna(meister) saab publikule li-haks. Ja see on talle paras.

Kirjamehest/naisest on saanud avaliku elu tegelane ning kuna elu avalikkus on meile siiski suhteliselt uus ja harjumatu nähtus, jätab isik oma värvikusega tihti teosed varju. Värvikaid feministe meil juba on – feministlikku kirjandust, kriitikat jmt napib; seksuaalsete vähemuste esindajad koguvad me uues vapras ilmas tuult tiibadesse – kirjanduses ja kriitikasse jõuab neist vaid malbe vari (seegi anonüümne ning vaieldav); kvislinglus ker-kib ikka ja jälle koosolekute päevakavva – jäädes tõsiseltvõetaval moel kirjanduses ka-jastamata (jätkem Heino Kiige ponnistused siinkohal tähelepanuta).

Jääb üle loota, et teatud tasandile jõudes läheb kvantiteet kvaliteediks üle ja kirjarahva värvikad üle- ja läbielamised kondenseeruvad kunstiks, Eesti Elu Entsüklopeediaks, as-jaks iseeneses.

RAINER VILUMAA:

Tõepoolest – kirjandusaastat '93 jäävad vähe-malt allakirjutanu jaoks kõige eredamana tä-histama Elo Vee "Laeka lähedus" ja Emil Tode "Piiririik". Asjaolu, et mõlemad on väl-ja antud kirjastuse "Tuum" poolt, on lihtsalt juhuslik kokkulangemine. Oli kuidas on, kuid aasta 1993 kujunes mitmes mõttes "ka-pist väljumise", identifitseerumise aastaks. Elo Vee tõestas oma küpsust ning lõplikku iseseisvumist nii luuletai kui ka prosaistina (ja veel ühtede kaante vahel!), Emil Tode omakorda tõi eesti kirjandusse värskeid, suu-

rilmalikke tuuli. Pealegi sai ta hakkama julge teavikstegemisega kirjasõnas. Seega on "Piiririik" (mis vastupidiselt toimetuse nimistuse puudvale märkele ON debüütteos) mitmes plaanis erakordne raamat.

Põranda alt on väljunud ka veel teinegi varjunime kandev debütant, nimelt äraspidine prohvet Albert Trapeež oma "Sitaste seitsmekümnendatega", kuid iseasi, kas tal ka midagi uut pakkuda oli.

Kuna oli ka kasseti-aasta, töötas see veidi elevust meie luule-ellu. Kuid kahjuks osutus "Kassett'92" nõrga kesktasemega väljaandeks, mis jäi oma kahest eelkäijast tublisti maha. Eks tulevik näita, kas kriis süveneb veelgi või saadakse sellest siiski üle.

1993 oli kahtlemata kokkuvõtete tegemise aasta, seda tõestavad ka Hasso Krulli "Luuletused 1987–1991" ning Indrek Hirve "Tähekerjus". Viimane sisaldab küll ka autori toleaaastast toodangut, kuid suur rõhk on siiski retrospektiivsel osal. Muide, kui tuleks valida aasta kauneima kujundusega raamat, otsustaksin ilmselt "Tähekerjuse" kasuks!

TIINA AUG:

Läinud aasta kirjanduse(lu) jälgimiseks on allakirjutanul puudunud aeg, võimalused ja viitsimine. Seepärast ei oska ma kuidagi öelda, mis oli 1993. aasta kirjanduse(lu)le kõige iseloomulik. Oma väheste võhiku-tähelepanekute põhjal julgeksin aga mainida 2 sündmust:

1. Emil Tode romaani "Piiririik" ilmumine, mis annab märku uuest kvaliteedist eesti kirjanduses, eelkõige proosas.

2. Nn Salmi auhindade jagamine, mis lubab lootet, et selline nähtus nagu metseenlus hakkab ka Eestisse jõudma.

Usutavasti viitavad mõlemad sündmused eesti kirjanduse(lu) arengule normaalses, positiivses suunas. Vahepealne varjusurm tõenäoliselt on lõppemas ja huvi (ka allakirjutanu oma) kirjanduse vastu peaks taas tõusma.

BARBI PILVRE:

Nagu oletatavasti teisedki "Vikergallupile" vastajad pole ka mina tuttav suure osa nimekirjas olevate raamatutega. Ometi olen veendunud, et aasta parim raamat on Emil Tode

"Piiririik" – ka siis, kui oleksin tuttav kõigi 1993. aastal ilmunud teostega. "Piiririik" asetub eesti kirjanduses ühte ritta Viivi Luige "Seitsmenda rahukevade" ja "Ajaloole iluga" ning on kindlasti ka 1990ndate tähtsamate raamatute hulgas (ükskõik mida järgmise kuue aasta jooksul veel ka ei kirjutataks).

Oluline "Piiririigi" puhul on see, et selline kirjandus võib sündida üksnes idaeurooplase sulest ja teadvusest. Idaeurooplus kui nähtus, olemis- ja mõtteviis silmitsi ihaldatud Läänega esteetiliselt vormis peaks olema müüv maailmakirjandusturul. Nii et "Piiririiki" ootab kindlasti ka tõlkeedu (arvatavasti seda juba tõlgitakse). Võimalik, et kirjutaja on tõlgitavust ka silmas pidanud: taotlus olla mõistetav ka mitteleurooplasele on kindlasti õnnestunud. Võib-olla vastabki raamat ennekoike Lääne kriitilise lugeja ootustele, sest on oma halastamatuses eesti lugeja jaoks liiga julm ajal, kui me agaralt Läänt etendame. "Tead, kui sa oled kord niiviisi seisatanud nende vaateakende ees, siis sa võid ju ülbet nägu teha, aga sinna seisma jääd sa igavesti." Kas meie identiteeti saab üldse täpsemalt defineerida? ("Vaateaknad" on muidugi peale konkreetsete akende ka sümbol.)

Muidugi ei saa mööda minna "Piiririigist" kui pahelisest romaanist, võib-olla kõige pahelisemast eesti kirjanduses üldse. Homoseksuaalse või androgünse armastuse detailide kujutamises ei rikota ühtki maitsepiiri. Tekst on viimseni väljapeetud, mis muudab ta veelgi pahelisemaks. "Piiririik" on äärmiselt intrigeeriv raamat ega lase ennast kergesti määratleda, mulje temast on kuidagi hajuv ja haaramatu, ka mitmekordsel lugemisel; näiteks eelpoolmainitud "Ajaloole ilu" puhul oli selge, kuidas ta on konstrueeritud. Mulje tasandil võib "Piiririiki" võrrelda teadagi Milan Kundera "Olemise talumatu kergusega", mis on aga palju rägimates värvides raamat.

"Piiririigi" ilmumisega seoses tekkis isu pateetiliselt õhata: (eesti) kirjandus on olemas. Ilus, amoraalne ja väga julm raamat.

Debüütraamatutest tõstaksin esile Albert Trapeeži "Sitased seitsmekümnendad". Vaieldav muidugi on see, kuivõrd "Seitsmekümnendad" on debüüt. See raamat on ennekoike oluline kultuurilooline dokument.

HASSO KRULL:

Meie kirjanduselu iseloomustavad praegu kaks kõrvuti käivat tendentsi. Üks on, et kirjanduse üldine pilt kogu aeg muutub järjest ebamäärasemaks: tuleb pidevalt eneselt küsida, m i k s peaksin ma lugema just seda või teist kirjanduslikku teost ainuüksi sellepärast, et ta ühe muistse arusaama järgi kuulub "eesti kirjandusse". Teine on vähemusgruppide aeglane väljajoonistumine või lihtsalt vähemuste mentaliteetide eraldumine. Nimed nagu Emil Tode, Elo Vee, Aleksander Suuman, Albert Trapez, Kati Murutar on ühel või teisel viisil tunnuslikud. Kirjandus püüneb vähemusüksusteks. Mina oskan selle üle vaid rõõmu tunda, sest minu arusaamises ongi kirjandus hüperindividaatsiooni ala, mis ei pea orienteeruma üldisele. Ta on mõeldud neile, kes end ise on valinud, ja üldist "kirjandust" ei olegi. Võib-olla esimene vähemusgrupp, mis selgema kuju saab, on feministlik – kuid päris kindel ma selles ei ole, autorid on väga erinevad. Arvan ka, et vähemusüksus ei peagi võtma grupi kuju, üks kujukas kirjanik on selle moodustamiseks juba täiesti piisav. Hüperindividaalsused ei pruugi rühmituda. Kui kirjanduse areng rahulikult edasi läheb, saavad need asjad mõne aasta möödudes selgemaks.

LAURIS TOOMET:

Paistab, et eesti kirjanike sahtlipõhjad hakkavad pikapeale tyhjaks saama. Seoses sellega on kirjanduselu muutunud eklektilisemaks, seosetumaks ja halvas mõttes professionaalsemaks. Kirjutavad ning avaldavad nyud veel ainult need, kes teisiti ei saa, ei taha või ei oska, mitte need, kellel ka reaalselt midagi olulist öelda on. Ei kirjutata enam jumalate ega inimeste pärast, kui öelda Mika Waltari sõnadega, vaid veel ainult iseenda pärast. Aga paraku pole need kirjutajad enamasti võrreldavad suurte kuningate, kangelaste ning muidu oluliste inimestega, rääkimata jumalatest.

Kyllap see on eesti kultuuri väljasuremise algus, mida kunagi Hirohall ette kuulutas. Ning kui meil tõepoolest pole teha paremat, kui valida erinevate väljasuremise viiside vahel, siis võiks seda teha väärilt, näiteks keelustades algupärase kirjanduse ylelydse. Pikkamööda toimub see niikuinii, sest möö-

dunud aasta oli vist yle hulga aja jälle esimene, kus tõlkekirjanduse tase tõusis selgelt yle algupärase oma.

Muidugi on võimalik ka mingi kohalik *come-back*. Näiteks võrukeelse kirjanduse näol. Selles suhtes oli positiivne Madis Kõivu lavastamine lavakas.

MARIN LAAK:

Eelmisest "Vikergallupist" jäi meelde kaks tähenduslikku ja viljakat mõtet. Esimene neist arendas teemat "Isa on surnud" ja teine kõneles tõlkekirjanduse mõjuvõimust autorite ja lugejate literatuursete eelistuste suunajana. Ideaalne muidugi ka, kui kokku langevad hea kirjandus ja osav reklaam. Parim näide sellisest aja, koha ja tegevuse ühtsusest on Emil Tode "Piiriirik", mis kehastas nii füüsiliselt kui vaimselt kõiki selle aasta prognoose. Rikas keel, kujunduslik täius. Natuke salapära, veidi dekadentlikku järellainetust, mis hakkab (taas) sujuvalt üle minema peeneks eksistentsialistlikuks ängiks. Kerge ajastuloor varjutamas olemise talumatut kergetust nii Maarjamaal kui Pariisis ekslevas "idaeurooplases".

Lähenedes käesoleva hetke ehedamalt omamaisele kirjandusele selle äärealade poolset küljelt tekib agressiivne tahtmine "vangistada perifeeria". Surun selle hunnitu tunde maha usu ja lootusega, et kunagi siiski hakkab tööle enesetsensuur, mis oleks omal kohal pärast paljukõneldud kirjastusliku terrori (sh asjatundlike toimetajamärkuste) kaotamist. Kui palju koidula-püüdlikke, hirve-ihalejaid, kareva-kratsijaid või post-beiereid on selle järelräkamisaja laine tagasilööködides raamatuteks jõudnud! Sõna, tähendusliku üksuse devalveerumine fraasideks või kujunditühjadeks sentimentaalsusteks tekitab õudust ja paneb hindama juba vähegi keeleliselt kandvamaid tekste. Ei tahaks, et see saaks massilise tähendusetuse kõrval tulevikus ainukeseks väärtuskriteeriumiks lugemiskõlbliku teose valimisel.

Põnevamatele teemadele mõeldes meenub Juhan Habichti "arvutitromaan". Viiteta sajandilõpu infoühiskonnas mängivale, vaid arvutiga tõeliselt suhtlevale inimesele. Mind tõesti huvitab, kuidas ta elab ja hingab nendes ajupikenduslikes labürintides. See on teema-

dering, milleni kõitvalt ja filosoofiliselt on jõudnud soome kirjanduses Leena Krohn.

ARNE MERILAI:

Läinud aasta kirjanduseku oli tähtis: selle kõige kesksem sündmus oli Puhveli ja Merilai poleemika, millest ka Grabbi osa võttis,¹ kidumise-ikumise koosolek Tallinnas ja ettevalmistused anda Runnelile nuga. Võib arvata, et selles kõiges ei ole midagi kiita: härja sarved on, härg ise samuti, kuid haara- jaid on kasinalt. *Wota Picken, Herja anname palwus katte sarve kahn ninck nelli Shorre kahn, kundi perrast, kulwi perrast. Olje Wasck, terra Kuld. Toucko mujo musto pilwe suhre Soh, korken Kondo, laja Lahne pahle. Simmase ilm messi hohk meile kundjalle kulwjalle. Poha picken hoja meye poldo huvva olja allan, ninck hurva pah otzan, ninck huva terri sissen.* (Urvaste piksepapp Vihtla Jürgen.) Kas Pikne võttis? Võttis küll ja nüüd voodab ka, et küll on!

Jätkus traditsiooniliselt õige vana häda: (kirjandus)inimesed käivad ikka käppa imedes ümber palava (kirjandus)puudru, kuid suud ei tehta seks. Peaks ta vähemasti kuum olema ehk leige, aga kõrvetab, kurat. Eks siis puhuge ometi peale ja lahutage suulage hapupiimaga, ei maksa karta, et ta alla ei lähe. Seni, kuni ükskord süüa sünnib, on mõnel mehel juba kõht täis. Muudkui proovi enne.

Reinla, armas perenaine, toob ehk silkugi kõrvale. Soolane on magus.

Aga ma eksin, kui ütlen, et sisusse ei tungitud. Koidula juubel Tartus oli erakordselt õnnestunud: selgus, et psühhoanalüütiliselt oli tema abielu Michelsoniga täis rahuldust. Tema kui naisterahva õnnetunne paiskub eksplitsiitselt esile Soome silla kujundis, millega ta oma abieluvoodi ristis. Kroonlinn on eestlasele kallid ja lätlane armas – kogu nende veidruse kõrvale. Ja veel üks väga oluline arve esitati: närvi aetuna ugalaste pirisemisest eesti okupatsioonist, materialiseerus Kunda vaim ja küsis: "Kus on see Tartu, kus on see Valga?" Ta on nii ürgne ja sügav vaim, et kuidagi ei ulatu nägema tüütut soomeugriliku sebumist kauges tulevikus. Ta on Protoeuroopa. Loogiline.

"Vikergallup"? Debüütidest tõstaksin esile poiste luulekasseti tervikuna kui ühtse nähtuse, aga kui just vaja selekteerida, siis pakun Rubenit tema tuudaimimarjade pärast. Noorus on ilus aeg. Õnneks ei tule ta iial tagasi. Inimene tahab ju ka ükskord filosofoerima pääseda, vähemasti *akmē*-ikka jõuda. Sellepärast pakun ma teiseks Valtoni "Pildikesi...", seda enam, et ma peaksin olema nõder, kui kõike seda pahna oleksin lugenud, mis nimekirjas seisab. Kaugel sellest, igapähe oma töö ja ajaviide.

¹ Mõeldud on kirjutisi Tartu ajalehes "Postimees" 15. X, 28. X, 15. XI, 29. XI ja 16. XII 1993. Toim.

Vikerkaar

Toimetus:

Peatoimetaja Toivo Tasa 44 58 26.

Peatoimetaja asetäitja Alla Kallas 60 17 72

Algupärane ja tõlkekirjandus

Märt Väljataga 60 18 58.

Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika

Marika Mikli 60 18 58, Kajar Pruul 60 18 58

(Tartus teisipäedeni k 14-16 tel 31 373).

Üldinformatsioon Olev Remsu 60 18 58.

Keeletoimetaja Tiina Lias 60 18 58.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 18 58.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 18 58.

Masinakiri Viivi Hantadze 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride korral pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli osakonda 68 14 11.

Toimetuse aadress: EE0031, Tallinn, Toompäes-
tee 30. Fax 442-484. Kirjastus "Perioodika",
EE0001, Tallinn, Pärnu mnt 8. Trükkida antud:
03.03.94 Ofsettrükk. Trükipoognaid 7,8 Ting-
värvitõmmiseid 12,51. Arvestuspoognaid 9,23
Tellimuse nr. 999. "Printall". Pärnu mnt 67a.
"Vikerkaar" nr 3. Hind 8 krooni.

Vikerkaar

